ISBN 975-7444-13-8

TÜRK DİLLERİ ARAŞTIRMALARI DİZİSİ - 13

Talat Tekin

Türk Dillerinde Birincil Uzun Ünlüler

T.C. KÜLTÜR BAKANLIĞI
SİMURG

Hasan Bey
TABRIZ

10,000,000
1

Hasan Bey
TABRIZ

Türk Dillerinde
Birincil Uzun Ünlüler

Yayımlayan:
Mehmet Ölmez

Talat Tekin

Türk Dillerinde Birincil Uzun Ünlüler

Ankara 1995

Talat Tekin

Həsən Bəy
TABRIZ

Türk Dillerinde Birincil Uzun Ünlüler

Ankara 1995

Türk Dillerinde Birincil Uzun Ünlüler

Talat Tekin

TDA Dizisi içinde 1. baskı

Kitabın ilk baskısı
Ana Türkçede Aslî Uzun Ünlüler
adıyla 1975 yılında Hacettepe Üniversitesi yayınları arasında çıkmıştır.

Bu kitabın yayımı
T.C. Kültür Bakanlığı, Yayımlar Dairesi'nin
katkılarıyla gerçekleştirilmiştir.

Dağıtım:
Simurg Kitapçılık ve
Yayıncılık Limited Şirketi
İstiklâl Cad.
Hasnun Galip Sok. Nr. 2 A
80060 Beyoğlu-İSTANBUL

Tel: (212) 243 63 77
Fax: (212) 243 38 48

© Mehmet Ölmez
Talat Tekin

Ankara 1995
ISBN 975-7444-13-8

Baskı, cilt:
Şafak Matbaacılık
Tel: 229 57 84

İÇİNDEKİLER

ÖNSÖZ 7
GİRİŞ 9

I. BÖLÜM
Modern Dil ve Lehçelerdeki Birincil Uzunluklar 38
Yakutçada Uzunluklar 39
Yakutçada Türkmence ile Karşılaşan Uzunluklar 40
Yakutçadaki Öbür Uzunluklar 44
Nijniy Novgorod Tatar Ağzında Birincil Uzun Ünlüler 46
Koybalca ve Karagasçada Birincil Uzun Ünlüler 47
Özbekçede Birincil Uzunluklar 50
Yeni Uygurcada Birincil Uzunluklar 54
Kırgızcada Birincil Uzunluklar 55
Balkarcada Birincil Uzunluklar 56
Azerî Türkçesinde Birincil Uzunluklar 57
Türkiye Türkçesinde Birincil Uzunluklar 61
Gagauzcada Birincil Uzunluklar 62
Türkmencede Birincil Uzunluklar 64
Halaççada Birincil Uzunluklar 79

II. BÖLÜM
Tarihî Lehçelerdeki Uzun Ünlüler 86
Orhon Yazıtlarında ve "Runik" Harfli Belgelerde Birincil Uzunluklar 90
Uygurca Metinlerde Birincil Uzunluklar 91
Brahmi Yazılı Metinlerdeki Uzunluklar 94
Orta Türkçede Birincil Uzunluklar 97
Anonim Tefsirde 114
Bahcatu'l-ḥadā'iḳ'te 115
Tarcumān, Kitābu'l-idrāk ve İbn-i Muhannā'da 116
İkinci Hece Uzunlukları 119
Codex Cumanicus'ta Birincil Uzunluklar 119
Eski Bulgar Türkçesinde Uzun Ünlüler 120
Volga Bulgarcasında Uzun Ünlüler 122

III. BÖLÜM
Seslik Değişme ve Gelişmeler 123
Ünlü İkizleşmesi 123
Ana Çuvaşçada 123

Volga Bulgarcasında 125
Eski ve Orta Türkçede 125
Modern Dil ve Lehçelerde 126
Ünsüz Ötümlüleşmesi 128
Oğuz Grubu Türk Lehçelerinde 129
Karagasçada 136
Başta *y-* ve *v-* Türemesi 138
y- Türemesi 138
Çuvaşçada 138
Orhon Türkçesinde 141
Uygurcada ve Orta Türkçede *y-* Türemesi 142
Modern Dil ve Lehçelerde 144
v- Türemesi 145
Tuna ve Volga Bulgarcasında 145
Çuvaşçada 146
Orta Türkçede 147
Ünsüz İkizleşmesi 148
Ön Damaksıllaşma 153
Ünlü Türemesi 155
Çuvaşçada 156
Doğu Türkçesinde 157
Hotan Lehçesinde 157
Azeri Lehçesinde 157
Kırgızcada 158
Tatarcada 158
Tuvacada 158
Ünsüz Türemesi 158
r-, l-, n- Türemesi 159
ş- Türemesi 159
h- Türemesi 159

IV. BÖLÜM

Birincil Uzun Ünlülerin Çıkışı 160
Büzülme Kuramı 162
r, l Düşmesi 164
Ünlem, Yansıma Ünlüleri 165
Açık Kök Hece Ünlüleri 165

EK

Ana Mongolcada Uzun Ünlüler 167
ANA TÜRKÇE UZUN ÜNLÜLÜ KÖK VE GÖVDELER 171
KAYNAKLAR VE KISALTMALAR 187

Hasan Bey
TABRIZ

ÖNSÖZ

Bu kitabın başlangıcı Berkeley'deki güzel California yıllarına (1965-70) kadar gider. Indiana Üniversitesi'nde Doktora tezimi yazarken (1963-65) ilgilenmeye başladığım uzun ünlüler sorunu üzerine bir araştırma yapmak gereğini daha o yıllarda duymuş, fakat Berkeley'deki California Üniversitesi'ne gelinceye kadar bu konuda çalışmaya başlayamamıştım.

Berkeley'de hazırlamaya başladığım bu araştırmayı doçentlik tezi olarak İstanbul Üniversitesine sunmayı düşünüyordum. O yıllarda bir ara Berkeley'e uğrayan aile dostumuz Prof. Fahir İz'e konuyu açtığımda onun "Aman bu konuyu değiştir; bizim ulema böyle şeylerden anlamaz!" diye beni uyardığını çok iyi anımsıyorum. Sayın İz'in uyarısına karşın bu araştırmayı 1970 yılında İstanbul Üniversitesi'ne doçentlik tezi olarak sundum. Kasım ayında toplanan jüri, hocalarım Ahmet Caferoğlu ve Sadettin Buluç ile Saadet Çağatay, Faruk Timurtaş ve Zeynep Korkmaz'dan oluşuyordu. Savunma sırasında beni en çok şaşırtan şey jüri üyelerinin 'Ana Türkçede Aslî Uzun Ünlüler' bulunduğu yolundaki tezime inanmadıklarını öğrenmem oldu. Evet, sayın Fahir İz'in dedikleri doğru çıkmış, Batıda aslî uzun ünlüler konusunda yüz yılı aşkın bir süreden beri yapılmış bunca yayına ve bu uzun ünlülerin bugün bile iki Türk dilinde, Yakutça ve Türkmencede, sistemli olarak korunmakta olmasına karşın jüri tezime inanmamıştı. Bununla birlikte aynı jüri bana oy birliğiyle 'Türk dili doçenti' ünvanını vermeyi de kabul etti! O an bu ünvanı reddetmeyi düşündümse de az sonra vazgeçtim. Çünkü benim bu ünvanı reddetmem jüri üyelerinin inancını değiştirmeyecekti.

Türk dillerinde ve Ana Türkçede aslî uzun ünlüler bulunduğu görüşü ilk kez Otto Böhtlingk'in 1851'de St. Petersburg'da yayımlanan *Über die Sprache der Jakuten* adlı yapıtında ileri sürülmüştü. Böhtlingk'ten aşağı-yukarı otuz yıl sonra konuya değinen Radloff Ana Türkçede aslî uzun ünlülerin bulunmadığını, modern Türk dillerindeki uzun ünlülerin türlü ses gruplarının büzülmesi ile ortaya çıkan ikincil uzunluklar olduğunu ileri sürmüştü (*Phonetik der nördlichen Türksprachen*, Leipzig 1882, ss. 77-83). Bu tarihten sonra Türkologlar Ana Türkçede aslî uzun ünlüler bulunduğuna inananlar ve inanmayanlar olarak iki gruba ayrılmıştı. Bu durum 1929 yılında ilk Türkmence sözlüğün (A. Aliyiv-K. Böriyif, *Orısça-Türkmençe Sözlik*, Aşkabat 1929) çıkışına kadar sürmüştür

denilebilir. İlk Türkmence sözlüğün yayımlanması ile Yakutçadan sonra ondan çok uzakta konuşulan bu Türk dilinde de aynı sözcüklerde uzun ünlülerin bulunduğu anlaşılmıştı. Daha sonra yapılan araştırmalar aslî uzun ünlülerin başka bazı Türk dil ve lehçelerinde de dağınık olarak korunduğunu ortaya koymuştu. Ana Türkçedeki uzun ünlüler konusu artık böylece bir inanç olmaktan çıkmış, bilimsel bir gerçek olmuştu.

Bu kitabın yazımı 1970'te tamamlanmış ve ilk olarak Hacettepe Üniversitesi'nce yayımlanmıştır: *Ana Türkçede Aslî Uzun Ünlüler*, Hacettepe Üniversitesi Yayınları: B 15, Ankara 1975). Bu arada ünlü Alman Türkologu Gerhard Doerfer'in Orta İran'da konuşulan Halaççа üzerine yayımladığı araştırmalar ve özellikle 1980'de yayımlanan Halaççа sözlüğü (Gerhard Doerfer und Semih Tezcan, *Wörterbuch des Chaladsch*, Budapest 1980) Ana Türkçedeki aslî uzun ünlülerin sistemli olarak Yakutça ve Türkmence'den başka Halaççada da korunmuş olduğunu ortaya koymuş bulunuyordu. Bu yayınları gözden geçirerek ilgili Halaççа dil malzemesini de kitabın yeni baskısına katmak yerinde olacaktı. Elinizdeki yeni baskıda bu eksik giderilmiş ve Halaççа'da korunan aslî uzun ünlülü tüm sözcükler ayrı bir bölümcük halinde kitaba eklenmiştir. Kitabın Türkdilbilimi alanında çalışan araştırıcılarla üniversitelerin Türkdilbilimi öğrencileri için yararlı bir kaynak olacağı kanısındayım.

Bu kitabın ilk baskısı, bunu üstlenen basımevi yazıçevrimi işaretleri ile dolu bu Türkdilbilimi yapıtını dizmeye alışık olmadığından, birçok dizgi yanlışı ile birlikte yayımlanmıştı. Aradan hemen hemen yirmi yıl geçtikten sonra yapılan bu ikinci baskının elden geldiğince az dizgi yanlışı ile yayımlanması en büyük isteğimdi. Bu isteğimi yerine getirmek için Hacettepe Üniversitesi Türk dili asistanları Dr. Mehmet Ölmez ile Dr. Zuhal Ölmez çok çalıştılar. Özellikle Dr. Mehmet Ölmez, Göttingen Üniversitesi'ndeki işlerinin çokluğuna karşın, uzun ünlülü sözcüklerde uzunluk çizgileri bulunmayan (!) dizimevi disketini yeni baştan ele alarak tüm kitabı adeta yeniden yazdı. Bu zahmetleri için her iki Ölmez'e burada teşekkürlerimi be lirtmeyi bir görev sayıyorum.

Prof. Dr. Talat Tekin
Ankara, 15 Mart 1995

GİRİŞ

Türk dil ve lehçelerinde birincil uzun ünlülerin varlığı ilk olarak geçen yüzyılın ortalarında Otto Böhtlingk tarafından yazılan Yakutça grameri ile belli olmuştur.[1] Gerçekten, Böhtlingk'in pek doğru olarak tesbit ettiği gibi, Yakut ünlü sisteminin en önemli özelliklerinden biri bu dilde uzun ve ikiz ünlülerle kısa ünlüler arasında fonemik bir zıtlık bulunmasıdır: *āt* "ad" : *at* "at", *ās* "aç; açlık" : *as* "aş", *uot* "od, ateş" : *ot* "ot" vb. gibi.

Böhtlingk, Yakutçadaki uzun ve ikiz ünlüleri Nijniy Novgorod (bugünkü Gorkiy) Tatar (Mişer) ağzına ait dil malzemesi ile karşılaştırmıştır. Böhtlingk'in Yakutça ile Nijniy Novgorod Tatar ağzı arasında uzun ünlüler bakımından yaptığı karşılaştırma başarılı olmuştur denilemez. Çünkü sonunda birbiriyle çelişen üç ayrı denklik ortaya çıkmıştır. Bu denklikler şunlardır:

1) Yak. uzun = Nij. uzun:
āt = *āt* "ad" (s. 135)
ḫāl- = *kāl-* "kalmak"
kulgāḫ = *kolāk* "kulak"
ırāḫ = *yırāk* "ırak"
sān- = *yān-* "tehdit etmek"
ū = *sū* "su"[2]
-ī/-ī̄/-ū/-ū̄ = *-ū/-ū*[3]

2) Yak. uzun = Nij. kısa:
bār = *bar* "var"
kīs = *kĭz* "kız"
īl = *el-* "ilmek, iliştirmek"
kīr- = *ker-* "girmek"
tīs = *teş* "diş"
bīr = *ber* "bir"

[1] Otto Böhtlingk, *Über die Sprache der Jakuten* I-II, St. Petersburg 1848-1851 (Yeni baskı- Leiden 1967).

[2] Yak. *ū* = Nij. *sū* karşılaştırması amaca uygun değildir; çünkü bu uzunluk aslî değil, ikincildir.

[3] Böhtlingk burada eylem adı (Nomina actionis) ekinin Kazan Tatarcasında da uzun *ū/ū̄* olduğuna işaret etmiştir (bk. s. 135, not: 6). Tabiatiyle bu uzunluk da ikincildir.

tūs = *toz* "tuz"
būs = *boz* "buz"
kūt- = *köt-* "beklemek"
tūn = *tön* "gece"

3) Yak. kısa = Nij. uzun:
baş = *bāş* "baş"
kuńas "gün sıcağı" = *koyāş* "güneş" (s. 136)
et = *īt* "et"
bisik = *bīşik* "beşik"
min = *mīn* "ben"
sir = *yēr* "yer"
silim = *yīlim* "tutkal"[4]
ös = *sūz* "söz"[5]
-abın/-ebin/-obun/-öbün = *-āmın/-ēmin* (şimdiki zaman)

Böhtlingk uzun ünlüler konusunda yaptığı bu karşılaştırmadan kesin bir sonuç çıkaramamışsa da, Yakutçadaki ikiz ünlülerle Nijniy Novgorod ağzındaki ünlüler arasında yaptığı karşılaştırmadan olumlu bir sonuç alabilmiş ve Yakutçadaki uzun ünlülere bu Tatar ağzında uzun ünlülerin denk geldiğini tesbit etmiştir. Böhtlingk'in bu karşılaştırmada kullandığı malzeme şudur:

bies "beş" = *bīş* (s.143)
siel "yele" = *yāl*
kieŋ "geniş" = *kīŋ*
uot "od, ateş" = *ōt*
uon "on" = *ōn*
tuol- "dolmak" = *tōl-*
suoḫ "yok" = *yōk*
suol "yol" = *yōl*

[4] Eski Türkçedeki *e* ünlüsü Tatarcada kurallı olarak uzun *ī*'ye gelişmiş olduğundan ve Tatarcada kısa *i* bulunmadığından *īt, mīn, yīlim* gibi sözlerin böyle bir karşılaştırmada kullanılamayacağı açıktır.

[5] Yak. *ös* = Nij. *sūz* eşitlemesine de aynı şekilde itiraz edilebilir. ET *ö* > Tat. *ü*'dür ve Tatarcada kısa *ü* yoktur.

suorgan "yorgan" = *yōrgan*[6]
buol- "olmak" = *bōl-*
üös "öz, ağaç özü" = *ūzek*
tüörd "4" = *dōrt*
küöḫ "gök, mavi" = *kūk*
küöl "göl" = *kūl*
üöḫ- "sövmek" = *sūk-*
kiese "akşam" = *kīç*
die- "demek" = *tī-*
bie "kısrak" = *bīye*[7] (s. 144)

Böhtlingk böylece sorunun doğru bir şekilde çözümüne herkesten çok yaklaşmış oluyordu. İhtiyatı elden bırakmayan Böhtlingk, Yakutçadaki bütün uzunlukların birincil olmadığını görmüş (s. 136, 142), bununla birlikte Yakutçada birincil uzun ünlü bulunmadığı yolunda kesin bir yargıya varmaktan da kaçınmıştır.

Yakutçadaki ikiz ünlülerle Nijniy Novgorod Tatar ağzındaki ünlü uzunluklarından hangisinin birincil olduğu sorusuna gelince, Böhtlingk burada da ihtiyatlı davranmış, bununla birlikte Fincedeki *uo* ve *üö* ikiz ünlülerinin Estçede kurallı olarak uzun *ō* ve *ō̈*'ye denk geldiğine, bundan başka, İtalyanca *uo*'nun Latince *ō*'dan, Fransızca ve İspanyolca *ie*'nin de Latince *ē*'den geliştiğine işaret etmiş (s. 144), böylece, açıkça söylememekle birlikte, Yakutça *uo*, *üö* ve *ie* ikiz ünlülerinin uzun *ō*, *ō̈* ve *ē* ünlülerinden geliştiği kanısında olduğunu sezdirmiştir.

Yakutça ile Nijniy Novgorod Tatarcasından başka üçüncü bir Tatar (Türk) lehçesinde daha birincil uzun ünlülerin bulunduğu Macar bilginlerinden Budenz'in Hive Özbekçesi hakkındaki araştırmasıyla anlaşılmıştır.[8] Budenz bu araştırmasında şöyle der: "Dikkate değer ki Özbekçede, hem de öz Türkçe sözcüklerde, uzun ünlüler de bulunur.

[6] Yak. *suorgan* = Nij. *yōrgan* örneği, bu sözdeki ünlü uzunluğunun aslî olmayıp ikincil olması sebebiyle yerinde ve uygun değildir: *yōrgan* < *yogurkan*.

[7] Böhtlingk bu örneklere, şüpheli kaydı ile, şu iki sözü de katmıştır: Yak. *üöŋ-* "sinsice ilerlemek"= Tobol اونك , Yak. *tüös* "döş, göğüs" Nij. *tüvīş* "göğsün üst kısmı". Bunlardan sonuncusu uzun *ō̈* ünlüsünün bazan Nijniy Novgorod ağzında da ikizleştiğini göstermesi bakımından önemlidir.

[8] J. Budenz, Khivai Tatárság, *Nyelvtud. Közl.* IV (1865), s. 316.

Halbuki Osmanlıcada böyle ünlüler yalnız Arapça ve Farsça alıntılarda vardır."[9]

Budenz'in verdiği örneklerden bazıları şunlardır:

ā: *kān* "kan", *āt* "ad" fakat *at* "beygir, at" (Bu iki söz Yakutçada da aynı tarzda birbirinden ayırt edilir; Çuvaşçada ise birincisi *yat*, ikincisi *ut*'tur);

ī : *kīz* "kız";

ō : *bōr* "tebeşir" = Yak. *buor*;

ō̈ : *bō̈ri* "kurt";

ū : *tūz* "tuz" = Yak. *tūs*;

ṻ : *tṻş* "uyku, rüya".

Böhtlingk'ten aşağı yukarı otuz yıl sonra Türkçedeki uzun ünlüler sorununa değinen Radloff, Böhtlingk'in görüşüne katılmamıştır.[10] Radloff'a göre Ana Türkçe (*Urtürkisch*)'de birincil uzun ünlüler yoktu. Onca bütün uzun ünlüler, iki ünlünün aralarındaki ünsüzün kaybolması sonucu birleşip kaynaşması ile meydana gelmiştir.[11] Radloff bu görüşünü desteklemek için bazı kök bilgisi denemelerine girişmiş ve örnekle Yakutça *āt* "ad" sözünün *ayt-* "söylemek" sözüne, *ūs* "soy, nesil, aile" sözünün **ulus* (= Mo.) "halk" sözüne, *būt* "kalça" sözünün de **bult* (krş. Mo. *bulçin* "adale, kas") sözüne şekilce yakın olduğunu ileri sürmüştür.[12] Radloff'un uzun ünlüler konusundaki bu görüşü, sonraları Poppe'nin de işaret ettiği gibi,[13] kandırıcı olmaktan uzaktır. Çünkü iddiasını kanıtlamak için getirdiği örnekler ve yaptığı kök bilgisi araştırmaları sağlam değildir. Bir kere Türkçede *ayt* > *āt* tarzında bir ses gelişmesi için zor örnek bulunur. Sonra *āt* sözü bir ad, *ayt-* ise bir edimdir. Ad ve edim köklerinin kesin şekilde ayrıldığı Türkçede bu türlü bir türemenin meydana gelebilmesi çok şüphelidir. Yak. *ūs* sözündeki ünlüye gelince, bu gerçekten ikincildir. Ne var ki Yak. *ūs* sözü *ulus*'a değil, Eski Türkçe *uğuş*'a gider! Radloff'un burada anılan kök bilgisi açıklamalarından

[9] Aynı yer, s. 316

[10] *Phonetik der nördlichen Türksprachen*, Leipzig 1882, ss. 77-83.

[11] Aynı eser, s. 77.

[12] Aynı eser, ss. 78, 79

[13] N.Poppe, "Çuvaşskiy yazık i yego otnoşeniye k mongol'skomu i turetskim yazıkam," *İRAN* 1925, s. 406.

sadece sonuncusu, yani Yak. *būt* "kalça" < **bult* (krş. Mo. *bulçin* "kas, adale") açıklaması yerinde ve kandırıcı sayılabilir.

Radloff *Phonetik*'te *āt* sözünün *ada-*'tan, *ās* "aç" sözünün de *açış*'tan geldiği yolunda başka türeme bilgisi açıklamalarında da bulunmuştur.[14] Bunlardan Yak. *ās* < **açış* açıklamasına, Karl Foy, edim kökünün de Yakutçada uzun ünlülü olduğuna (*ās-* "acıkmak") işaretle, haklı olarak itiraz etmiştir.[15] Yak. *āt* "ad" < *ada-* açıklaması da, hiç şüphesiz, doğru değildir; *āt* sözü *ada-*'dan değil, *ada-* sözü *āt*'tan türemiştir!

Birincil uzun ünlüler sorununa değinen dördüncü bilgin Karl Foy olmuştur.[16] Foy, Orhon yazıtlarında *at* "ad" ve *aç* "aç; acımak" sözcüklerinin yazılışında, *t¹* "at" ve Tunyukuk 29, 2'de geçen *ç-* "açmak"tan farklı olarak, ünlü işaretinin kullanılmış olmasına ilk defa dikkat etmiş ve bu yazılış farkının söz konusu sözcüklerin ünlülerindeki nicelik (*quantität*) farkından ileri geldiği görüşünü savunmuştur. Bu görüşünü desteklemek için de Yakutça'daki durumu (*āt* "ad", fakat *at* "at"; *ās* "aç", *ās-* "acıkmak", fakat *as-* "açmak") hatırlatmıştır.[17] Karl Foy, böylece Yakutçadaki uzun ünlülere en eski bir Türk lehçesinden, VIII. yüzyıl Orhon Türkçesinden tanık getirmiş ve bu uzunlukların eskiliği, dolayısıyla birincilliği tezini ortaya atmıştır.

Karl Foy, Orhon Türkçesinde *āt* "ad", *āç* "aç" ve *āç-* "acıkmak" sözlerindeki uzun *a* ünlüsünü tespit için kullandığı yöntemi, yani yazım yöntemini, daha sonraki devirlere ait Arap harfli metinlere de uygulamıştır. M.T. Houtsma tarafından yayımlanan Türkçe-Arapça sözlükte söz içindeki ünlülerin mutat olduğu üzere hareke ile gösterildiğine, fakat sık sık *elif, vav, ye* ile de yazıldığına işaret eden Karl Foy, yazımda da görülen bu ikiliğin bir sebebi olmak gerektiğini ileri sürmüş ve bunun için de ancak bir ihtimal bulunduğunu belirtmiştir: Sözlüğü hazırlayan Arap yazarın uzunlukları işittiği veya işittiğini sandığı yerlerde bu harfleri kullanmış olması ihtimali. Bu varsayımdan hareketle Karl Foy, sözlükte ünlü işareti ile yazılan sözlerin çok kere Yakutçadaki

[14] *Phonetik*, s. 79.

[15] Karl Foy, "Türkische Vocalstudien", *MSOS* II, Abteilung 2, Westasiatische Studien, Berlin 1900. s. 193, not 2.

[16] Aynı eser, ss. 180-215.

[17] Aynı eser, ss. 192, 193.

uzunluklara denk geldiğini şu örneklere dayanarak göstermeye çalışmıştır:

بارلو "zengin"deki بار = Yak. *bār* "var", fakat بر *bar-* = Yak. *bar-* "varmak"

قاز = Yak. *ḫās* "kaz", fakat قز *kaz-* = *Yak. ḫas-* "kazmak"

قان = Yak. *ḫān* "kan"

طاش = Yak. *tās* "taş"

بير = Yak. *bīr* "bir"

بيل = Yak. *bīl* "bel, vadi"[18]

چيكات' teki چيك = Yak. *sīk*, *sīkey* "çiğ, nem; nemli"[19]

Karl Foy'un bu yedi sözcüklük listesi, sonraki araştırmaların verilerine dayanılarak, biraz daha uzatılabilirse de[20], *Tarcumān turki wa 'arabī*'de aslında kısa olan ünlülerin de uzatma harfleri denilen *elif*, *vav*, *ye* ile gösterildiği yok değildir. Örneğin:

باقر *bakır*; krş. Türkm. *bakır*

ساط *sat-*; krş. Türkm. *sat-*, Yak. *atī* "satım" < **satıg*

صاچ *saç*; krş. Türkm. *saç*, Yak. *as* < **saç*

صاچ *saç-*; krş. Türkm. *saç-*, Yak. *ıs-* < **saç-*

صاپ *sap*; krş. Türkm. *sap*

---

18 Karl Foy burada *bil-* sözcüğünün بل tarzında (*Tarc.*, 33, Houts. 63), *biliş* sözcüğünün de بلش şeklinde (*Tarc.* 32) sadece hareke ile yazıldığını da kaydedebilirdi.

19 Aynı eser, s. 214.

20 Örneğin:

بيش *bīš* "beş", fak. بش *biş-* "pişmek"

بيز *bīz* "bez, kumaş" (krş. Türkm. *bī z* aynı), fa.k. بز *biz* (zamir)

بيز *bīz* "biz, çuvaldız (krş. Türkm. *bīz* aynı)

قاش *kāş* "kaş", fak. قشى *kaşı-*

صارو *sāru* "sarı", fak. صر *sar-*

طورو *tōru* "doru" (krş. Türkm. *dōr* aynı), fak. طر *tur-*

طار *tār* "dar", fak. طرط *tart-* "çekmek"

طام *tām* "dam, çatı", fak. طماق *tamak*, طمار *tamar*

بوطاق *būtak* "budak, dal", fak. بُتُن *bütün*

كول *kōl* "göl", fak. كل *kül-*, كلاك *kölek* ve كلكا *kölge* "gölge"

كوسا *kōse*, fak. كس *küs-*

كوسا *küse-* "arzu etmek", fak. كس *küs-* vb. gibi

Hasan Bey TABRIZ

كوز *köz*; krş. Türkm. *göz*, Yak. *kös* (*ḫaraḫ kös gın-* "nazar atfetmek" vb. gibi deyimlerde)

قوش *kuş*; krş. Türkm. *guş*, Yak. *kus* "ördek" vb. gibi.

Karl Foy, adı geçen yazısında yine Yakutçadaki duruma ve Arap harfli Türkçe metinlerdeki yazım kurallarına dayanarak *kīr-* "girmek", *tīs* = "diş", *īl-* "ilmek, iliştirmek", *mīn-* "binmek" = بينمك , *īn* "çukur, mahzen, mezar" = اين sözcüklerindeki *i* ünlüsünün de aslında uzun olması gerektiğini ileri sürmüştür.[21] Uzun ünlüler konusunda daha sonra yapılan çalışma ve araştırmalar Karl Foy'un bu varsayımında haklı olduğunu göstermiştir. Örneğin: Yak. *kīr* = Türkm. *gīr-*, Yak. *tīs* = Türkm. *dīş*, Yak. *īl-* = Türkm. *īl-*, Yak. *īn* = Türkm. *hīn* "in" vb. gibi.

İşte Karl Foy bu çok önemli yazısı ile Eski Türkçede birincil uzun ünlü bulunduğu yolundaki kuramını ortaya atmış, böylece de Ana Türkçede birincil uzun ünlü bulunabileceğini kabul etmeyen Radloff'a karşı çıkmış oluyordu.

Radloff Karl Foy'a cevap vermekte gecikmedi. Bir yıl sonra Rus Kraliyet Bilmiler Akademisi bülteninde çıkan uzunca bir makalesinde[22] Karl Foy'u yazı ve yazıma fazla önem vermekle itham etmiş (s. 439) ve Foy'un en eski Türkçe ile Orhon Türkçesinde birincil uzun ünlüler bulunduğu yolundaki kuramını şiddetle reddetmiştir (s. 458). Radloff şöyle fikir yürütmüştür: "Eğer Türkler *āt* söylenişini 𐰀 işareti ile göstermiş olsalardı, bu yazım kuralına her zaman uymaları gerekirdi. Halbuki durum böyle değildir. Kül Tigin ve Bilge Kağan yazıtlarında *at* "ad" sözcüğü dört kere 𐰉𐰀 *at* tarzında, yani ünlü işaretli, yedi kere de 𐰉 olarak, yani ünlü işaretsiz, geçmektedir. Aynı sözcük öbür yazıtlarda da iki defa 𐰉𐰀, on üç defa da 𐰉 şeklinde yazılmıştır." Radloff'a göre yazıtların kâtibi Yollug Tigin 𐰀 ünlü işaretini, bu sözcüğün yazımında, ancak bir anlam karışıklığı olabilecek yerlerde (örn. *türk begler türk atın ıttı*), yani olası bir karışıklığı önlemek için kullanmıştır (s. 459).

𐰇𐰀 *aç* sözcüğündeki 𐰀 ünlü işaretine gelince, Radloff bunun da, 𐰇 (ç) harfi hem ön hem de art ünlülerle okunabilecek harflerden olduğu için,

---

21 Aynı eser, s. 209.

22 W. Radloff, "Zur Geschichte der türkischen Vokalsystems", *Izvestiya imperatorskoy akademii nauk- Bulletin de l'Académie impériale des Sciences*, XIV (St. Petersbourg 1901), ss. 425-462 (=No. 4)

sözcüğün doğru, yani *a* ile okunmasını sağlamak amacıyla kullanıldığı kanısında olmuştur.

Radloff, Arap harfli Türkçe metinlerde de uzatma harflerinin ünlü uzunluğuna delâlet etmediği, bunların ancak eş ve benzer sesli sözcükleri yazıda ayırt etmek için kullanıldığı görüşünü savunmuştur (s. 460).

1902'de Kopenhag'da yayımlanan "Türkçenin ses tarihi hakkında"[23] adlı doktorluk tezinin yarısından çoğunu ünlü niceliğine (*vokalkvantitet*) hasreden Danimarkalı Türkolog Vilh. Grønbech bu eserinde Türkçedeki uzun ünlülerle ilgili çok önemli bir gözlemde bulunmuştur. Grønbech'in gözlemi şudur: Osmanlıcadaki *p*, *t*, *k* ve *ç* ünsüzleri kök hecede kısa bir ünlüden sonra ötümsüzlüklerini korudukları halde, Yakutçadaki karşılıkları uzun veya ikiz ünlülü olan sözcüklerde ötümlüleşerek sırasıyla *b*, *d*, *g*, (*ğ*) ve *c*'ye değişirler.

Bu ötümlüleşme, daha çok, sözcük ünlü ile başlayan bir ek aldığında belirir. Grønbech'in bu çok önemli gözlemi için getirdiği örnekler şunlardır:

Osm. *ad* = Yak. *āt* (fak. Osm. *at* = Yak. *at*)
Osm. *ac* = Yak. *ās* (fak. Osm. *aç-*, *açar* = Yak. *as-*)
Osm. *od* = Yak. *uot* (fak. Osm. *ot* = Yak. *ōt*)
Osm. *bud* = Yak. *būt* "kalça"
Osm. *süd* = Yak. *ūt*
Osm. *güd-* = Yak. *kūt-* "beklemek"
Osm. *kucak* = Yak. *kūs-* "kucaklamak"
Osm. *güc* = Yak. *kūs*
Osm. *gece* = Yak. *kiese* "akşam; akşamleyin"
Osm. *gibi* = Yak. *kiep* "şekil, biçim"
Osm. *yok*, fak. *yo'udu* "yok idi" = Yak. *suoḫ*
Osm. *gök* "sema", fakat çekimde *göyü*, *göye* vb. = Yak. *küöḫ*
Osm. *did-* = Yak. *tīt-*[24]

Grønbech'in ikinci bir gözlemi de Yakutçadaki uzun veya ikiz ünlünün Çuvaşçada iç seste bazan *ĭva* tarzında bir ses grubuna denk gelmesidir. Bu denklik için Grønbech şu örnekleri vermiştir:

Çuv. *tĭvar* "tuz" = Yak. *tūs*

[23] Vilh. Grønbech, *Forstudier til turkisk lydhistorie*, Kopenhag 1902.
[24] *Forstudier* ..., s. 61, *KSz.* IV, s. 230.

Çuv. *kĭvak* "mavi" = Yak. *küöḫ*
Çuv. *tĭvattĭ* "4" = Yak. *tüört*[25]

İşte Grønbech bunlara ve bunlar gibi olan Çuv. *kĭvar* "kor" = Osm. *köz*, Koyb. *kös*[26] ve Çuv. *kĭvaBa* "göbek" = Osm. *göbek*[27] örneklerine bakarak Osmanlıcada son sesteki ünsüzü ötümlüleşen *ac*, *ad*, *od* gibi tek heceli sözcüklerin aslında iki heceli şekiller oldukları ve son sesteki ünsüzlerinin Osmanlıcada iki ve daha çok heceli sözcüklerin sonlarındaki ünsüzlerin ötümlüleşmesi kuralına uyarak değiştikleri kuramını ileri sürmüştür. Yani Grønbech'e göre Osmanlıca *dört* sözcüğü geçmişte iki heceli olup **töbert* veya **tögert* gibi söyleniyordu.[28] Bunun gibi, *göbek* sözcüğü de **kögebek* veya **köbebek* gibi bir şekilden gelişmiş olmalıdır.[29]

Böylece, Grønbech uzun ünlülerle ilgili çok önemli iki gözlemde bulunmuş olmakla birlikte, Yakutçadaki karşılıkları uzun veya ikiz ünlülü olan *ad*, *od*, *dört* gibi tek heceli sözcüklerin aslında iki heceli oldukları ve bir çeşit büzülme (contraction) ile sonradan tek heceli duruma geldikleri görüşünü savunmakla Ana Türkçede birincil uzun ünlü bulunmadığını iddia eden Radloff'la birleşmiştir.

Grønbech'ten sonra N. Pedersen[30] onun Yak. *tüört* < **töbertte* etimolojisine karşı çıkmış ve haklı olarak ünlü uzunluklarının yalnız büzülme sonunda meydana gelmiş olamayacağını iddia etmiştir. Fakat Pedersen sonunda Yakutçadaki nicelik değişmesi (*Quantitätswechsel*) olayından hiçbir sonuç elde edemediğini itiraf etmek suretiyle de kendi kendisini haksız çıkarmıştır.

Türkçedeki birincil uzun ünlüler sorununa bundan sonra değinen bilgin, ünlü Macar Türkologu Zoltan Gombocz olmuştur. Gombocz Macarcadaki Bulgar Türkçesi alıntıları inceleyen ünlü araştırmasında[31] tek heceli sözcüklerdeki Türkçe *e* ünlüsünün Macarcada *é* (= *ē*) ile temsil edildiğini örneklerle belirttikten ve kök ünlüsünün Macarcada uzadığını

[25] *Forstudier* ..., s. 63, *KSz.* IV, s. 231.
[26] Forstudier ..., s. 69.
[27] Forstudier ..., s. 71.
[28] Aynı eser, s. 88.
[29] Aynı eser, s. 71.
[30] N. Pedersen, "Türkische Lautgesetze", *ZDMG*, cilt 57, (Leipzig 1903), s. 558.
[31] Zoltan Gombocz, *Die bulgarisch - türkischen Lehnwörter in der ungarischen Sprache* (= *MSFOu* XXX), Helsinki 1912.

kaydettikten sonra (s. 154), Macarca *kép* ve *bér* için başka bir izah da bulunabileceğini söylemiş ve bu sözcüklerin Yakutçadaki karşılıklarına bakılırsa bunların Ana Türkçede uzun ünlülü olduklarını tasarlamak gerektiğini ileri sürmüştür (s. 154, 155):

Osm. *ver-*, Tat. *bir-* = Yak. *bier-* < Ana Türk. **bēr-*
Uyg., Alt. *kep* = Yak. *kieb* "şekil, biçim" < Ana Türk. ** kēp.*

Gombocz adı geçen araştırmasında Macarca *kék* /kēk/(eski kaynaklarda *keyk*) "mavi" (~ Osm. *gök*, Tat. *kük*, Çuv. *kĭvak*, Yak. *küöh*, Nij. *kūk*) ve *dél* "öğle, güney" (~ Uyg.,, Alt. *tüş*, Tat. *töş*, Mo. *düli*) sözcüklerinde de büyük bir ihtimalle birincil ünlü uzunluğunun korunduğu görüşünde olduğunu belirtmiş ve bu iki sözcüğün Eski Bulgarca şekillerini **kōk* ve **dūl* tarzında uzun veya ikiz ünlülü olarak tasarlamıştır (s. 159).

W. Radloff, *Phonetik der nördlichen Türk-Sprachen* (Leipzig 1882)'den tam 20 yıl sonra yayımladığı "Yakut dili ve Türk dilleri ile olan ilişkileri" adlı makalesinde[32] Yakutçadaki uzun ünlülerle yükselen ikiz ünlüler hakkındaki eski görüşünü, yani bunların bir ünsüzün bir ünlü ile veya iki ünlünün birbiri ile kaynaşıp büzülmesi suretiyle meydana geldikleri görüşünü, tekrarlamıştır (s. 6). Radloff'un bu görüşü Yakutça ve öbür Türk dillerindeki ikincil uzun ünlüler için doğrudur ve öteden beri bilinen bir gerçektir. Örn. Uyg. *oğrı* = Yak. *uoru* = Alt. *ūrı* "hırsız", Çağ. *ağız* = Kaz. *awız* = Yak. *uos* = Kırg. *ōz* = Alt. *ūs*, vb. gibi. Ancak Radloff öbür Türk dil ve lehçelerinde kısa bir ünlü ile karşılanan Yakutça uzun ve ikiz ünlüleri de bu şekilde izah etmek istemiştir ki bu davranışı haklı itirazlara yol açmıştır.

Radloff'un muhakeme tarzı şudur: "Türkçede büzülme sonunda meydana gelen uzun ünlülere Yakutçada bazan kısa ünlüler tekabül eder, Örn. Alt. *kān* (< Eski Türk. *kağan*)'a karşılık Yak. *kan* "önemli, ulu" sözcüğünü, bütün Türk lehçelerinde kısa ünlülü olan *kan*'a karşı da Yak. *ḫān* sözcüğünü buluyoruz.[33] Şimdi eğer eski uzunlukların bütün Türk dil ve lehçelerinde kaybolduğu ve yalnız Yakutçada korunduğu görüşü savunuluyorsa, daha eski bir **kān* sözcüğünün Yakutçada kısalmış olduğu varsayımı kabul edilemez. Her iki sözcüğün uzunluklarını kaybettikleri ve daha sonra eş sesli iki kökü birbirinden ayırt etmek için *ḫān* "kan" sözcüğündeki *a*'nın uzatılmış olacağı düşünülemez mi? İç-seste *s*, *ş*, *ç*'den *s*'ye geçiş ve ön-seste *s* düşmesi gibi fonetik değişmelerle meydana gelen ve birbiriyle kolayca karıştırılabilecek olan bir sürü eş sesli sözcüğün ünlü uzatılması yolu ile ayırt edilmesi bir zaruret haline gelmiş olmalıdır. Böhtlingk'in çevriyazısını bilmeyen ve uzunluk işaretlerine dikkat etmeyen Malygin ile Uwarowski'nin hayat hikâyesini okurken onun metni ilk okuyuşta çok kere anlamadığını, fakat dikkatini uzun ünlü işaretlerine çektiğim zaman metni derhal kavradığını gözlemledim."

Görüldüğü gibi Radloff bu sefer uzun ünlülerin Yakutçada *āt* "ad" ve *at* "at" gibi eş sesli sözcükleri ayırt etme ihtiyacından çıktığı görüşünü benimsemiştir. Dilcilik bakımından sağlam olmayan bu görüş ilerde Poppe tarafından şiddetle eleştirilecektir.

Bu yazısında Radloff Yakutça *uot* "od", *uon* "10" ve *tüört* "4" gibi sözlerdeki ikiz ünlülerin birincil olmadığını da ileri sürmüş, iddiasına kanıt olarak bunlardan türemiş kısa ünlülü *otun-* "ateş tutuşturmak", *onus* "onuncu" ve *tördüs* "dördüncü" gibi sözleri göstermişse de bu örnekler tam aksi bir görüşü de destekleyebilir. Yani *uot*, *uon* ve *tüört*'teki ikiz ünlüler ikincil olmayıp bunlardan türemiş olan *otun-*, *onus* ve *tördüs*'teki kısa ünlüler ikincildir, tek hecelilerde vurgu etkisiyle ünlü niceliği korunabilmiş, çok hecelilerde ise vurgu son heceye kaydığından uzun ünlü kısalmıştır diye de düşünülebilir.[34]

Yakutçadaki uzun ünlüler meselesini Radloff'tan sonra Macar Türkologlarından J. Németh ele almış[35] ve bu konuda Radloff ve

32 W. Radloff, "Die jakutische Sprache in ihrem Verhältnisse zu der Türksprachen", *Zapiski imperatorskoy akademii nauk*, VIII, No. 7 (St.-Petersburg 1908)

33 Radloff 8. sayfadaki dip notunda Yak. *han* söylenişinin yalnız Böhtlingk'te bulunduğunu, Pekarskiy'e göre ise sözcüğün *hān* tarzında uzun ünlülü söylendiğini, Malygin'in de sözcüğü daima *ḫān* olarak telâffuz ettiğini kaydetmiştir.

34 Ünlü uzaması veya ikizleşmesinde vurgunun rolü olduğunu Radloff kendisi belirlemişti. Radloff'un belirlediği şudur: Rusçadan alınmış ve vurgulu hecesinde bir *o* bulunan bütün ödünç sözcüklerde bu *o* ünlüsü *uo* olur, örn. *ostuol* "masa" < Rus. стóл , *kuorat* "şehir" < Rus. гóрод.

35 J. Németh, "Die langen Vokale im Jakutischen", *KSz.* XV, No. 1-3 (Budapest 1914/15), 150-164.

Grønbech tarafından ileri sürülen teori ve izah tarzlarını kabul etmeyerek kendisi yeni bir kuram ortaya atmıştır.

Németh, Radloff'un "mekanik büzülme" (*mechanische Verschmelzung*) kuramını Ana Türkçe *VgV, *VyV, vb. > Yak. V̄ tarzında formülleştirdikten sonra buna şu itirazlarda bulunmuştur:

1) Yakutçadaki uzun ünlüler mekanik büzülme ile meydana gelmişlerse şu sözlerdeki ünlüler niçin uzun değil de kısadır:

samır "yağmur" < Ana Türk. *yağmur*
sarın "omuz" < **yagrın*

2) Yakutçada *-k-*, *-y-*, *-b-* sesleri birçok halde kendilerini korumuştur. Başka lehçelerde büzülmüş şekillerine rastlanan *ağa* "baba", *oğus* "öküz", *kuba* "kuğu", *tabışan* "tavşan", *aba* "ağu" gibi sözler Yakutçada niçin büzülmemiştir? [36]

3) İlgili örneklerden ancak pek azını izah edebilen bir kuram sağlam sayılabilir mi?

4) Ana Türkçe **ag*, **eg*, **ogo*, **ögö* vb. Yakutçada uzun ünlü ile temsil ediliyorsa, Ana Türkçe **ag* Yakutçada niçin kurallı olarak *ıa* ikiz ünlüsüne tekabül etmektedir?

5) Niçin Yakutçada uzun *o* ve *e* bulunmuyor?

6) Yakutçadaki uzun ünlüler büzülme ile meydana gelmişlerse, tek heceli sözcüklerin uzun ünlüleri, bu sözcükler ekle genişleyince, uzunluklarını niçin kaybetmektedirler (örn. *uon* "10", fakat *onus* "onuncu" < **onunç*; *tüört* "4" fakat *tördüs* "dördüncü" < **törtünç* vb.)?

7) İkinci veya üçüncü hecelerdeki uzun ünlüleri büzülme (*Zusammenziehung*) ile izah etmek imkânsızdır.

Bundan sonra Grønbech'in Osmanlıca *ad*, *ac*, *od* gibi tek heceli sözcüklerin iki heceli şekillerinden geliştiği yolundaki kuramını ele alan Németh'e göre söz konusu sözcüklerin Ana Osmanlıca şekilleri iki heceli olamaz. Németh, Grønbech'in Yakutçada uzun veya ikiz ünlülü olan sözcüklerin Osmanlıca karşılıklarında sözcük veya hece sonunda ötümlü ünsüz bulunduğu yolundaki gözlemini pek dikkate değer bulmakla beraber,

[36] Németh'in verdiği örneklerden ikisi, *aga* ve *ogus*, onun itirazını destekler nitelikte değildir; çünkü bunlar, bilindiği gibi, **aka* ve *öküz* şekillerine gider. Eski Türk. *-k-* > Yak. *-g-* olduğundan bu sözlerde büzülme beklenemeyeceği açıktır.

bu kuramın yine de şüphe ile karşılanması gerektiğini, çünkü *çocuk* ve *ocak* gibi pek çok aykırı örnek gösterilebileceğini ileri sürmüştür.[37]

Németh'e göre Grønbech birincil uzun ünlülerin Yakutçada yalnız tek heceli sözcüklerde bulunduğu gerçeğini gözden kaçırmış ve *asī* "acı", *osoh* "ocak" gibi sözleri boş yere izah etmeye çalışmıştır. Yine Grønbech Yakutçadaki uzun ünlüler ile çözümlenebilecek birçok soruna da yabancı kalmıştır. Örn. Çuv. *v-* protezi (Türkçe *a-*'ya karşı), Çuv. *ş-* (Türkçe *t-* ve *d*'ye karşı), Çuv. *y-* protezi (Yak. *ī-*'ya karşı), Ana Türkçe **e*, Çuv. *ç-* (Türkçe *t-*'ye karşı), Çuv. *y-* (Türkçe *k-*'ya karşı) gibi (s. 159, 160).

Németh'in Yakutçadaki uzun ünlülerle ilgili kendi kuramına gelince bu "vurgunun etkisi ile ikizleşme" olarak olarak özetlenebilir, Németh'e göre Ana Türkçede son hecede güçlü bir yükselen vurgu (*steigender Akzent*) vardı. (Bu dinamik vurgunun melodik bir vurgudan gelişmiş olması muhtemeldir). Böhtlingk'e göre de Yakutçada son hece vurguludur. Çuvaşçada da vurguyu ünlüsü mükemmel olan son hece taşır. Diğer lehçelerde de -bazı vurgusuz ek ve edatlar hariç tutulursa- son hecede güçlü bir nefes vurgusu vardır.

İşte bu vurgu, ünlüsü aslında (?) uzun olan tek heceli sözlerde farklı bir gelişme gösterdi. Böylece, örnekle Osmanlıcada uzun ünlülerden sonra gelen ötümsüz patlayıcılar ötümlüleşti. Bu değişme en iyi şekilde nefes vurgusunun etkisi ile açıklanabilir. (Şu nokta gözden ırak tutulmamalıdır ki, Osmanlıcadaki bu vurgu değişmesi ünsüz ötümlüleşmesinden önce vuku bulmuştur).

Yakutçada ise bu gibi sözlerde çift doruklu heceler meydana gelmiştir. Tabiatıyla baş doruk ikincisini yaratmıştır. Sözcük bir ekin ilâve edilmesiyle iki veya daha çok heceli olunca, vurgu ikinci veya son heceye kaymış, böylece de ilk hece vurguyu kaybetmiş ve kısalmıştır. Örnekle *tüört* "4", fakat *tördüs* "dördüncü", *bier-* "vermek", fakat *beris-* "verişmek" vb. gibi..

Németh'in kuramı şu yolda eleştirilebilir:

1) Bu kuram yalnız vurgulu tek hecedeki ikiz ünlünün, vurgunun son heceye kayması ile, kaybolup normal uzunlukta bir ünlüye dönüşmesini

[37] Németh'in bu itirazında haklı olmadığı daha sonraki araştırma ve karşılaştırmalarla anlaşılmıştır. *ocak* sözcüğü, hiç şüphe yok ki, daha eski bir **ōçuk*'a gider (krş. Türkm. *ōcak*); *çocuk* sözcüğünün de **çōçuk*'tan geliştiği (krş. Türkm. *cōcuk* "domuz yavrusu") belli olmuştur.

izah etmektedir. Halbuki soru vurgusuz hecede ikiz ünlünün bulunup bulunmaması değil, Yakutçada birincil uzun ünlü bulunup bulunmadığıdır. Gerçekten Németh uzun ünlülerin birincil olup olmadığı sorusunu kesin olarak cevaplandırmıyor. Bir yandan "ünlüsü aslında (?) uzun olan..." gibi bir ifade ile birincil uzunluğu kabul etmiş görünürken, öte yandan "aslında" (*ursprünglich*) sözcüğünden sonra bir soru işareti kullanmak suretiyle de bu konudaki şüphesini açığa vurmuş oluyor.

2) İkiz ünlülerin vurgu etkisiyle meydana geldiği iddia ediliyorsa, aynı şekilde vurgulu olması gereken ve olan diğer yüzlerce sözcükte niçin ikiz ünlü değil de sadece kısa bir ünlü bulunmaktadır?

3) Németh'in kendi koyduğu ve dayandığı esaslardan biri şudur: Aslında tek heceli ve uzun ünlülü olan bir sözcük iki heceli olunca uzunluğunu kaybeder. Halbuki bu kuralın pek çok istisnaları vardır. İşte birkaç örnek:

āŋ- "saymak, addetmek" < **sāk-*, *āğın-* "kendisini birşey saymak, vb." < **sākın-*, *āğıs-* "hesaplaşmak" < **sākış-*, *āğıtala-* "birçok şeyler saymak", vb.

āl "gemi" < **sāl*, *ālcıt* "gemici"

bıa "bağ, ip", *bıalā-* < **bāgla-*, *bıalık* < **bāglık*, *bıatıy-* "ip gibi olmak, sertleşmek" < **bāgsı-*

buol- "olmak", *buolus-* < **bōluş-*, *buollar-* < **bōldur-*

ās "aç; açlık", *āsart-* "açlığa mecbur etmek" < **āçurt-*

ās "ak", *āstıy-* "ağarmak" <**āzsı-*

ās- "aşmak", *āsıgan* "gelip geçici" < **āşgan*

āt "ad", *ātır-* "adlanmak, tesmiye edilmek, tanınmak", *ātırt-*, *ātırdıl-* vb.

4) Nihayet, Németh kuramını kurarken birincil uzun ünlülerin Çuvaşçadaki fonetik izlerini (bunlar Budenz'den beri biliniyordu) hesaba katmamıştır: Yak. *küöŋ+er-* > *köğör-* ama Çuvaşçada *kĭvak+-ar-* > *kĭvakar-* (O zaman bilinmeyen Türkmencede de durum aynıdır: *gōk + -er-* > *gōğer-*. Bu nasıl izah edilecektir? Németh Çuvaşçadaki izleri Yakutçanın etkisine atfetmek istemiştir (s. 161, 162) ama bu düşüncesi Poppe tarafından haklı olarak eleştirilmiştir (bkz. *IRAN* 1925, s. 407).

Ana Çuvaşçadaki uzunlukları vurgulanma ile ilgili bulanlardan biri de G.J. Ramstedt'tir. Ramstedt de Türk ünlülerinin Çuvaşçadaki çifte

karşılıklarının bununla izah edilebileceğini ve bugün nitelik bakımından farklı ünlü çiftlerinin geçmişte farklı şekilde vurgulanan ünlülerden çıkmış olabileceğini ileri sürmüştür.[38]

Uzun ünlüler sorununu Ramstedt'ten sonra ele alan Rus Türkologlarından N.N. Poppe olmuştur.[39] Poppe, Grønbech'in kuramını şöyle eleştirmiştir: "Türkçe, Altayca, Osmanlıca vb. *ot* "ateş" sözcüğün daha eski şekli **ōt* olabilir (krş. Uyg. *oot*, Yak. *uot*, Çuv. *vut*); çünkü kısa *o*'lu şekiller daha eski uzun ünlülü şekillere gidebilir (Uyg. *oot*). Bu **ōt* şeklinin de, daha eski bir şekilden, örnekle **owot* veya **oğot* gibi bir şekilden çıkmış olması pek âlâ mümkündür. Ancak, böyle bir şekil hiçbir yerde tesbit edilmiş olmadığından, uzunluğun büzülme sonucu meydana geldiğini bildiğimiz benzer Yak. *tūs* "tuz", Çuv. *tĭvar* ay., Mo. *dabusun* ay. örneğine rağmen, **ōt*'un daha eski bir şekline gitmek imkânsızdır. Aynı şekilde, Yak. *tüört*, Çuv. *tĭvaDĭ* ve Osm. *dört* şekillerinin de, çok eski bir dildeki, Moğolcadaki karşılığı göz önünde tutulursa, **töbertte* şekline götürülemeyeceği açıktır; çünkü Moğolcada *dör-* kökünden çıkmış *dörben* şeklini bulmaktayız. Bu sebeple daha eski Yakutça bir şekil düşünmek, Yakutça uzunlukların daha ötesine gitmek, çok kere imkânsızdır. Sonuç olarak diyebiliriz ki bu uzunluklar birincildir ve ana dile aittir."[40]

Poppe birincil uzun ünlülerin çıkışı sorusu üzerinde durmamakla birlikte,. bunların, Radloff'un sandığı gibi yalnız Yakutçaya özgü ve münhasır olmayıp ana dile, yani Ana Türkçe (*proturetskiy*) ve İlk Türkçe (*do-turetskiy*)ye ait olduklarını ısrarla belirtmiştir. Poppe, Radloff'un evvelce ortaya attığı "büzülme" kuramının yerine sonradan ileri sürdüğü ve uzun ünlülerin Yakutçada *āt* "ad" ve *at* gibi eş sesli sözcükleri sesçe ayırt etme eğiliminden çıktığı yolundaki yeni kuramını da şiddetle eleştirmiştir. Poppe'ye göre bu kuram dilcilik bakımından hiç de sağlam değildir ve Radloff'u eleştirenlerin de tartıştıkları gibi, Yakutçadaki uzun ve kısa ünlüler, Çuvaşçada farklı ilk şekillerden çıkmış farklı nitelikteki ünlülere denk gelmektedir.

---

38 G.J. Ramstedt, "Zur Frage nach der Stellung des Tschuwassischen", *JSFOu* XXXVIII, s. 7 ve devamı.

39 N.N. Poppe, "Çuvaşskiy yazık i yego otnoşeniye k mongol'skomu i turetskim yazıkam", *IRAN* 1925, 405-424.

40 Aynı yer, s. 407, 408; Poppe daha sonra Türkçe *tūz* = Mo. *dabusun* eşitlemesini bırakmış ve *tūz* sözcüğünü Tunguzca *turu* ile birleştirmiştir (Poppe 1961), ayrıca krş. 63. dipnot.

Poppe bu konudaki tartışmasını şöyle özetlemiştir: "Böylece İlk Türkçe devresinde ve daha sonraki Ana Türkçe devresinde, pek büyük bir ihtimalle, uzun ünlüler mevcuttu. Bunlar Çuvaş dilinde çok belirli izler bırakmış ve Yakutçada da bugüne kadar saklanmıştır. Bu uzun ünlülerin izlerini Orhon Türkçesi ve Nijniy Novgorod Tatarcası gibi başka Türk lehçelerinde de bulmak mümkündür."[41]

Bundan sonra örneklere geçen Poppe, Yakutça, Çuvaşça ve öbür Türk lehçelerine ait örnekleri karşılaştırmak ve daha çok Yakutça verilere dayanmak suretiyle Ana- ve İlk Türkçe için kısa *a, e, ı, i, o, u, ö* ve *ü* ünlüleri ile birlikte uzun *ā, ē, ī, ī̄, ō, ū, ō̄* ve *ū̄* ünlülerini de var saymıştır.

Birincil uzun ünlülerin Genel Türkçe (Ana Türkçe)'de var olduğunu Türkmence verilere dayanmak suretiyle ilk defa öne süren Rus Türkologlarından Ye. D. Polivanov olmuştur. Polivanov daha 1924'te yayımladığı kısa bir yazıda[42] şöyle diyordu: "Radloff Yakutçadaki uzun ünlülerin ilk hecenin büzülmesi sonucu meydana geldiğini söylemekle (*Phonetik*, ss. 77,78) Genel Türkçede (Ana Türkçe) uzun ünlülerin bulunduğunu açıkça reddetmiş oluyodu. Radloff'un dayandığı esas, Yakutçadaki uzunluklara öbür Türk dil ve lehçelerinde hep kısa ünlülerin karşılık gelmesiydi. Fakat bu şüphesiz ki Radloff'un Türkmencedeki gerçekleri bilmemesinden ileri gelmiştir. Gerçekten, Yakutça ve Türkmence uzunluklar arasındaki uygunluk bizi derhal Genel Türkçede (öbür Türk dillerinde sonradan kısalmış) birincil uzun ünlülerin bulunduğunu kabule sevkeder."[43] Polivanov bu kısa yazısında şu örnekleri vermiştir:

Yak. *tās* "taş" - Türkm. *dāş* (*daş* "dış" sözünden ünlü uzunluğu ile ayırt edilir);

Yak. *sās* (< **yāz*) "bahar" - Türkm. *yāz* (*yaz-* fiilinden uzunlukla ayırt edilir);

Yak. *bār* "var" - Türkm. *bār* (*bar-* fiilinden uzunlukla ayırt edilir).

[41] Aynı yer, s. 408

[42] Ye. D. Polivanov, "K voprosu ob obşçe-turetskoy dolgote glasnıh", *Byulleten', 1-go sredne-aziatskogo gosudarstvennogo universiteta*, No.6 (Nisan 1924, Taşkent), s. 157.

[43] Polivanov, aynı yer, s. 157.

Böylece Yakutçadaki uzunlukların apayrı ve uzak bir bölgede konuşulan başka bir Türk dilindeki, Türkmencedeki, uzunluklara tekabül ettiği ilk olarak iddia edilip kanıtlanıyor ve uzun ünlülerin Ana Türkçede bulunduğu görüşü güç kazanıyordu. Polivanov üç yıl sonra yayımlanan "Genel Türk ana dilinde uzun ünlüler" adlı bildirisinde[44] Türkmenceden daha çok örnek getirmek suretiyle uzun ünlülerin Ana Türk dilinde bulunduğu görüşünü kesin olarak kanıtlamıştır. Eski (birincil) uzun ünlülerin, eski dil anıtları dışında, bugün yalnız Yakutça ile Nijniy Novgorod Tatarcasında bulunduğunu sanan Poppe'ye karşı Polivanov uzun ünlülerin şu Türk lehçe ve ağızlarında da var olduğunu bildirmiştir:

1) Türkmence (bütün ağızlarıyla);

2) Karaçay ağızlarından biri;

3) Kuzey Özbek (deniz kıyısında) ağızlarından biri- Çimkent bölgesindeki Kara-Bulak köyü (K.K. Yudahin tarafından araştırılmış);

4) Uzunlukları yakıştırmalı olarak saklamış olması muhtemel Karagasça (örneğin *kās* "kaz", Yak. *kās*, Türkm. *gāz*, Özb. Kara-Bulak *gāz*, Çuv. *hur*).

Polivanov bunlara ünlüler arasındaki nicelik farkının nitelik farkına dönüştüğü şu dil ve lehçelerin de katılabileceğini belirtiyor:

Çuvaşça (Yak., Türkm., Karaçay, Özb. Kara -Bulak *ā* Çuvaşçada *u* ile temsil edilir; Genel Türkçe kısa *a* ise Çuvaşçada *ı* olmuştur).

Kuzey Kumuk lehçesi (Genel Türkçe uzun **ō* ve **ō̄* ünlüleri burada *u* ve *ü* olur; kısa *o* ve *ö* ise değişmeden kalır).[45]

Polivanov'un karşılaştırma yöntemi ile Ana Türkçe için tesbit ettiği uzunluklar şunlardır:

**bār* "var"- Yak. *bār*, Çuv. *pur*; krş. **bar-* "varmak" -Türkm. *bar-*, Çuv. *pır-*;

**bāş* "yara, çıban" - Yak. *bās*, Türkm. *bāş*; krş. **baş* "baş", Yak. *bas*, Türkm. *baş*;

**kān* "kan" - Yak. *kān*, Türkm. *gān*, Çuv. *yun*;

**kār* "kar" - Yak. *kār*, Türkm. *kār*, Çuv. *yur*;

[44] Ye. D. Polivanov, "K voprosu o dolgih glasnıh v obşçe-turetskom prayazıke", *Dokladı* AN SSSR 1927, 141-153.

[45] Polivanov, aynı yer, s. 152.

**yāz* "bahar" - Yak. *sās*, Türkm. *yāz* "yaz", Özb. Kara-Bulak *yāz*; krş. **yaz-*, Türkm. *yaz-*, Özb.Kara-Bulak *yaz-*;

**tāş* "taş" - Yak. *tāş*, Türkm. *dāş* (*daş* "uzak" sözünden ancak ünlüsünün uzunluğu ile farklı);

**bēş* "5" - Yak. *bies*, Türkm. *bēş*;[46]

**tūz* "tuz" - Yak. *tūs*, Türkm. *dūz*;

**yōl* "yol" - Yak. *suol*, Türkm. *yōl*, Kum. (Kuzey lehçesi) *yul*;

**kīz* "kız" - Yak. *kīs*, Türkm. *gīz* (daha ince bir yazılışla *gıyz*. Çünkü Türkmencede uzun *ī* akustik bakımdan Rusça *ıy* gibi ikiz ünlü karakterindedir), Özb. Kara-Bulak *kīz*;

**ād* "ad" - Yak. *āt*, Türkm. *ād*, Özb. Kara-Bulak *ād*; krş. **at* - Yak., Türkm., Özb. Kara Bulak *āt*;

**ōd* "od" - Uyg. *oot*, Yak. *uot* (< **ōt*), Türkm. *ōd*, Özb. Kara-Bulak *ōd*, Kum. (Kuz.) *ut* (Güney diyalekti *ot*), Nij. Mişercesi *ōd*, Çuv. *vut*; krş. **ot* -Türkm., Özb. Kara-Bulak *ot*, Kum. (Kuz.) *ot* (Güney dial. *ot*), Çuv. *uDĭ;*

**bōrü* - Türkm. *bōrü*, Kum (Kuz.) *bürü*;

**tōl-* -Türkm. *dōl-*, Kum. (Kuz.) *tul-*.[47]

Uzun ünlüler konusunda bundan sonra yapılmış bir araştırma olarak yine Polivanov'un İrancalaşmamış (yani ünlü uyumunu koruyan) Özbek ağızlarından *İkan* kışlağı ağzı hakkında araştırması anılabilir. [48]

Ünlü uzunluğunun İkan ağzında fonemik olduğunu, yani anlam farkı yaptığını örneklerle belirten Polivanov (örn. *āş* "aç": *aş-* "açmak", *sōr-* "sormak, emmek": *sora-* "sormak, sual etmek" vb.) İkan ağzındaki uzun ünlüler için şu örnekleri vermiştir:

ī: *tīrik* "diri, canlı" (Mankent ve Kara-Bulak ağızlarında da böyle);

ī: *kīz* "kız";

ū: *tūş* "düş" (fakat *tiş* - "düşmek" ** tüş-*);

[46] Polivanov burada geniş *e* ünlüsü hakkında şu açıklamayı yapmıştır: Türkmencede dar *e* ünlüsü hiçbir zaman uzun değildir; buna karşılık geniş *e* daima uzundur. Dolayısıyla Genel Türkçe **ē* = Türkm. *ē*'dir. Türkm. *bēş* sözünde *e* ise aslında dar (**ē*) idi. Bunun böyle olduğu sözcüğün Azerî ve Çuvaşçadaki karşılıklarından anlaşılır. Bu sözcük Azerî'de *e* değil *i* ile, Çuvaşçada da *a* değil, *i* iledir.

[47] Polivanov burada Yak. *tuol-* < **tōl-*, Nij. *tōl-* örneklerini de verebilirdi (bkz. Poppe, *IRAN* 1925, s. 418).

[48] Ye. D. Polivanov, "Obraztsı ne-iranizovannıh (singarmonistiçeskih) govorov uzbekskogo yazıka: I. Govor goroda turkestana, II. Fonetiçeskaya sistema govora kışlaka İkan", *İzvestiya AN SSSR*, Seri VII, Otdeleniye gumanitarnıh nauk, No. 7 (Leningrad 1929), 511-537.

ō: *tōt* "4" (Taşkent *tort*, Türkistan *tört*), *kōk* "mavi", *kōmkōk* "masmavi", *kōğ-ot* "yeşil ot");

ā: *ād* "ad"; *ārık* "ark"; *āk* "ak", *ağ -it* "ak it"; *āş* "aç"; *āy* "ay"; *bār/bā* "var"; *bāla* "çocuk"; *bāy* "zengin"; *gāz* "kaz" (Hive, Kara-Bulak *gāz*, Türkm. *gāz*, Yak. *kās*); *kāğun* "kavun"; *kān* "kan"; *kār* "kar"; *tāş* "taş" (bkz. *DAN-B*, 1927, No. 7, s. 151);

ū: *tūz* "tuz" (Türkm. *dūz*, Yak. *tūs*), *ūç* "uç", *ūn* "un", *sū* "su" (öbür gruplarda *suw*);[49]

ō: *yōl* "yol" (Yak. *suol*, Kuzey Kum. *yul*), *yōk* "yok", *ōn* "10", *ōt/ōd* "od", *ōdun* "odun", *ōçak* "ocak", *tōn* "don, elbise", *sōr-* "sormak, emmek" (fakat *sora-* "sormak, sual etmek").

Fin Türkologlarından Martti Räsänen, Polivanov'un yukarıda sözünü ettiğimiz makalesinin yayımlanmasından sekiz yıl sonra fakat bundan habersiz olarak yayımladığı bir araştırmada[50] 1929'da çıkmış olan yeni bir Rusça-Türkmence sözlükten[51] faydalanarak Yakutçadaki ve Macarcaya girmiş Türkçe sözlerdeki uzun ünlüleri incelemiştir. Bu uzunlukları Türkmencedeki uzunluklarla karşılaştıran Räsänen bunların birbirlerine tekabül ettiğini görmüş ve bu gözlemden Ana Türkçede ilk hecede kısa ve uzun ünlülerin ayırt edilmiş olduğu sonucunu çıkarmıştır.[52] Räsänen Yakutça ile Türkmence arasında yaptığı karşılaştırmadan Ana Türkçede yedi ünlünün kısa ve uzun çeşitleri bulunduğunu tasarlamıştır. Bu yedi ünlü şunlardır: *a*, *ā*; *ı*, *ī*; *o*, *ō*; *u*, *ū*; *ö*, *ō*; *ü*, *ū*; *i*, *ī*. Sekizinci ünlü *e* (*ä*)'ye gelince, Räsänen Yakutçada kısa *e* ile uzun *ie* ikiz ünlüsü bulunduğuna işaretle, bunlardan birincisine Türkmencede daha çok *e*, seyrek olarak da *ä*, ikincisine de *ī* ve seyrek olarak da *e* veya *ä* ünlülerinin tekabül ettiğini kaydettikten sonra, Ana Türkçede (Çuvaşça, Azerî lehçesi ve Yenisey yazıtlarındaki durumu da göz önünde tutarak) biri daha geniş (*ä*), öbürü daha dar (*e*) olmak üzere iki çeşit *e* ünlüsü bulunduğu sonucuna varmıştır.[53] Bununla birlikte Räsänen, Ana Türkçede var saydığı bu *ä* ve *e* ünlülerinin uzun çeşitlerinin de bulunup bulunmadığı hususunda herhangi bir görüş beyanından kaçınmıştır.

[49] Bu sözcükteki uzunluk aslî olmayıp ikincildir: *sū* < *suw*.

[50] Martti Räsänen, "Über die langen Vokale der türkischen Lenhwörter im Ungarischen", *FUF* XXIV, Heft 1-3 (Helsinki 1937), 246- 255.

[51] A. Aliyiv-K. Böriyif, *Orısça-Türkmençe sözlik*, Aşkabat 1929.

[52] Räsänen, aynı yer, s. 251.

[53] Räsänen, aynı yer, s. 250

Räsänen, Macarcadaki Türkçe alıntılardan uzun ünlülü olanları Türkmence ve Yakutçadaki karşılıkları ile karşılaştırmış, böylece Ana Türkçede bulunduğu sanılan uzun ünlüler için yeni bir tanık getirmiştir. Räsänen'in karşılaştırdığı örnekler şunlardır:

Mac. *ál* (āl) "sahte" = Türkm. *ālda-* "aldatmak" (s.251)

Mac. *báj* (bāy) "gözbağcı" = Türkm. *bāğ* "bağ", *köz bāğçı* "göz bağcı" ~ Yak. *bāy-* "bağlamak"

Mac. *gyász* (d'ās) "yas, matem" = Türkm. *yās* ay.

Mac. *sár* (şā r) "sarı" = Türkm. *sārı* ay.

Mac. *sár* (şā r) "çamur, batak" = Türkm. *sāz-lık* "batak, bataklık"

Mac. *szál* (sāl) "sal" = Türkm. *sāl* "gemi"[54]

Mac. *szám* (sām) "sayı" = Türkm. *sān* ay.

Mac. *szán-* (sān) "düşünmek" = Türkm. *sān-a-* "saymak, addetmek" ~ ? Yak. *ā-ḫ-* "saymak"[55]

Mac. *táj* (tāy) "civar, bölge" = Türkm. *tāy* "yan, taraf"

Mac. *sátor* (ş ātor) "çadır" = Türkm. *çādır* ay. < Farsça (s. 252)

***é* < *ā:** Mac. *béka* (bēka) "kurbağa" = Türkm. *kur-bāğa* ay.

Mac. *ér-* (ēr) "olgunlaşmak" = Kırım (Rad.) *ier-* "ermek, erişmek"

Mac. *kék* (kēk) "mavi" = Türkm. *gōk* "mavi, yeşil" Yak. *küöḫ* ay.~ Çuv. *kĭvak* ay.

Mac. *kés-ik* (kēşik) "kalmak, gecikmek", *késö* (kēşö) "geç" = Türkm. *gīç* "geç", *gīce* "gece" ~ Yak. *kiese* "akşam"

Mac. *kín* (kīn) "azap, işkence" = Türkm. *kīn* "ağır, zor"[56] (s. 253)

Mac. *szűn-ik* (sünik) "durmak, dinmek, bitmek, sona ermek", *szün-ik, szön-ik* ay. = Türkm. *sōn-* "sönmek", *sōn-dir-* "söndürmek"

Mac. *tűr-* (tür) "dürmek, katlamak" = Yak. *tūr-* ay.

Mac. *térd* (tērd) "diz" = Türkm. *dīz* ay.

Räsänen'in bu makalesini, Macar türkologlarından Ligeti'nin Türkçedeki birincil uzun ünlüler sorusunu o zamana kadar görülmemiş bir derinlik ve genişlikle ele alan ünlü yazısı izlemiştir.[57] Ligeti bu

[54] Räsänen burada Yak. *āl* "gemi" (< **sāl*) örneğini de verebilirdi.

[55] Räsänen'in Yak. *āh-* (< **sāk-*) için gösterdiği şüphe ve tereddüt yersizdir.

[56] Bu sözcükteki uzunluğun aslî olmayıp ikincil olduğunu biliyoruz: *kīn* < *kıyın*.

[57] L. Ligeti, "Les voyelles longues en turc," *JA* 1938, 177-204.

araştırmasında kendisine kadarki çalışma ve incelemelerden de faydalanarak, Ana Türkçede kısa ünlüler yanında uzun ünlüler de bulunduğu yolunda daha önce Polivanov tarafından kurulmuş kuramı[58] dillik kanıtlarla ispatlamıştır. Ligeti'nin getirdiği kanıtlar şunlardır:

1) Uzun ünlülerin sistemli olarak Yakutça ve Türkmencede, dağınık şekilde de Karagasçada, Soyotçada, Koybalcada, Salbin, Kandov ve Nijégorod (Nijniy Novgorod) Tatarcasında, Tobol, Tura, Kurdak ve Tümen lehçelerinde, Kırgızcada, Kıpçak tipi Özbekçede (Özbek I), Hive lehçesinde (Özbek III), Doğu Türkçesinde (Kâşgar, Turfan vb. gibi ağızlar) bugüne kadar saklanmış olması;

a) Oğuz lehçelerinde (Osmanlı, Azerî, Kırım Osmanlıcası) *t* ve *ç* ünsüzlerinin kök hecesinde birincil uzun ünlüden sonra ötümlüleşerek *d* ve *c* olması; örn. *od* "ateş" < **ōt* (krş. *ot*), *ac* "aç" (krş. *aç-*) vb. gibi;

b) Çuvaşçadaki seslik izler: sözcük başındaki birincil uzun ünlüden önce bir *y-* veya *v-* protezi, örn. *yat* "ad" < **āt* (krş. *ut* "at" < **at*), *vıś-* "acıkmak" < **āç-* (krş. *uś-* "açmak" < **aç*); içte iki hecelileşme, örn. *kĭvak* "mavi" < **kōk* (= Türkm. *gōk*, Yak. *küöḫ* ay); genel ses denkliklerine aykırı gelişmeler, örn. *şurĭ* "sarı" < **sı̣arıg* < **sārıg* (genel olarak Ana Türkçe *ı, i*'den başka bir ünlü önünde *s-* = Çuv. *ś-*);

2) Arap harfli ilk metinlerde, özellikle *Dīvānu Lugāt-it-türk*'te kısa ünlülerin sadece harekelerle gösterilmesine karşılık uzun ünlülerin uzatma harfleri (*hurûf-u med*) denilen ى , و , ا işaretleri ile yazılması.[59]

Kuramını bu sağlam temeller üzerine kuran Ligeti getirdiği kandırıcı örneklerle görüşünü açıklamış ve hiçbir şüpheye yer bırakmayacak şekilde uzun ünlülerin Ana Türkçede var olduğunu kesin olarak kanıtlamıştır.

Ligeti'nin bu araştırmasının en önemli yanlarından biri, hiç şüphesiz, uzun ünlüler sorusunu yalnız Türkçe içinde ele almakla yetinmeyip genişletmesi, konuyu Altay dilleri çerçevesi içinde incelemeğe kalkışmasıdır. Ligeti'ye göre Türkçe ses tarihinin ve karşılaştırmalı Altay dil biliminin bazı sorunları uzun ünlüler vasıtasiyle çözümlenebilir. Ramstedt Türkçe *taş* (Çuv. *çul*, Mo. *çila'un*) sözünün Altayca ilkel şeklini

[58] Ye. D. Polivanov, "K voprosu o dolgiḫ glasniḫ v obşçe-turetskom prayazıke," *Dokladı AN SSSR* 1927, 151-153.

[59] Kâşgarlı Mahmud'un sözlüğünde kısa ve uzun ünlüleri ayırd ettiğini ilk olarak söyleyen Polivanov olmuştur. (bkz. *Dokladı AN SSSR* 1927, s. 151).

**tal´* olarak tasarlamıştı. Ligeti buna itiraz etmiş, bu sözün Çuvaşçası *çul*'daki *ç*'nin *l*'nin ön damaksıllaştırıcı etkisi ile açıklanamayacağını, çünkü bu sözün eş-seslisi *taş* "dış" sözcüğün Çuvaşça karşılığının *tul* olduğunu belirtmiştir. Ligeti'ye göre bu ve bunun gibi sorular en iyi uzun ünlüler ve onların gelişme ve etkileri ile açıklanabilir.[60]

Gerçekten Ligeti, Çuvaşça ile Türkçe arasındaki genel ses denkliklerine aykırı olan ve o zamana kadar kandırıcı bir şekilde açıklanamayan pek çok Çuvaşça şekli uzun ünlülerin yardımı ile açıklayabilmiştir:

MK *ās* "kakım" = **i̯as* > Çuv. *yus*;
MK *āt* "ad" = **i̯at* > Çuv. *yat* (fakat: *at* = Çuv. *ut*);
tāş "taş"; ** tāl ~ *ti̯al* > Çuv. **çal* > *çul* (fakat *taş* "dış" = Çuv. *tul*);
sārıg = **si̯arı(g)* > Çuv. **şarı* > *şurĭ*;
kān "kan" = **hān ~ *hian* > Çuv. **yan* > *yun*;
kōk "mavi" = **köi̯k* > **köyük* > Çuv. *kĭvak* vb. gibi. (s.195, 196).

P. Pelliot daha 1925'te Moğolca *öber*, *togusun* ve *dabusun* gibi geniş şekillere bakarak Türkçe *öz*, *toz* ve *tuz* sözlerinin daha eski iki heceli şekillerin büzülmesi ve meydana gelen uzun ünlülerin zamanla kısalması sonucu ortaya çıkmış olabileceği görüşünü savunmuştu:

öz < **ōz* < **ö^{w}äz*;
toz < **tōz* < **to^{w}uz*;
tuz < **tūz* < **ta^{w}uz* ya da **da^{w}uz*.[61]

Ligeti de *ōz* için < **öyz* < **öyüz* < **övüz* = Mo. *öbes-ün* < **öβes-ün*, *tūz* için de < **tuyz* < **tuyuz* < **tuvuz* = Mo. *dabus-un* < **daβus-un* tarzında bir gelişme tasarlayarak[62] Pelliot'nun bu görüşünü benimsemiştir.[63]

Ligeti bu araştırmasında Türkçedeki uzun ünlülerle Çuvaşça şekillerden faydalanmak suretiyle Türkçe uzun *ā*'nın *i* ünlüsü ile karşılandığı bazı Moğolca şekilleri de kandırıcı olarak açıklamıştır. Bu örnekler şunlardır:

60 Ligeti, aynı yer, s. 193, 194.
61 P. Pelliot, *JA* 1925, cilt I, s. 231.
62 Ligeti, aynı yer, s. 196.
63 Bu Altayca etimoloji daha sonra bırakılmış, Türkçe *tūz* Tunguzca *turu* ile birleştirilmiştir, bkz. R II, s. 231.

Hasan Bey TABRIZ

Mo. *çilağun*, *çila'un* "taş" <**tila'un* = Türk. *tāş* < **tāl*, Çuv. *çul* < **ti̯al*;
Mo. *sira* "sarı" = Türk. *sārığ*, Çuv. *şurĭ* < **si̯arıg*;
Mo. *siruğa*, *siru'a* "batak, bataklık" = Türk. *sāz*, **sār*, Çuv. *şur* < **si̯ar*.

Ligeti'ye göre Çuv. *çul* "taş", *şurĭ* "beyaz" ve *şur* "batak" sözleri **ti̯al*, **si̯arı(g)* ve **si̯ar* şekillerinden gelişmiş olduğu gibi bunların Moğolca denktaşları da **ti̯ala'un*, **si̯ara* ve **si̯aru'a* gibi ikiz ünlülü şekillerden çıkmış olmalıdır. Ligeti böylece uzun ünlülerin yalnız Ana Türkçede değil, Ana Altaycada da mevcut olduğu görüşünü benimsemiş ve savunmuş oluyordu.

Ligeti ile aynı yılda fakat ondan habersiz olarak Türkçedeki uzun ünlüler sorusuna değinen Karl Menges[64] uzun ünlülerin Ana Türkçede bulunup Ana Altaycada, yani Türkçe ile Moğolcanın ortak temel dilinde, bulunmadığı kanısına varmıştır. Menges'e göre Ana Altayca şekiller iki heceli idi. Bu iki heceli şekiller Ana Türkçede tek heceli şekillere dönüşürken birinci hecede giderme uzunluğu ortaya çıkmıştır.[65] Menges'i böyle düşünmeğe sevk eden Türkçe tek heceli ve uzun ünlülü sözlere Moğolcada hep iki heceli şekillerin denk gelmesi olmuştur. Örnekle Ana Türk. **āb* "av" = Mo. *aba*, Ana Türk. **tāş* = Mo. *çilağun* < **tila-ğun*, Ana Türk. **kūç* = Mo. *küçü(n)*, Ana Türk. **kōk* = Mo. *köke* vb. gibi.

Menges'in kuramı şöyle eleştirilebilir: **aba*, **küçü(n)* gibi iki heceli şekiller son ünlülerini kaybederek tek heceli sözler haline gelirken ilk hecedeki ünlüleri niçin uzasın? Sözün sonundaki ünlünün düşmesi sözde herhangi bir giderme uzamasını gerektirir mi? Sonra ve daha önemli olarak, kısa ünlülü pek çok Türkçe sözün Moğolca denktaşları da iki hecelidir. Örnekle Türk. *bod* "boy" = Mo. *bodo* < **boda*, Türk. *boz* = Mo. *boro*, Orta Mo. *bora*, Türk. *ok* = Mo. *oki* "uç, tepe", Türk. (Yak.) *ḫat-* "kurumak, katı olmak" = Mo. *kata-* ay., Türk. *koç* = Mo. *kuça*, Türk. *kırk-* = Mo. *kirga* < **kırka-* Türk. *tik* = Mo. *çike* "dik", Türk. *tık-* = Mo. *çiki-*, Türk. *kert-* = Mo. *kerçi-* < **kerti-* vb. vb. Bu durumda Ana Altayca

64 Karl Menges, "Einige Bemerkungen zur vergleichende Grammatik des Türkmenischen", *Archiv Orientální* (Prag 1938) 7-34.
65 Aynı yer, s. 19

şekilleri iki heceli ve ilk hecesi uzun ünlülü tasarlamak gerçeğe daha yakın bir varsayım olur:

Ana Altayca *āba > Türk. *āb
> Mo. aba

Ligeti'nin ünlü makalesinin Türkçeye çevrilmesinden sonra[66] birincil uzun ünlüler sorusuna Türkiye'de de ilgi duyulmağa başlanmıştır. Memleketimizde bu konuya ilk olarak değinen A.Cevat Emre olmuştur.[67] Emre, Ligeti'nin yazısının yayımlanmasından sekiz yıl sonra ve hiçbir kaynak göstermeksizin Kâşgarlı Mahmud'un kısa ve uzun ünlüleri yazıda ayırt etmek için başvurduğu yazım sistemini bir kere daha açıklamış ve Divan'dan aldığı bazı örnekleri Yakutça denktaşları ile karşılaştırmıştır. Orijinal hiçbir yanı olmayan bu yazıya Divan'da uzatma harfleri ile yazılmış tek heceli sözlerin (ad ve sıfatlar) bir listesi eklenmiştir.

Türkiye'de birincil uzun ünlüler konusunda ilk ciddî araştırma Zeynep Korkmaz'ın Batı Anadolu ağızlarında da birincil uzunluklar bulunduğunu haber veren incelemesidir.[68] Korkmaz bu araştırmasında çeşitli Batı Anadolu ağızlarından derlediği uzun ünlülü sözlerin bir listesini vermiştir. Ancak, kendisinin de itiraf ettiği gibi,[69] elinde bu bakımdan kılavuzluk edecek zengin sözlükler bulunmaması yüzünden, elli sözcüklük listesindeki örneklerin ancak bir kısmını Yakutça, Türkmence ve Özbekçe malzeme ile karşılaştırabilmiştir. Bugünkü bilgilerimize dayanarak bu listedeki sözcüklerden en çok on yedisinde birincil uzun ünlü bulunduğunu söyleyebiliriz (bkz. *Modern Dil ve Lehçelerdeki Birincil Uzunluklar*). Listedeki öbür uzunluklar, Korkmaz'ın da belirttiği gibi,[70] vurgunun etkisi ile vücuda gelmiş olmalıdır.

1955'te Sovyet Rusya'da yayımlanan bir kitapta[71] F.G. İshakov, N.K. Dmitriyev ve A.A. Pal'mbaḫ gibi türkologların çeşitli Türk dil ve

66 Ligeti Layos, "Türkçede uzun vokaller," *Türkiyat Mecmuası*, VII-VIII (1942), 82-94.
67 A. Cevat Emre, "Türkçede uzun vokaller (ünsüller)," *Türk Dili-Belleten*, Seri III, sayı 10-11 (1946) 1-5; bkz. bir de *Türk Lehçelerinin Mukayeseli Grameri, Birinci Kitap: Fonetik*, İstanbul 1949, 60-65 ve 370-373.
68 Zeynep Korkmaz, "Batı Anadolu ağızlarında aslî vokal uzunlukları hakkında," *TDAY-B* 1953, 197-203.
69 Aynı yer, s. 200.
70 Aynı yer, s. 203, not: 11
71 *Issledovaniye po sravnitel'noy grammatike tyurkskiḫ yazıkaḫ. I: Fonetika*, AN SSSR, İnstitut Yazıkoznaniya, Moskova 1955.

lehçelerindeki birincil ve ikincil ünlülerle ilgili araştırmaları yer almıştır. İshakov, "Türk dillerinde uzun ünlüler" adlı yazısında[72] Orhon Türkçesi ile Orta Türkçede (Kâşgarlı'da) birincil uzun ünlülerin var olduğuna işaret ettikten sonra Türkmence ile Yakutçada birbirine denk gelen uzunlukları örneklerle belirtmiş ve Eski Türkçede şu uzun ünlülerin bulunduğu sonucuna varmıştır: *ā, ī, ǐ, ū, ǖ, ō, ȫ* ve *ē*.[73] Yazısının geri kalan kısmını Hakas ve Tuva dillerindeki ikincil uzunlukların incelenmesine ayıran İshakov'a göre bu iki dilde ancak şu sözlerdeki uzunluklar birincildir:

Hak. *ȫt* "öd, safra";
Hak.,Tuv. *pǖr, pǖrü* "kurt";
Hak. *dün* "akşam"[74].

N.K. Dmitriyev, "Türkmencede uzun ünlüler" adlı yazısında[75] ünlü uzunluğunun Türkmencede fonemik olduğunu örneklerle bir kere daha gösterdikten sonra[76] Türkmencede ilk hece dışında çekimde ortaya çıkan uzunluklarla (*ata*: *atānı, atānıṇ* vb. gibi), uzun ünlü bulunduran ekleri de (*-rāk/-rēk, -dākı/-dēki* vb. gibi), menşe sorusuna değinmeden, sıralamıştır.

Dmitriyev'in "Yakut dilinde uzun ünlüler" adlı yazısı[77] da Yakutçada kök hecesindeki birincil ve ikincil ünlülerle eklerdeki ünlü uzunluklarını açıklamasız ve karşılaştırmasız olarak sıralayan ve hiçbir yenilik getirmeyen tasviri bir incelemedir.

Pal'mbaḫ'ın Tuva dilindeki uzun ve yarı uzun ünlüleri inceleyen yazısı[78] bu dildeki ikincil uzunluklarla yarı uzun ya da yutaklanan (*faringalizovanny*) ünlülere ayrılmıştır. U.Ş. Bayçura'nın hassas aletlerle tesbit ettiğine göre Tuva dilinde ünlülerin yutaklanan (*a't* "at") ve yutaklanmayan (*at* "ad") olmak üzere iki çeşidi vardır.[79] Pal'mbaḫ ünlü yutaklanmasının Tuvacada fonemik olduğunu şu söz çiftleri ile belirtmiştir:

72 "Dolgiye glasnıye v tyurkskiḫ yazıkaḫ", *Issl.* I, 160-174.
73 *Issl.* I, s. 164.
74 *Issl.* I, s. 163.
75 "Dolgiye glasnıye v turksmenka yazıke," *Issl.* I, 182-191.
76 *Issl.* I, 182-185
77 "Dolgiye glasnıye v yakutskom yazıke", *Issl.* I 192-197
78 A.A. Pal'mbaḫ, "Dolgiye i poludolgiye glasnıye tuvinskogo yazıka," *Issl.* I, 175-181.
79 *Iss.*, s. 179

at "ad" - *aᶜt* "at"
ıt- "göndermek" - *ıᶜt* "it, köpek"
ot "od, ateş" - *oᶜt* "ot"
et- "etmek" - *eᶜt* "et"
ças "bahar" - *çaᶜs* "yağmur"[80]
düş "uyku" - *düᶜş-* "düşmek"
aş "aç" - *aᶜş* "aş" [81]

Bu listenin dikkati çeken yanı Tuva dilinde yutaklanmayan ünlülerin Ana Türkçedeki birincil uzun ünlülere denk gelmesidir:

Yak.,Türkm. *āt* "ad" = Tuva *at*
Yak. *īt-* "göndermek" = Tuva *ıt-*
Türkm. *ōt*, Yak. *uot* = Tuva *ot*
Türkm., Az., Türk. *ed-* = Tuva *et-*
Yak. *sās*, Türkm. *yāz* = Tuva *ças*
Yak. *tūl*, Türkm. *düyş* = Tuva *düş*
Yak. *ās*, Türkm. *āç* = Tuva *aş*

Bu konuda kesin bir sonuca varabilmek için daha çok malzemeye ihtiyaç olduğu açıktır.

1960 yılında Martti Räsänen Türkmencede ilk hecedeki ünlü uzunluklarının oldukça uzun ve karşılaştırmalı bir listesini yayımladı.[82] Bu liste o zamana kadar yayımlanmış uzun ünlülü söz listelerinin en zengini olmakla birlikte yine de eksikti. Bunun sebeplerinden biri, hiç şüphesiz, ünlü uzunluklarının işaret edildiği büyük Türkmence sözlüklerin o tarihte henüz yayımlanmamış, dolayısıyla Räsänen'in faydalanmasından uzak bulunmuş olmasıdır. Listenin bir başka eksik yanı da karşılaştırmaların her zaman tam olmayışıdır. Räsänen bazı sözlerdeki uzunluklar için eski ya da yeni lehçelerden tanık getirebilecekken

[80] Tuva *ça's* hiç şüphesiz ki *yagış*'a gider; başka deyişle buradaki yutaklanma sebeplidir.
[81] *Issl.* I, s. 180
[82] Martti Räsänen, "Türkische Miszellen, I: Die Vokallängen der ersten Silbe im Türkmenischen," *JSFOu* 1960, 1-19.

getirmemiştir. Örnekle Türkmence *āğna-* "(hayvan) yerde yuvarlanmak" ve *ār-* "yorulmak" gibi sözlerdeki uzunluklar Yak. *āŋna-* ve MK I 172 *ār-* gibi örneklerle kolayca tanıklanabilirdi.

Aynı yıl uzun ünlüler konusu Türkiye'de de ele alınmıştır. O. Nedim Tuna "runik" harfli dil anıtları ile Uygurca metinlerdeki ünlü uzunluklarını tesbit etmeğe çalışmış ve bunları Türk Dil ve lehçelerindeki yaşayan uzunluklarla karşılaştırmıştır.[83] Ne var ki, "runik" harfli metinlerdeki uzunlukları tesbit etmek için dayandığı esasların sağlam ve pek güvendiği yazım kurallarının istisnasız olmayışı yüzünden, N. Tuna'nın ulaştığı sonuçlar her zaman başarılı ve kandırıcı olmamıştır. Örnekle, N. Tuna kök ya da gövde ile eki birbirine bağlayan, yani bağlayıcı olduğu açıkça bilinen, ünlüleri de, sırf yazıda gösterildikleri için, uzun saymıştır ki bu sonuç dil bilimi gerçekleri ile pek bağdaşmaz; çünkü, bilindiği gibi, bağlayıcı ünlüler katma ünlülerdir ve kısa olmaları gerekir. (N. Tuna'nın bu yazısının ayrıntılı eleştirisi için bkz: *Tarihî Lehçelerdeki Uzun ünlüler*).

Sovyet Türkologlarından A.M. Şçerbak 1963'te yayımlanan Türk ünlü sistemi hakkındaki bir yazısında[84] Ana Türkçede ünlüler arasındaki nicelik farkının Tuva dilinde nasıl nitelik farkına dönüştüğüne dikkati çekti: Birincil kısa ünlüler Tuva dilinde yutaklanarak söylendiği halde ikincil kısa ünlüler (Ana Türkçedeki birincil uzun ünlüler) yutaklanmadan boğumlanırlar: *a't* "at" ve *at* "ad" < **āt* gibi.[85]

Şçerbak 1966'da Türk dilindeki ünlüleri nicelik bakımından inceleyen bir araştırma daha yayımladı.[86] Bu önemli makalesinde, Şçerbak, Türk dillerinde uzun, kısa (normal) ve çok kısa olmak üzere nicelik bakımından üç çeşit ünlü bulunduğunu belirttikten[87] ve uzun ünlüleri de birincil ve ikincil diye ikiye ayırdıktan sonra[88] Türkmence ile Yakutçada karşılaşan birincil uzunlukların 75 sözcüklük bir listesini vermiştir.[89] Şçerbak daha

[83] Osman Nedim Tuna, "Köktürk yazılı belgelerde ve Uygurcada uzun vokaller," *TDAY* 1960, 213-282.
[84] A. M. Şçerbak, " O tyurkskom vokalizma", *Tyurkologiçeskiye Issledovaniya*, Moskova-Leningrad 1963.
[85] Aynı yer, ss., 26-28.
[86] A.M. Şçerbak, "Tyurkskiye glasnıye v koliçestvennom otnoşenii," *Tyurkologiçeskiy Sbornik*, Moskova 1966, 146-162.
[87] Aynı yer, s. 146.
[88] Aynı yer, s. 147.
[89] Aynı yer, ss. 150-152.

sonra Ana Türkçedeki birincil uzunlukların düzensiz olarak korunduğu lehçelerden örnekler vermiş[90] ve birincil uzunlukların sebep olduğu bazı seslik değişme ve gelişmeleri söz konusu etmiştir. Yazar bu arada Çuvaşçadaki *z* (δ) > *r* ve *ş* > *l* değişmelerinin de birincil uzun ünlülerin etkisi ile meydana geldiğini ileri sürmüştür.[91] Oysa bu ses değişmelerinde[92] uzun ünlülerin bir etkisi olduğu iddia edilemez; çünkü bu değişmeler kısa ünlülü sözlerde de gerçekleşmiştir: GT *semiz* = Çuv. *samĭr*, GT *tokuz* = Çuv. *tĭḫĭr*, GT *kış* = Çuv. *hĭl*, GT *taş* "dış" = Çuv. *tul* vb. gibi.

Şçerbak'ın bu yazısında birincil uzun ünlülerle ilgili olarak ileri sürdüğü bir başka görüş de şudur: Azerî *ė* AT *ē*'ye *e* ise AT *e*'ye gider; başka deyişle, AT uzun *ē* ünlüsü Azerî'de kapalı *ė* ile, kısa *e* ünlüsü ise yine *e* (ä) ile temsil edilmektedir: Az. *ėl* "memleket" < **ēl*, fakat *el* "el, dest" < **el*.[93] Bu kuralın bazı istisnaları olduğunu (örn.: Az. *er* = Türkm. *ēr*, Az. *gemi* = Türkm. *gēmi*) yazar kendisi de itiraf etmiştir. Şçerbak'a göre bu durum Azerî Türkçesinde çeşitli lehçe tiplerinin birbirine karışmış olmasından ileri gelmektedir. [94]

Şçerbak bu araştırmasına Türkmence ile Yakutçada birbirleriyle karşılaşmayan ünlü uzunluklarının ayrı listelerini de eklemiştir.[95] Yakutça listesinde Türkmenceye denk gelen şu sözler nasılsa yazarın gözünden kaçmıştır: Yak. *tāl* "dalak" (= Türkm. *dālak* ay.), Yak. *bīr* "1" (= Türkm. *bir*, fakat *ōn bīr*, *bīrisi*, *bīrik-* vb.).

Bir yıl sonra Şçerbak "Türk dillerindeki birincil uzun ünlülerin çıkışı üzerine" adlı başka bir araştırma daha yayımlamıştır.[96] Bu makalesinde yazar birincil uzun ünlülerin çıkışı hakkında kendisine kadar ileri sürülen görüşleri eleştirdikten sonra kendi kuramını açıklamaktadır. Şçerbak'a göre Ana Türkçede biri ünlü doruklu, öbürü de ünsüz doruklu (!) olmak

90 Aynı yer, ss. 152-154.
91 Aynı yer, s. 156.
92 Aslında bunun aksi doğrudur; yani İlk Türkçe **r* > Ana Çuvaşça *r* ve Ana Türkçe *z*, İT **l* > AÇ *l* ve AT *ş*'dir. Bkz. Talât Tekin, "Zetacism and sigmatism in Proto-Turkic", *AOH*, XXII, Fasc. 1 (Budapest 1969), 51-80.
93 Aynı yer, s. 157.
94 Aynı yer, s. 158.
95 Aynı yer, ss. 158-160.
96 A.M. Şçerbak, "O proiśhojdeniye perviçniḫ dolgiḫ glasniḫ v tyurkskiḫ yazıkaḫ," *VYa.* 1967, No. 6, 34-47.

üzere iki çeşit hece vardı. Ünlü doruklu hecelerde vurgu ünlü üzerine düşerek onu uzatmış ve sonraki ünsüzü kısaltmış, ünsüz doruklu hecelerde ise vurgu ünsüz üzerine düştüğünden (!) ünlü kısa kalmış, buna karşılık sonraki ünsüz uzun ve tam bir söyleniş kazanmıştır. Örnekle eş sesli iki *at* sözcüğü şu farklı gelişmeyi göstermiştir:

átlat´ > *ātlaṫ* > *ādlat'*[97]

Şçerbak'ın bu kuramının eleştirisi için bkz: *Birincil uzun ünlülerin Çıkışı*.

Birincil uzun ünlüler üzerine yapılan son yayınlar arasında bu satırların yazarının Orta Türkçedeki uzunlukları aruz ölçüsü yardımı ile tesbite çalışan araştırmaları da anılabilir. [98]

Türk dil ve lehçelerindeki birincil uzun ünlüler konusunda bugüne kadar yapılan araştırma ve incelemelerin başlıcaları işte bunlardır. Bu konudaki çalışmaların yüz yılı aşkın bir tarihi olmakla birlikte, Türkçede birincil uzun ünlüler sorusu henüz kesin bir şekilde çözümlenebilmiş değildir. Türk dil ve lehçelerinde yaşayan ünlü uzunlukları bugüne kadar tam olarak tesbit edilemediği gibi (en bol örnek ihtiva eden Räsänen ve Şçerbak listelerinin bile çok eksikleri vardır) tarihî lehçelerdeki birincil uzun ünlülerin de tam ve doğru listeleri meydana getirilememiştir. Öte yandan birincil uzun ünlülerin çıkışı konusunda da Batıda ve Sovyetler Birliğinde çok çeşitli görüşler ileri sürülmüştür: Büzülme (Radloff, Grønbech, Ligeti), Vurgu (Neméth), Giderme (telâfi) uzunluğu (Menges), İkiz ünlü (Biyişev) ve Hece doruğu (Şçerbak) kuramları gibi. Bu kuramların esaslı bir eleştirisi yapılmadığı için en sağlam ve gerçeğe en yakın kuramın hangisi olduğu da anlaşılamamıştır.

İşte, elinizdeki çalışma bütün bu eksikleri gidermek ve Türkçede ilk hecedeki birincil uzun ünlüler sorusunu çözümlemek amacı ile vücuda getirilmiştir.

97 Aynı eser, s. 46.
98 Talât Tekin, "Determination of Middle Turkic Long Vowels through *'arūḍ*, "*AOH*, XX, Fasc. 2 (Budapest 1967), 151-170 ve "Long Vowels in *'Atabatu'l Ḥaqā'iq*", *JSFOu* 68:5, 1-20.

I. BÖLÜM
Modern Dil ve Lehçelerdeki Birincil Uzunluklar

1. Ana Türkçedeki birincil uzun ünlüler kendilerini düzenli bir şekilde ancak Yakutça ile Türkmencede korumuş, öbür Türk dil ve lehçelerinde genel olarak kısalmış ve kısa ünlülerle karışmışlardır. Bununla birlikte, birincil uzun ünlülerin kısaldığı birçok dil, lehçe ve ağızda, düzensiz ve dağınık bir şekilde de olsa, birincil uzunlukların kalıntılarına rastlamaktayız. Bu dil, lehçe ve ağızlar şunlardır: Nijniy Novgorod Tatar (Mişer) ağzı; Koybal ve Karagasça (Koybal, Karagas, Soyon, Salbin ve Kandov Tatar ağızları); Tura, Kurdak, Tümen ve Tobol Tatar lehçeleri; Özbekçe (Hive, Buhara lehçeleri, Türkmenceleşmiş Harezm ağızları, Kongrat ve Kattagan lehçeleri); Doğu Türkçesi ya da Yeni Uygurca (Kâşgar, Turfan vb. ağızlar); Kırgızca; Balkarca; Azerî (Kaşkay, Aynallu vb. ağızlar); Gagauzca; Türkçe (Batı Anadolu ağızları).

2. Birincil uzun ünlüler kısaldıkları bazı dil ve lehçelerde seslik (fonetik) izler bırakmışlardır: Oğuz grubu lehçelerinde, birincil uzun ünlülerden sonraki ötümsüz patlayıcı *p*, *t*, *ç* ve *k* ünsüzlerinin ötümlüleşerek *b*, *d*, *c* ve *g* (*ğ*, *y*) olması Çuvaşçada, birincil uzun ünlüden önce *ś*- (< **y*-), *y*- ve *v*- türemesi, ünlü ve ünsüz ikizleşmeleri vb. gibi. Bu seslik izler Ana Türkçedeki birincil uzunlukların tesbitinde, yaşayan uzunluklar kadar işe yaramakta ve karşılaştırma malzemesi olarak kullanılmaktadır.

Bu bölümde modern Türk dil ve lehçelerinde yaşayan birincil ünlü uzunlukları ayrı ayrı incelenecek, sonunda ilk hecedeki birincil uzunlukların en çok ve en iyi şekilde korumuş olan Türkmence esas alınarak oldukça eksiksiz bir listesi verilmeğe çalışılacaktır. Birçok sözün çeşitli listelerde geçmesi bir tekrar gibi görünebilirse de bu usûle, söz konusu dil ve lehçelerden herbirinin birincil uzunlukları ne ölçüde koruduğunu daha açık olarak göstermek amacıyla başvurulmuştur.

Yakutçada Uzunluklar

3. Yakutça tek heceli sözcüklerdeki birincil uzun ünlüleri oldukça düzenli bir şekilde korumuştur. Ana Türkçe *ā*, *ī*, *ū* ve *ǖ* ünlüleri değişmeden kaldıkları halde *ē*, *ō* ve *ȫ* ünlüleri *ie*, *uo* ve *üö* tarzında ikizleşmişlerdir.

4. Ana Türkçe *ā* ünlüsü bazı örneklerde *ī*'ya değişmiştir:

Yak. *īr*-, *ır*- "yorulmak" = Türkm. *ār*- ay.

Yak. *sīr* "yar, uçurum" < **yīr* = Türkm. (Räs.) *yār*

Yak. *sīs*- "hedefe isabet etmemek, yanılmak" < **yīz*- = Türkm. *yāzık* "günah, kabahat" < **yāz*-

5. Bazı birincil uzunluklar Yakutçada kısalmıştır. Bazıları da kısalma eğilimindedir:

saḫ "çağ", fak. *sāğına* "zamanında" = Türkm. *çāğ*

(Pek.) *ır*- ~ (D.P.) *īr*- "yorulmak" = Türkm. *ār*- ay.

Yak. *uya* ~ *ūya* "yuva" = Türkm. Az. *yuva* < **yuya* < **ūya*

6. Tek heceli sözcüklerdeki *ie*, *uo* ve *üö* ikiz ünlüleri, eklenme sonucu açık hece ünlüsü durumuna gelince, vurgunun kalkması üzerine, tekleşir yani kısalırlar:

bier- "vermek", fak. *beris*- "verişmek"

bies "5", fak. *behis* "beşinci"

uon "10", fak. *onus* "onuncu"

tuol- "dolmak", fak. *tolu*

küöḫ "gök, mavi", fak. *köğör*- "gövermek"

Kapalı hecedeki ikiz ünlülerin tekleştiği de olur:

tüört "4", fak. *tördüs* "dördüncü"

7. İki ve daha çok heceli tabanların kök hecelerindeki birincil uzunluklar Yakutçada, genel olarak, kısalmıştır:

arī "yağ" = Türkm. *sārı* "sarı" < **sārıg*

ahī "acı" = Türkm. *ācı* < **āçığ*

sala- "yalamak" = Türkm. *yāla*- < **yālga*-

ohoḫ "ocak" = Türkm. *ōcak* < **ōçak*

kıhıy- "kaşınmak" = Türkm. *gīce*- < **kīçi*-

igī "eğe" = Türkm. *īge* < **ēkeg* vb.

Yakutçada Türkmence ile Karşılaşan Uzunluklar

ā

8. Yak. *āḫ-* "saymak" < **sāk-* < *sā-k* = Türkm. *sān* "sayı" < *sā-n.*

Yak. *āl* "gemi, mavuna" < **sāl* = Türkm. *sāl* "sal".

Yak. *ālay* "al" < **āl-ay* = Türkm. *āl.*

Yak. *āŋna-* "(hayvan) yerde yuvarlanmak" = Türkm. *ağına-* ay.

Yak. *āra* "ara, mesafe" = Türkm. *āra.*

Yak. *ārtık, āttık* "dar dağ geçidi, derbent; dik dağ yokuşu" < *ārt-ık* = Türkm. *ārt* "ard, arka taraf, sırt"; krş. MK *art* "dağ beli".

Yak. *ās* "aç, açlık" < **āç, ās-* "açlık çekmek" < **āç-* = Türkm. *āç* "aç", *ācık-* "acıkmak".

Yak. *ās-* "aşmak" < **āş-* = Türkm. *āş-.*

Yak. *ās* "beyaz, boz, kır" (at hak.) < **āz* = Türkm. *ās* "kertenkele"; krş. MK *ās, āz* "kakım".

Yak. *āt* "ad, unvan, lâkap" = Türkm. *āt.*

Yak. *āyı* "her, herbir, beher" < **sāyu* = Türkm. *sāyın* ay.

Yak. *bār* "var, var olan; varlık" = Türkm. *bār* "var".

Yak. *bās* "yara, çıban; yaranın üstünde hasıl olan kabuk" < **bāş* = Türkm. *bāş* "yara, çıban".

Yak. *bāy* "zengin", fakat *bay-* "zenginleşmek, servet sahibi olmak" < **bāyu-* = Türkm. *bāy* "zengin", *bāya-* "zenginleşmek" < **bāyu-.*

Yak. *bāy-* "bağlamak, sarmak (yarayı), mecbur etmek" < **bā-y-*, *bān-* "bağlanmak, sarınmak, örtünmek; taahhüt altına girmek, deruhte etmek" < *bā-n-*, *bās-* "birlikte bağlamak, beraberce bağlamak, bağlamakta yadım etmek" < **bā-ş-*, fakat *bıa* "pamuk ip, kement" < **bāg* = Türkm. *bāğ* "bağ, ip".

Yak. *ḫa* "umumiyetle kap, zembil, torba; kap kacak" < **kā* = Türkm. *gāp* "kap"; krş. MK III 211 *k ā* "kap", III 146 *kāp* "tulum".

Yak. *ḫāḫ* "balgam çıkarırken çıkan ses" < **kāk* = *Türkm. gākılık* "balgam, tükrük", *gāğır-* "boğazını yüksek sesle temizlemek, balgam çıkarmak".

Yak. *ḫāl-* "kalmak" < **kāl-* = Türkm. *gāl-* < **kāl-*

Yak. *ḫān* "kan" < **kān* = Türkm. *gān* < **kān.*

Yak. *ḫār* "kar" < **kār* = Türkm. *gār* < **kār.*

Yak. *ḫārbaḫ* "kazan, küçük kazan" < **kārmak* = Türkm. *gāzan* "kazan" < **kāzgan.*

Yak. *ḫās* "kaş" < **kāş* = Türkm. *gāş* < * *kāş.*

Yak. *ḫās* "kaz" < **kāz* = Türkm. *gāz* < **kāz.*

Yak. *sā* "yay" < **yā* = Türkm. *yāy* < **yā.*

Yak. *saḫ* "çağ, vakit", fakat *sāğına* "zamanında", *sāğa* "hemen, derhal" < **çāk* = Türkm. *çāğ*, (Dm) *çāk* "çağ, zaman".

Yak. *sāl* "atın yelesinin altındaki yağ tabakası" < **yāl* = Türkm. *yāl* "yele".

Yak. *sās* "yaş, sin" < * *yāş* = Türkm. *yāş.*

Yak. *sās* "ilkbahar" < **yāz* = Türkm. *yāz* ay.

Yak. *tāl* "dalak" = Türkm. *dālak* ay. < **tāl-ak* (küçültme).

Yak. *tār* "dar" = Türkm. *dār* < **tār.*

Yak. *tās* "taş" < * *tāş* = Türkm. *dāş* < **tāş.*

Yak. *tāy* "dayı, anne tarafından akraba" = Türkm. *dāyı.*

ī

9. Yak. *īr-, ır-* "yorulmak" = Türkm. *ār-* ay.

Yak. *īs* "yakıcı ve isli duman" < **īş* = Türkm. *īs* "koku"; krş. Yak. *ī* "misk kokulu ıtır, misk, keskin ve yakıcı koku".

Yak. *kīkır* "gıcırtı" = Türkm. *gīgır-* "bağırmak, haykırmak".

Yak. *kīn* "kın" = Türkm. *gīn* < **kīn.*

Yak. *kīs* "kız" < **kīz* = Türkm. *gīz* < **kīz.*

Yak. *sīr* "dağ, tepe, yar, uçurum" < **yīr* = Türkm. (Räs.) *yār* "yar, kanal".

Yak. *sīs-* "hedefe isabet etmemek, sapmak, yanılmak" < **yīz-* ~ **yāz-* = Türkm. *yāzık* "günah, kabahat" < **yāz-*; krş. Türkm. *āz-* "yoldan çıkmak, sapmak".

Yak. *tīn-* "nefes almak", *tīn* "teneffüs, soluma" = Türkm. *dīn-* "kurtulmak, serbestlemek; durmak, dinmek" < **tīn-*, *dīnç* "dinlenme, istirahat; sakin".

Yak. *tīt-, tīt-* "ditmek, parça parça etmek" = Türkm. *tüyt-* < **tüt-*, (Räs.) *dīt-* ay.

uo < **ō*

10. Yak. *buol-* "olmak" < **bōl-* = Türkm. (leh.) *bōl-.*

Yak. *buor* "toprak, adi sarı toprak, balçık" < **bōr*, *ürü buor* "beyaz toprak, kil, kireç" = Türkm. (Räs.) *bōr* "tebeşir, kil".

Yak. *uobuhun-* "çukurlaşmak, obruklaşmak" < **ōpuz-un-* = Türkm. *ōbur-* "aşındırmak, yemek" < **ōpur-*, *ōbur* "dere, yarıntı" < **ōpur.*

Yak. *uon* "10" < **ōn* = Türkm. *ōn.*

Yak. *uot* "ateş" < **ōt* = Türkm. *ōt*.
Yak. *suoḫ* "yok" < **yōk* = Türkm. *yōk*.
Yak. *suor-* "yontmak" < **yō-r-* = Türkm. *yōn-* < *yō-n-*.
Yak. *tuol-* "dolmak" < **tōl-* = Türkm. *dōl-*.

ū

11. Yak. *būs*, *mūs* "buz; dolu" < **būz* = Türkm. *būz*.
Yak. *būt* "bud, hayvanın arka ayağı, budu, hayvanın arka tarafı, kıç tarafı" = Türkm. *būt* "bud".
Yak. *kūr-* "kurmak" < **kūrı-* = Türkm. *gūra-* < **kūrı-*
Yak. *sūrt*, *sūt* "yaylak, obanın göçüp konduğu yer" < **yūrt* = Türkm. *yūrt*
Yak. *süy-* "yıkamak" < **yū-* = Türkm. *yuv-* < **yū-*.
Yak. *tūs* "tuz" < **tūz* = Türkm. *dūz* < **tūz*.
Yak. *ūn-* "uzamak, gerilmek" < **sūn-* = Türkm. *süyn-* "sünmek, uzamak, gerilmek" < **sūn-* < **sūn-*
Yak. *ūs* "usta, mahir, sanatkar; hüner, sanat, maharet" < **ūz* = Türkm. *ūz* "güzel, yakışıklı, biçimli".

ie < **ē*

12. Yak. *biebeke*, *biebekke*, *büöbeke*, *büöbekke* "bebek, yavru" < **bēbeke* (küçültme) < *biebey* "kuzum, yavrucuğum" < **bēbe-y* = Türkm. *bēbek* "bebek".
Yak. *bier-* "vermek" < **bēr-* = Türkm. (Räs.) *bēr-* ay.
Yak. *bies* "5" < **bēş* = Türkm. (Räs.) *bēş*.
Yak. *die-* "demek" < **tē-* = Türkm. *diy-* < **tī-* < **tē-*.
Yak. *ien* "en, genişlik" < **ē n* = Türkm. *īn* < **ēn*; krş. Az. *ėn*
Yak. *kieŋ* "geniş" < ** kēŋ* = Türkm. *gīŋ* < **kēŋ*
Yak. *kiep* "model, örnek; şekil, kalıp" < **kēp* = Türkm. *gēp* "korkuluk" **kēp*.
Yak. *kiehe(n)*, *kiehē(n)* "gece, akşam; akşama doğru, akşamleyin" < **kēçe* = Türkm. *gīce* "gece".
Yak. *sie-* "yemek" < **yē-* = Türkm. *iy-* < **yī-* < **yē-*.
Yak. *siel* "yele" = Türkm. *yāl*
Yak. *siet-* "yedmek, yedekte götürmek" < **yēt-* = Türkm. *īt-* < **yīt-*, **yēt-*; krş. Az. *yėdek*.

ī

13. Yak. *bīl* "bel" = Türkm. *bīl*.
Yak. *bīr* "bir" = Türkm. *bīr* (*ōn bīr*, *bīrik-* vb.)
Yak. *īl-* "ilmek, bir şeyi bir şeye asmak, iliştirmek" = Türkm. *īl -*.
Yak. *īn*, *īŋ* "in, çukur, dere; mağara; bodrum, mahzen, ev altı" = Türkm. *hīn* "in, yuva" < **īn*.
Yak. *īs* "iş, el işi, dikiş" < **īş*, *īsten-* "herhangi bir iş, sanat, yahut dikişle meşgul olmak, çalışmak, dikmek" < **ī şlen-* = Türkm. *īş* "iş".
Yak. *kīr-* "girmek" = Türkm. *gīr-*.
Yak. *sīk* "nem, rutubet, ıslaklık, çiğ" < **çīk*, *sīkey* "nemli, rutubetli", *sīgir-* "nemlenmek" = Türkm. *çīk* "ıslaklık, nem".
Yak. *sīn* "vücut" < **yīn* = Türkm. *īn* ay. < **yīn*.
Yak. *tīs* "diş" < ** tīş* = Türkm. *dīş* ay. < **tīş*.

üö < **ō*

14. *Yak. küöḫ* "gök, mavi; yeşil" < ** kök* = Türkm. *gök* "gök, mavi".
Yak. *küöl* "göl" < **kōl* = Türkm. *gōl*.
Yak. *küört*, *küöt* "körük" < **kōrt* < *kōr-t;* krş. *küörçüt* "körükçü" = Türkm. *körük* "körük".
Yak. *üögü* "çığlık, bağırtı" < **ōki* = Türkm. *ōge-* "yüreği bulanıp kusacak gibi olmak, öğürmek" < **ōki-*, Az. *öyü-* ay.
Yak. *üöl* "ıslak, nemli; rutubet, nem" < **ōl* = Türkm. *ōl* "ıslak, yaş".
Yak. *üöḫ-* "sövmek" < **sōk-* = Türkm. *sōğ-*
Yak. *üös* "öd, safra" < **ōç* = Türkm. *ōt* "safra"; krş. Yak. *ıtıs* "avuç" < **atıç* < MK *adut*.
Yak. *üös* "merkez, orta; ağaç özü; nehrin ortası" < **ōz* = Türkm. *ōz* "öz, nefis, kendi".
Yak. *tüör-* "kazmak, kurcalamak" < **tōr-* = Türkm. *dōr-* "kazmak, alt-üst etmek, eşelemek" (Şçerbak, *Tyurk. Sbor*. 152).
Yak. *tüört*, *tüöt* "4" < **tōrt* = Türkm. *dōrt*.
Yak. *tüös* "döş kemiği" < **t ōş* = Türkm. *dōş*.

ū

15. Yak. *kūs* "güç, kuvvet" < **kūç* = Türkm. *güyç* < **kūç*.
Yak. *kūt-* "beklemek; ümit etmek" = Türkm. (Räs. 16) *güyt-* "beklemek" < **kūt-*.
Yak. *tū* "hayvan tüyü" = Türkm. *tüy* "tüy, kıl" < **tū*.

Yak. *tūl* "uyku, düş" < **t ū-l* = Türkm. *düyş* "düş" < **tūş*.

Yak. *tūn* "gece" = Türkm. *düyn* "dün" < **tūn*.

Yak. *tūr-* "sarmak, yuvarlamak, tomar yapmak" = Türkm. *düyr-* "dürmek, katlamak" < **tūr-*.

Yak. *ūn-* "büyümek, çoğaltmak" < **ūn-* = Türkm. *ōn-* "çoğalmak, meydana gelmek, hasıl olmak".

Yak. *ūr-* "üflemek" = Türkm. *üyr-* "havlamak" < **ūr-*.

Yak. *ūt* "süt" = Türkm. *süyt* < **sūt*.

Yak. *ūy-* "iki şeyi dikmek, dikişle tutturmak" < **ōy-* ~ **ōy-* = Türkm. *ōymak* "dikiş yüksüğü".

Yakutçadaki Öbür Uzunluklar

16. Yąkutçada Türkmencedekilerle karşılaşan bu 98 uzunluktan başka uzunluklar da vardır. Bunların bir kısmını Türkmence dışındaki eski ve yeni lehçelerde korunmuş olarak buluyoruz. Bir kısım Yakutça uzunluklar da kısalmış oldukları lehçelerde bıraktıkları seslik izlerle tanıklanabilir. Bu uzunlukların bir listesi aşağıya çıkarılmıştır.

ā

Yak. *sān-* "tehdit etmek" < **yān-* = Nij. *yāńī-* < **yanı-* ay.; krş.; Tuhf. *yānı-*, Uyg., MK, IM *yan-* ay.

ī

Yak. *bīhan-* "kurtulmak, halâs olmak" < **bīşın-* = MK *boşun-*, *boşgun-* ay., Uyg. *bōş* "boş, serbest".

Yak. *īrt-* "yüklemek" < **ārt-* = Osm. (TS) *ard-*, *ardıl-*

Yak. *īt-* "göndermek" < **īd-* = Çuv. *yar-* < **īd-*

Yak. *kīçır* "gıcırtı", *kīçırgā-* "gıcırdamak" = Türkm. *gıcırda-* < **kīçırda-* ay., *gıcırdı* "gıcırtı".

Yak. *tīm* "an" = MK (I 409) *tīmin* "demin, az önce".

ō, uo

Yak. *ḫōy, ḫōyn* "koltuk altı, koyun, sine, kucak" < **kōy* = MK *kōy* "elbisenin koynu".

Yak. *kuohar-* "çiftleştirmek, çift yapmak" < **kōşur-* = MK (III 126) *kōş* "çift, çifte".

Yak. *ōnńo-* "oynamak", *ōnńū* "oyun"

Yak. *uol-* "solmak" = Hlç. *su^{o}lu-*.

Yak. *uop-* yutmak, atıştırmak = Türkm., Az. *obur* < **ōpur*

ū

Yak. *kūs-* "kucaklamak" < **kūç-* = Har. *kūcak*, Türkm. *gucak*, Türk. *kucak* < **kūçak*.

Yak. *buol-* "olmak" <**bōl-* = Türkm.(leh.) *bōl-*.

Yak. *ū* "uyku" = Uyg. *ū* ay., *ūdı-* "uyumak".

Yak. *ūr-* "koymak, bırakmak" = MK *ūr-*, *ur-* "vurmak", Türkm. *vur-* <**ūr-*.

Yak. *ūya, uya* "yuva, in" = Az., Türkm. *yuva* < **yuya* < **ūya*

ie

Yak. *bie* "kısrak" < **bē* = MK (Türklerce) *bī* ay., Nij. (Böht. 144) *bīye*, Kaz. *bīye*, Sarı Uyg. *pī*, *piye* ay.

Yak. *ieḫ-* "eğmek" < **ēk-* = Türkm. *eg-*.

Yak. *tietey-* "acele etmek" < **tēte-*, *tietel* "acele, istical" = MK *teytik* "zeki, tetik" < **tētik*.

ī

Yak. *īt-* "(silâhı) doldurmak, tanzim etmek, kurmak (tuzak vb. gibi)" < **ēt-* = Yen. *ėt-* Türk., Türkm. *et-*, fakat *edil-* < **ēt-*.

Yak. *kī* "kurumuş inek gübresi, tezek" < **kīg* = Tob. (Böht. 134) *kıy* ay., MK *kīg* "kuru koyun tezeği", Kırg. *kık* ay.

Yak. *kīn* "göbek" = Alt., Tel., Leb., Sag. *kin*, GT *kindik* ay. krş. Türkm. *gōbek* (Lig. 199).

Yak. *mīn-* "binmek" < ** bīn-* = Tarc. *bīn-*, Kaş.R *mīn-* ay.

Yak. *tīt* "karaçam" = MK (III 120) *tīt* "çam fıstığı ağacı"

üö < **ō*

Yak. *süör-* "çözmek" < **yōr-* = MK (III 185) *yōr-* ay.

Yak. *üöhe, ühe* "yüksek, yükseklik, üst; yukarı, yukarıya, yukarıda, üstte" < **öze* < *öz-e* < *ö-z-*; krş. Türkm. *ön-* "yerden çıkmak, bitmek" < **ö-n-*.

Yak. *üöhey-* "tembelleşmek, tembellik etmek" < **öşe-*; krş. Gag. *üşen-* ay.

ū

Yak. *sūs* "alın" < **yüz* = MK *yüz* "yüz, çehre".

Yak. *sūs* "100" < **yüz* = MK *yüz* ay.

Yak. *ūt* "delik" = MK *ūt, ūd* (Oğuzca) ay. (Lig. 192).

Nijniy Novgorod Tatar Ağzında Birincil Uzun Ünlüler

17. Nijniy Novgorod (Gorkiy) Tatar ağzına ait ünlü uzunlukları hakkında bilgimizi Otto Böhtlingk'e borçluyuz. Böhtlingk'in Yakut gramerinde çeşitli vesilelerle verdiği örnekleri öbür Türk dil ve lehçelerindeki uzunluklarla karşılaştırarak aşağıya aktarıyoruz.

ā

18. Nij. *āt* "ad" = Yak. *āt* (Böht. 135), Türkm. *āt*.

Nij. *āvıl* "ağıl" = Türkm. *āğıl*.

Nij. *āwız* "ağız" = Çuv. *śıvar* ay. < **yavır* < **āgır*.

Nij. *āy* "ay" = Türkm. *āy*.

Nij. *kāl-* "kalmak" = Yak. *ḫāl-* (Böht. 135), Türkm. *gāl-*

Nij. *kāş* "kaş" = Yak. *ḫās* (Böht., 135), Türkm. *gāş*.

Nij. *sārı* "sarı" = Türkm. *sārı*.

Nij. *tāu* "dağ" = Türkm. *dāğ*.

Nij. *tāy* "tay" = MK III 71, 158 *tāy*.

Nij. *yāl* "yele" = Türkm. *yāl* ay., Yak. *sāl* "atın yelesi altındaki yağ tabakası" < **yāl*.

Nij. *yānĭ-* "tehdit etmek" = Yak. *sān-* (Böht. 135) < **yān-*.

ē

19. Nij. *tēre* "diri" = Türkm. *dīri* < **tīrig*.

ī

20. Nij. *bīşik* "beşik" = Türkm. *bīşik*, Kırg. *bēşik*, Karag. *bēd'ik, bēd'ek*, Koyb. *bīzek, bīzik*, Kand., Salb. *bēzek* (Lig. 189).

Nij. *bīye* "kısrak" < **bī-e* = Yak. *bie*, MK *bī*, Kaz. *bīye*, Sarı Uyg. (Mal. 91) *pī, pi, piye*.

Nij. *kīt-* "gitmek" = Türkm., Türk. *gidiş*, Az. *gədiş* < **kētiş*.

Nij. *īs* "is, duman" = Yak. *īs* (Böht. 137), Türkm. *īs* "koku".

Nij. *īki* "2" = Yak. *ikki* (Böht. 141) < **īki*.

Nij. *sīkir-* "sıçramak" = Yak. *ekkirie-* ay. (Böht. 141) < **sēkrē-*.

Nij. *yīde* "7" = Yak. *sette* (Böht. 141) < **yēti*.

ō

21. Nij. *bōl-* "olmak" = Yak. *buol-* (Böht. 143).

Nij. *ōn* "10" = Yak. *uon* (Böht. 143), Türkm. *ōn*.

Nij. *ōt* "od" = Yak. *uot* (Böht. 143), Türkm. *ōt*.

Nij. *tōl-* "dolmak" = Yak. *tuol-* (Böht. 143), Türkm. *dōl-*.

Nij. *yōk* "yok" = Yak. *suoḫ* (Böht. 143), Türkm. *yōk*.

Nij. *yōl* "yol" = Yak. *suol* (Böht. 143), Türkm. *yōl*.

ō̄

22. Nij. *dōrt* "4" = Yak. *tüört* (Böht. 143), Türkm. *dōrt*.

ū

23. Nij. *kūk* "mavi" = Yak. *küöḫ* (Böht. 143), Türkm. *gōk* < **kōk*.

Nij. *kūl* "göl" = Yak. *küöl* (Böht. 143), Türkm. *gōl* < **kōl*.

Nij. *sūk-* "sövmek" = Yak. *üöḫ-* (Böht. 143) < **sōk-*,Türkm. *sōk-*,

Nij. *tūviş* "göğsün üst kısmı" = Yak. *tüös* "döş, göğüs" (Böht, 144) < **tōş*, Türkm. *döş* < ** tōş*.

Nij. *ūzek* "ağaç özü" = Yak. *üös* (Böht. 143) < **ōz*, Türkm. *ōz* "öz, nefis".

Koybalca ve Karagasçada Birincil Uzun Ünlüler

24. Koybal-Karagas grubuna giren Koybal, Karagas, Soyot, Salbin ve Kandov lehçelerindeki birincil ünlü uzunluklarını geçen yüzyıl ortalarında bu grup lehçelerinin bir gramerini vücude getirmiş olan Finlandiyalı dilci

Castrén'in bu ünlü eseri[99] yardımı ile öğreniyoruz. Modern Hakas ve Tuva yazı dillerinde birincil uzun ünlülü pek az sözcük bulunduğu halde, Castrén'in eserinde önemli sayıda birincil uzunluk ya da onlardan gelişmiş ikiz ünlü vardır. Bu birincil uzunlukların karşılaştırmalı bir listesi aşağıya çıkarılmıştır.

ā

25. Koyb. *āğar-* "ağrımak, hasta olmak" < **āğrı-*, Koyb. *āğareḫ*, Soy., Krd. *āğarıḫ* "ağrı, hastalık" < **āgrıg* = Türkm. *āğırı* ay., *āğır-* "ağrımak" < **āgrı-*.

Koyb. *ālep*, Soy. *ālıp*, Krd. *ālap*, *alep* "alp, yiğit" < **ālp* = Uyg. Br. *ālıp* "güç, çetin"; krş. Türk. *al'p* (*l*'nin ön damaksıllaşması).

Koyb. *ār*, *ar* "arı, eşek arısı", Hak. *ār* < **ārı* = Krg., Gag. *ārı*.

Karag. *ārta* "balta ardı" = Türkm. *ārt* "ard, arka".

Koyb., Salb. *āzak*, Krd. *āzek* "azık" = Türkm. *āzık*.

Koyb., Karag. *bālak*, *balak* "balık" = Türkm. *bālık*.

Koyb. *bālaḫ*, *bālèḫ*, Salb. *bālıḫ* "yara" = MK *bālıg* "yara; yaralı".

Karag. *ḫās* "kaz" = Yak. *ḫās*, Türkm. *gāz* < **kāz* (Meng. III, 121).

Soy. *kān* "kan" = Yak. *ḫān*, Türkm. *gān* < **kān* (Meng. III, 121)

Koyb. *kāt* "kadın" = Türk. *kadın* < **kātun*.

Soy. *kārga*, *karga*, *kargan* "karga" = Gag. *gārga*, Tuv. *kārgan*.

Koyb. *sāğas* "zekâ, hafıza" < **sākış*, *sāğan-* "düşünmek" < **sākın-* = Türkm. *sāğın-* "hayal kurmak".

Koyb. *sārèḫ*, *sāraḫ*, *sārıg* "sarı" = Türkm. *sārı* < **sārıg*.

Koyb. *tādelèḫ*, Salb. *tādelıḫ* "tatlı" < **tātıglıg* = Türkm. *dāt-* "tatmak", *dāt* "tat".

Koyb. *tāmèr*, *tamèr* "kök; pınar, kaynak" = Uyg. Br. *tāmar* "damar".

Koyb. *tānes* "tanış" = Krg. *tānı-* "tanımak, bilmek".

Koyb. *tāŋe*, Karag. *tāye* "dayı" = Yak. *tāy*, Türkm. *dāyı*

Karag. Soy., Kand. *t'ā* "yay" = Yak. *sā*, Türkm. *yāy*.

Koyb. *t'ārem*, *d'ārem*, Knd. *t'ārem*, *t'ārım* "yarım, yarı" = Türkm. *yārım*.

Koyb., Karag. *t'ās*, *d'ās* "yaş, sin" = Yak. *sās*, Türkm. *yāş* ay.

99 A. Castrén-Schiefner, *Versuch einer koibalischen und karagassischen Sprachlehre*, St.-Petersburg 1857.

ē

26. Karag. *pēş* "5" = Türkm. *bēş*.

Koyb., Karag. *sēgir-* "sıçramak, hoplamak, sekmek" < **sēkri-* = Yak. *ekkirie-* ay. < **sēkrē-*, Tükm. *sēk-dir-*, Az. *seyirt-* < **sēkri-t-*.

Karag. *şēkpen* "ince kumaş" = Türkm. *çēkmen* "deve tüyünden dokunan ve sırta giyilen astarsız giyim".

ē̄

27. Karag *bēd'ik*, *bēd'ek*, Koyb. *bī̄zek*, *bī̄zik*, Knd., Salb. *bēzek* "beşik" = MK, Türkm., Nij. *bī̄şik* (Lig. 189).

Koyb. *ēgek*, *ī̄gek*, *igek* "eğe", *ēge-*, *ī̄ge-* "eğelemek" = Türkm. *ī̄ğe* < **ē̄keg*.

Koyb. *ēl*, *il* "el, halk" = MK, Türkm. *īl*, Çuv. *yal* "köy" < **ē̄l*.

Soy. *ēr*, *er*, Koyb. *ī̄r*, *er*, Salb. *ēr*, Kar. *ier*, *ir*, *er* "er, adam" = Türkm. *ēr*.

Hak. *tēr* "deri" < *tēri* = MK (II. 96) *tēr - ig*, Kum. (Räs.) *tēri*.

Koyb. *tēr-* "dermek, toplamak", Hak. *tēr-* = MK *tī̄r-*.

Koyb. *t'ēte*, *d'ēte*, *d'ite*, Soy. *t'ēte*, Salb. *t'ētı* "7" Karag. *t'ē̄ten* < **yēti on*, Koyb. *d'ī̄tōn*, *d'ētōn*, **yēti* = Nij. *yī̄de*, Yak. *sette* < **yēti*, Çuv. *śiççī̆* < **yē̄ti*, Az. *yeddi*, Türkm., Türk. *yedi* < **yē̄ti*.

ī̄

28. Koyb. *bī̄* "kısrak" = MK (III 88) *bī̄*, Nij., Kaz. *bī̄ye*, Sarı Uyg. *pī̄*, *pi*, *piye*.

Koyb., Kaç. *ī̄zer* "eyer" < **ēder* = Az. *yeher* < **ēyer*.

Koyb. *kī̄r-* "girmek" = Yak. *kī̄r-*, Türkm. *gī̄r-* (Lig. 189)

Koyb. *d'ī̄len*, *d'ī̄ln*, Knd. *d'ēlen* "yele" < **yēlen* = Yak. *siel* < **yēl*; krş. Türkm. *y āl* ay.

Karag. *dī̄-* "demek" < *tē-* = Yak. *die-*, Türkm. *diy-* < *tē-*

Karag. *dī̄ş* "diş" < *tī̄ ş* = Yak. *tīs*, Türkm. *dī̄ş*.

ō

29. Koyb., Soy. *kōyeḫ*, *koyeḫ*, *koyoḫ* "koyu, sık" = Çuv. *yĭvĭ* ay. < **ḫōyu(g)* < **ḫōyu(g)* (Lig. 195).

Kar. *ōn* "10" Koyb. *altōn* "60", *d'ī̄tōn*, *d'ētōn* "70", *sī̄gizōn* "80", *tōguzōn* "90" = Türkm. *ōn*, Yak. *uon* < **ōn*.

Salb. *ōtok* "çakmak çeliği" = Türkm. *ōt* "od, ateş".

Koyb. *ōyen* "oyun" = Tuhf. *vayna-* "oynamak" < **ōyna-*.

Koyb. *tōroḫ, tōreḫ*, Knd. *tōrok* "doru" (at rengi) < **tōrug* = Türkm. *dōr* ay.

ū

30. Koyb. *bū, bu* "bu" = Türkm. *bū*.

ō

31. Koyb. *kōk* "mavi, yeşil" = MK, IM *kōk*, Yak. *küöḫ*, Türkm. *gōk* (Ligeti 190).

Hak.(Sag.) *ōre* "yukarı, yukarıya" = D.Türk. (Jar.) *ōre* ay.

Hak. *ōs* "göğüs kafesi, öz " = Yak. *üös* "merkez, orta; ağaç özü" < **ōz*.

Hak. *ōt* "öd, safra" = Türkm. *ōt*.

Karag. *tōrt, tört* "4", Koyb. *törtende* "dördüncü" = Yak. *tüörd, tüört, tüöt*, Türkm. *dōrt* (Lig. 191).

ū

32. Koyb. *būr* "kurt", Hak. *pūr*, Tuva *pūrü* < **bōri* = Türkm. *bōri*

Soy., Karag. *tūn* "gece", Karag. *dūn* "dün" = Yak. *tūn* "gece", Türkm. *düyn* "dün" < **tūn* "gece".

Özbekçede Birincil Uzunluklar

33. Özbekçenin Hive lehçesinde birincil uzun ünlüler bulunduğunu daha 1865'te Budenz haber vermişti (bkz. Giriş). Olufsen'in düzenlediği ve V. Grønbech tarafından da kontrol edilen Buhara lehçesine ait küçük bir sözlükte de birincil uzun ünlü bulunduran önemli sayıda sözcük vardır. Özbekçenin Kongrat ve Kattagan lehçelerinde de birincil uzun ünlülerin bulunduğunu Ligeti'nin araştırmalarında kullandığı malzemeden öğreniyoruz.

Oğuzcalaşmış Özbek lehçe ve ağızlarında bol sayıda birincil uzun ünlü bulunduğu K.K. Yudahin'in Kara-Bulak, Polivanov'un da İkan kışlağı ağızları hakkındaki araştırmalarından öğrenilmişti (bkz. Giriş).

Son yıllarda Sovyet Rusya'da yayımlanan Özbek diyalektolojisine ait çok değerli bir eserde Özbekçenin Harezm lehçeleri ses bilgisi yönünden

incelenmiştir.[100] Oğuz (Türkmen) ve Kıpçak tipi lehçe ve ağızlara ait zengin dil malzemesini işleyen bu eserde bol sayıda birincil ünlü uzunluklarına rastlıyoruz. Bunlar Türkmen tipi Harezm Özbek lehçe ve ağızlarına aittir.

Çeşitli Özbek lehçe ve ağızlarında bugüne kadar korunmuş olan birincil ünlü uzunluklarının toplu bir listesi aşağıya çıkarılmıştır. Bu uzunluklar genel olarak Türkmencedeki uzunlukların aynıdır. Bununla birlikte, sayıca az da olsa, Türkmencede kısalmış ya da hiç bulunmayan ünlü uzunlukları da vardır: *āsıy* "fayda", *āş, kōş* "çift", *ēş, kūcak* vb. gibi.

ā

34. Har. 48 *āğ* "balık ağı" = Türkm. (lehçe) *āk*.

Har. 73 *āğa* "ağabey" Türkm. = *āğa*.

Har. 52 *āl* "al, kırmızı" Türkm. *āl*.

Har. 48 *āla* "ala, karışık" = Türkm. *āla* "ala, karışık renkli".

Har. 65 *āsıy* "fayda" < **āsığ* = Tarc. *assıg*, CC *assov*, Türk. (TTS) *āssı* < **āsıg*.

Har. 45 *āş* = MK *āş*, D Türk. *āş, aş*.

Har. 48 *āt, ād*, Buh. 7 *āta-* "ad vermek" = Türkm., Yak. *āt*.

Har. 52 *āz*, Buh. 6 *ās, ās-gına* = Türkm. *āz*.

Har. 49 *dağ*, fak. *dāğında*, Buh. 51 *tāğ* = Türkm. *dağ*.

Har. 52 *dāl* "söğüt" = Türkm. (Räs.) *tāl*.

Har. 48 *dāş* = Türkm. *dāş*, Yak. *tās*.

Har. 52 *kān*, Buh. 37 *ḫān* = Türkm. *gān*, Yak. *ḫān*.

Har. 48 *kār*, Buh. 29 *kār, kār* = Türkm. *gār*, Yak. *ḫār*.

Har. 54 *kāzan* = Türkm. *gāzan*.

Har. 48, Buh. 47 *sān* "sayı, hesap" = Türkm. *sān*

Har. 52 *sārı, sarı* = Türkm. *sārı*.

Har. 54 *sāzan* "sazan balığı" = Türkm. *sāzan*.

Buh. 52 *tām, tam* "dam, çatı = Türkm. *tām* "ev, oda".

Buh. 59 *wār, bār* = Türkm., Yak. *bār*.

Har. 48 *yāğ* = MK, Türkm. *yāğ*.

Har. 48 *yān* = Türkm. *yān*.

Buh. 25 *yār-* "yarmak, kesmek" = Türkm. *yār-*.

Buh. 25 *yāş* "genç; yaş, sin" = Türkm. *y āş*.

---

[100] F.A. Abdullayev, *Fonetika Ḫorezmskiḫ govorov*, Taşkent 1967, 196

Har. 48 *yāt* "yad, yabancı" = Türkm. *yāt*.
Har. 48 *yāz* "yaz" = Türkm. *yāz* "ilk bahar", Yak. *sās* ay.

ī

35. Har. 34 *kīn* "kın" = Türkm. *gīn*, Yak. *kīn*.
Har. 34 *kīz* = Türkm. *gīz*, Yak. *kīs*.

ō

36. Har. *cōra* "arkadaş" = Türkm. *cōra* ay., (Räs.) *çōrı* "kul, köle"
Har. 48 *dōlı* "dolu" = Türkm. *dōlı*; *dōl-*, Yak. *tuol-*.
Buh. 21 *hōl* "ıslak, nemli" < **ōl* = Türkm. *ōl*, *hōl*.
Har. 48 *kōş* "çift", Özb. (Baḫmal ağzı) *koşşa* "çifte" < **kōşa* = Yak. *kuohar-* "çiftleştirmek, çift yapmak" < **kōşur -*.
Har. 48 *ōcak* = Türkm. *ōcak* < **ōçak*.
Har. 48 *ōdın* = Türkm. *ōdun* < **ōtuŋ*
Har. 48 *ōt* "od, ateş" = Türkm. *ōt*, Yak. *uot*.
Buh. 55 *tōn* "kaftan" = Türkm. *dōn*.
Har. 48 *ōy* "düşünce, fikir" = Türkm. *ōy*.

ū

37. Har. 47, 68 *būdak* = Türkm. *pūdak* < **būtak*.
Har. 68 *būt* "bacak" = Türkm. *būt* "bud, kalça".
Har. 47 *būz* = Türkm. *būz*, Yak. *būs*, *mūs*.
Har. 47 *dūdak* = Türkm. *dōdak* < **tōtak*.
Har. 47 *dūz* = Türkm. *dūz*, Yak. *tūs*.
Har. 47 *kūcak* = Trkm. *gucak* < **kūçak*.
Har. 93 *kūdır-* = Türkm. (Räs.) *kūdıran* "çok öfkeli, kızgın", *gūdura-* "zapt edilmez olmak" < **kūtur-* < **kūtrı-*.
Har. 47 *kūrı* "kuru" = Türkm. *gūrı* < **kūrug*.
Har. 47 *ūç* "uç" = Türkm. *ūç*.
Har. *ūn* "un" = Türkm. *ūn*.
Buh. *yū-* "yıkamak" = MK *yū-*, Türkm. *yuv-* < **yū-*.

ē

38. Har. 48 *bēz* "bez, kumaş" = Türkm. *bīz*.
Buh. 16 *dē-* = Türkm. *dī-*, Yak. *die-* < **tē-*.
Har. 47 *ēr* "er, erken" = Türkm. *īr*.

Har. 47 *ēş* "eş, arkadaş, refik" = Karag. *eyş* "eş, zevce" < ** ēş*.
Har. 52 *gēç* "geç" = Türkm. *gīç*.
Har. 47 *gēce* = Türkm. *gīce*.
Buh. 25 *yē-*, *yey-* "yemek" = Türkm. *iy-*, *ī-*, Yak. *sie-* < **yē-*, Buh. *yēm*, *yeymiş*.

ī

39. Buh. 10 *bī* "zehirli örümcek" = MK *bōy*, *bōg*, Türkm. *mōy*, MK (Oğuz) *bī* ay.
Har. 94 *çīş* "şiş" = Türkm. *ç īş* < **sīş*.
Har. 111 *dīri* "diri" = Türkm. *dīri*
Har. 53 *dīt dīt* "didik didik" = Türkm. *tüyt-* "ditmek" < **tūt-*, Yak. *tīt-* ay.
Har. 47 *dīş* = Türkm. *dīş*, Yak. *tīs* < **tīş*
Har. 47 *dīv* "dip, temel" = Türkm. *düyp* ay. < **tūp*
Har. 53 *dīz* = Türkm. *dīz* < **tīz*.
Har. 47 *īn* "in" = Türkm. *hīn*.
Har. 47 *īre* "iri" = Türkm. *īri*.
Har. 47 *īs* "is, duman" = Türkm. *īs*.
Har. 45 *īş* "iş" = Türkm. *ī ş*.
Har. 47 *īz* "iz" = Türkm. *īz*.
Har. 52 *tīnç* "sessiz, sâkin" = Türkm. *dīnç* < **tīnç*.

ō

40. Har. 52 *gōk* "sema" = Türkm. *gōk* < **kōk*.
Har. 48 *ōç* "öç" = Türkm. *ōç*.
Har. 48 *ōt* "öd, safra" = Türkm. *ōt*.

ū

41. Har. 47 *dūş* = Türkm. *düyş* < **tūş*.
Har. 47 *gūç* "güç, kuvvet" = Türkm. *güyç* < **kūç*.
Har. 47 *sūci* "tatlı" = Türkm. *süyci* < **sūçig*.
Buh. 50 *sūt*, *sūt* = Türkm. *süyt* < **sūt*.
Buh. 50 *syūs-*, *şūs-* "süzmek" < **sūz-* = Mac. *szűr-* (*sūr-*) < Es. Çuv.; krş. Mo. *sigür -*, *sigüre-* ay.

Yeni Uygurcada Birincil Uzunluklar

42. Yeni Uygurca (Doğu Türkçesi) lehçe ve ağızlarındaki birincil uzun ünlüler M. Hartmann,[101] A.v. Le Coq,[102] Karl Menges[103] ve G. Jarring[104] tarafından yayımlanan metin ve sözlüklerde tesbit edilmiştir. Ana Türkçe birincil uzunlukların kalıntıları özellikle Kâşgar, Turfan, Hami ve Guma lehçelerinde bulunur. Hotan lehçesinde ise, kısalan birincil uzunluklar hece sonunda çok kısa bir ünlü türetmiştir (bkz. *Seslik Değişme ve Gelişmeler*).

Aşağıdaki liste başlıca Jarring'in sözlüğünden faydalanılarak meydana getirilmiştir.

ā

43. *āç, ac, aç* = Türkm. *āç*, Yak. *ās*.

āğıne, ağıne "arkadaş, tanış, kardeş" < **āga ini* "ağabey kardeş" = Türkm. *āğa* < **āka*.

āğrı-, āğra-, ağrı- ağra- = Türkm. *āğır-* < **āğrı-*; *āğrık, ağrık*, "ağrı" = Türkm. *āğırı* < **āğrığ*.

āş, aş "aş, pilâv" = MK, Özb. Har. *āş*.

āt (Turf. Le Coq) "ad" Türkm., Yak. *āt*.

āz, a'z, az = MK, Türkm. *āz*.

bāğ, bağ, vağ "bağ, köstek" = Türkm. *bāğ*.

bār, bar, vār, var = Türkm., Yak. *bār*.

kāl- (Stud. II, 42) = Türkm. *gāl-*.

kār (Turf. Le Coq) = Türkm. *gār*.

kāş, kaş , kış "kaş" = Türkm. *gāş*.

lāçın, laçın "doğan, şahin" = Türkm. *lāçın*, Kırg. *ılāçın* < **lāçın*.

pāçak, parçak "bacak" = Türk. *bacak* < **pāçak*.

tāğ, tağ = Türkm. *dāğ*, Nij. *tāu*.

tāş, taş = Türkm. *dāş*, Yak. *tās*.

yān, yan = Türkm. *yān*.

101 M. Hartmann, "Ein türkischer Text aus Kašγar," *KSz*, s. 161 ve devamı.

102 A. von Le Coq, "Osttürkische Gedichte und Erzählungen," *KSz*, XVIII, s. 50 ve devamı ve "Das Lī kitābī," *KCsA*, I, 439-480.

103 Karl Menges, "Drei Özbekische Texte," *Der Islam*, c. 21, Leipzig 1933.

104 G. Jarring, *Studien zu einer Osttürkischen Lautlehre*, Lund 1933, *Uzbek Texts from Afghan Turkestan*, Lund 1938, *Materials to the Knowledge of Eastern Turki*: I-IV Lund 1946-1951 ve *An Eastern Turki-English Dialect Dictionary*, Lund 1964.

yāçak, yarçak "yay" = Türkm. *yāy*, Yak. *sà* < **yā*.

ō

44. *mōnçak* (Meng. 79) "boncuk" = Türkm. *mōncuk* < **mūnçuk*.

ōt, o·t, ot "od; şimşek" = Türkm. *ōt*, Yak. *uot*.

ōtra, o·tra "orta, ara; arasında", (ed. dil) *ottura* < **ōtra*.

tōtak "kadının dişilik âleti" = Türkm. *dodak* "dudak" < **tōtak*.

ē, ī

45. *dē-, de··, dī* = Türkm. *diy-*, Yak. *die-*.

ye- (*Stud.* 54) = Türkm. *iy-*, Yak. *sie-*.

ī

46. Turf. LC *īt* (ed. dil *işt*) "it" = Çuv. *yıDĭ* ay. < **īt* ~ **ıyt*.

Turf. LC *bīt* (ed. dil *pişt*) = Kaz. *piyt*, Çuv. *pıyDĭ, pıDĭ* ay. < **bīt* ~ **bıyt*.

ō

47. *ōre, öre* "yukarı, dik" < **ōrü* = Hak. *ōre* ay.; krş. Türkm. *ōn-* "(bitki) yerden çıkmak, bitmek" < *ō-n-*.

ōz (Andhoy), *ö·z, öz* "öz, kendi" = Türkm. *ōz*.

ū

48. *kūsu-* "kızışmak, dişi istemek" (köpek hak.) = Türkm. *küyse-* "arzu etmek" < **kūse-*.

Turf. Lī. Kit. *ūç, ūş* "3" = Karag. *üyş* < **ūç*.

yu·z, yuz "yüz, satıh" = Uyg. *yüüz* (*yūz*), Yak. *sūs* ay. < **yūz*.

Kırgızcada Birincil Uzunluklar

49. Kırgızca uzun ünlü bakımından en zengin olan Türk dillerinden biridir. Ancak Kırgızcadaki ünlü uzunluklarının pek çoğu ikincil olup çeşitli ses gruplarının büzülmesi ile meydana gelmiştir: *ōz* < *ağız*, *ūl* < *oğul*, *küyō* < *küyegü*, *tirū* < *tirig* vb. gibi.

Bununla birlikte, Kırgızcada, sayıca önemsiz de olsa, birincil uzunluklarını koruyan sözler de vardır. Bu sözlerin bir listesini aşağıya çıkarıyoruz.

ā

ārı "eşek arısı; bal arısı" = Gag. *ārı*, Hak. *ār* < **ārı*.

ārç- "temizlemek" < Mo. < **ārtı-* = Ana Türk. *ārıt-*; krş. Koyb. *āraḫ*, *ārıḫ* "temiz", Uyg. Br. *arit-* "temizlemek".

bar "var", fak. *bārı* "bütün" < *bār-ı*, *bārsı* "hepsi" = Türkm., Yak. *bār*.

cā "yay" < **yā* = Yak. *sā*, Türkm. *yāy* < **yā*.

ılāçın "şahin, doğan" < **lāçın* = Türkm. *lāçın*.

tānı- "tanımak, bilmek", *tānış* "tanış" = Koyb. *tānes* ay.

tārın- "darılmak, gücenmek" = Türk. *darıl-* ay., Türkm. *dārık-* "kaygılanmak, gamlanmak, kederlenmek".

ō

ōsur- "yellenmek" = GT *osur-*; krş. AH *yoz-* ay. < **ōs-*.

ū

cū- "yıkamak" = MK *yū-*, Türkm. *yuv-*, Yak. *sūy-* < **yū-*.

ūk "çadırın tepe sırıkları" = Türkm. *ūk* "çadırın temel direği, esas direği".

ē

bē "kısrak" = Yak. *bie*, Nij. *bīye*, S.Uyg. *pī*, *pi*, *piye*.

ō̄

bō̄, *böy* "zehirli örümcek" = MK *bō̄y*, *bō̄g* "örümcek nevinden bir böcek", Türkm. *mō̄y* "zehirli örümcek" < **bō̄y*.

kō̄rük "körük" = Türkm. *kō̄rük*, Yak. *küör- t* ay. < **kō̄r-t*.

ıy < *ī*

kıykır- "çağırmak" < **kīkır-* = Türkm. *gīğır-*.

kıymıl "hareket", *kıymılda-* "kımıldamak, hareket etmek" = Türkm. *gīmılda-*.

Balkarcada Birincil Uzunluklar

50. Karaçay-Balkar lehçe grubundan Balkarcadaki birincil uzunluklar

O. Pritsak tarafından araştırılmıştır.[105] Pritsak bu lehçede birincil uzun ünlülerin 10 sözcükte korunduğunu bildirmektedir. Bu sözcükler şunlardır:

Balk. *āk* = MK, Türkm. *āk*.
Balk. *āt* = MK, Türkm., Yak. *āt*.
Balk. *āz* = MK, Türkm. *āz*.
Balk. *sān* "sayı" = Türkm. *sān*.
Balk. *cōl* "yol" = Türkm. *yōl*, Yak. *suol*.
Balk. *ōt* "od, ateş" = Türkm. *ōt*, Yak. *uot*.
Balk. *ūn* "un" = Türkm. *ūn*.
Balk. *bīz* "biz, çuvaldız" = Türkm. *bīz*.
Balk. *īş* "iş" = MK, Türkm. *ī ş*, Yak. *īs*.
Balk. *īt* "it, köpek" = Turf. LC. *ǐt*, Çuv. *yıDǐ*.

Azerî Türkçesinde Birincil Uzunluklar

51. Ana Türkçedeki birincil uzunluklar Azerî Türkçesinde kısalmıştır. Ancak çeşitli Azerî lehçe ve ağızlarında birincil uzun ünlülerin kalıntılarına rastlanır. Bu lehçe ve ağızlar şunlardır: Karabağ, Nuça (Uharıbaş ağzı)[106] ve Kuba[107] lehçeleri, Kazaḫ lehçesinin Dmanisi (Gürcistan) ağzı,[108] İran'da konuşulan Kaşkay[109] ve Eynallu,[110] Afganistan'da konuşulan Afşar lehçesi.[111] Bunlardan Kaşkay ve Eynallu lehçeleri iyice incelenmiş değildir. Romaskeviç'in vaktiyle yayımladığı Kaşkay metinlerinde (hepsi de manzum) pek çok uzun ünlü vardır. O

105 Omeljan Pritsak, "Die ursprüngliche türkischen Vokallängen im Balkarischen," *Jean Deny Armağanı*, Ankara 1958, 203-207.
106 A. Caferoğlu und G. Doerfer, "Das Aserbaidschanische", *Fundamenta I*, Wiesbaden 1959, 280-307.
107 R.E. Rüstemov, *Guba dialekti*, Bakû 1948.
108 V.T. Djangidze, *Dmanisskiy govor kazaḫskogo dialekta azerbaydjanskogo yazıka*, Bakû 1965.
109 A.A. Romaskeviç, "Pesni kaşkaytsev," *Sbornik Muzeya Antropologii i Etnografii*, V:2 (Leningrad 1925), 573-610.
110 T. Kowalski, *Zapiski Sir A. Steina w dialekcie Äinallu z poludniowej Persji*, PAU, Kraków, 1937.
111 L. Ligeti, "Sur la langue des Afchars d'Afghanistan," *AOH*, VII, Fas. 2-3, 109-156.

kadar ki Ana Türkçede kısa olduğunu bildiğimiz ünlüler bile burada uzun olarak tesbit edilmiştir: s. 577 *yāt-* (krş. Türkm. *yat-*, Yak. *sıt-*), s. 578 *bāḫ-* (krş. Türkm. *bak-*, Az. *baḫ-*), s. 580 *gūş* (krş. Türkm. *guş*, Yak. *kus* "ördek"), s. 584 *kīş* (krş. Türkm. *gış*, Yak. *kıs*) vb. gibi. Bu durumda bu malzemedeki ünlü uzunluklarına fazla güvenilemeyeceği, hele bunların karşılaştırmasız kullanılamayacağı açıktır.

Azerî Türkçesinin bazı lehçe ve ağızlarındaki birincil uzun ünlüler, Kaşkay lehçesindekiler dışında, niteliklerini korumuşlardır. Kaşkay lehçesinde ise şu gelişmeler dikkati çekiyor: *ā* > *a̋* (yani dudaksıllaşma), *ō* > *ū* ve *ȫ* > *ǖ*.

ā

Kaş. R. 601 *ād* = Türkm., Yak. *āt*.
Kaş. R. 579 *āğā* = Türkm. *āga*.
Kaş. R. 586 *āğız* = Çuv. *śĭvar* < **āğır*.
Kaş. R. 593 *āğur* "ağır" = Çuv. *yĭvĭr* < **āgır*.
Kaş. R. 580 *āḫ* = Türkm. *āk*, Az. *ağ*.
Eyn. Kow. 44 *āla* "mavi" (göz hak.) = Türkm. *āla* "ala, karışık renkli".
Ku. R. 85, Dma. 13 *ārı* = Kırg., Gag. *ārı*, Hak. *ār* < **ārı*.
Kaş. R. 577 *āy* "ay", *āyduŋ* "aydın" = Türkm. *āy*, *āydıŋ*.
Eyn. Kow. 45 *bāğla-* = Türkm. *bāğla-*.
Eyn. Kow. 54 *bālık* = Türkm. *bālık*.
Kaş. R. 599 *çāğ* = Türkm. *çāğ*.
Kaş. R. 591 *çāğır-* = Türkm. *çāğır-*.
Kaş. R. 598 *dāban* = Türkm. *dāban*.
Eyn. Kow. 46 *dāğ*, Kaş. R. 579 *dāğ*, 585 *dāḫ* = Türkm. *dāğ*.
Kaş. R. 579 *dām* = Türkm. *dām*.
Kaş. R. 579 *dār* = Türkm. *dār*.
Afş. *dāra-* = Türkm. *dāra-* (Lig. 126).
Afş. *dāş* (Lig. 126), Kaş. R. 585 *dāş* = Türkm. *dāş*.
Dma. 10 *dāyı* = Türkm. *dāyı*.
Ku. R. 86 *gādın*, (ed.) *gadın* = Türk. *kadın* < **kātun*.
Dma. 13 *gāğa* "baba; ağabey" = Türkm. *kāka* "baba".
Nuça *gārı* (*Fund.* I, 284), Dma. 13 *gārı* = Türkm. *garrı* < **kārı*.
Dma. 13 *gāḫ* "meyve kurusu" = MK *kāk*.
Eyn. Kow. 51 *kāl-*, Kaş. R. 582 *kāl-*, Afş. L. 126 *kāl-* = Türkm. *gāl-*, Yak. *ḫāl-*.

Kaş. R. 582 *kān* = Türkm. *gān*, Yak. *ḫān*.
Kaş. R. 585 *kār* = Türkm. *gār*, Yak. *ḫār*.
Kaş. R. 577 *kāş* = Türkm. *gāş*, Yak. *ḫās*.
Kaş. R. 587 *lāçun* = Türkm. *lāçın*.
Eyn. Kow. 54 *sāman* = Türkm. *sāman*.
Karabağ *sārı* (*Fund.* I, 284), Dma. 13 *sārı*, Afş. L. 120 *sārı* = Türkm. *sārı*.
Kaş. R. 592 *tānī-* = Türkm. (*Ersārı*) *tānı-*.
Kaş. R. 583 *vār*, Eyn. Kow 54 *vār* = Türkm. *bār*.
Eyn. Kow. 19 *yāğ*, Kaş. R. 589 *yāğluḫ* "mendil" = Türkm. *yāğ*.
Eyn. Kow. 49 *yān*, Kaş. R. 582 *yān* = Türkm. *yān*.
Kaş. R. 583 *yād* = Türkm. *yāt*, Az. *yad*.
Kaş. R. 580 *yāz* = Türkm. *yāz*, Yak. *sās*.

ō < **ā*

Kaş. R. 595 *yōy* "yaz" < **yāy*, fak. *yoylāg* = Türkm. *yāyla*, *yāylag*.

ō

Eyn. Kow. 46 *çōḫ*, *çoḫ*, (ed.) *çoḫ* = Türk. *çok*, fak. *çoğ-u*, *çoğal-* vb. < **çōk*.
Dma. 13 *dōlu* "memlû" = Türkm. *dōlı*, *dōl-*, Yak. *tuol-* < **tōl-*.
Dma. 13 *ōva* < **ōya* = Türkm. *ōy* "alçak arazi, çukur, vâdi".

ū

Kaş. R. 579 *bū* = Türkm. *bū*.
Eyn. Kow. 54 *dūz*, Afş. L. 126 *dūz*, Kaş. R. 578 *dūz* = Türkm. *dūz*.
Kaş. R. 588 *gūc-* "kucaklamak" = Türkm. *gucak* < **kūçak*.
Kaş. R. 595 *gūrū* < **kūrug* = Türkm. *gūrı*.
Kaş. R. 587 *yū-* = Türkm. *yuv-*, MK *yū-*.
Kaş. R. 587 *yūrd* = Türkm. *yūrt*.

*ū < *ō*

Kaş. R. 608 *çūş-* = Türkm. *cōş-*.
Kaş. R. 582 *dūl-*, 589 *dūllur-*, 595 *dūl-dur-*, 577 *dūlī* ~ 582 *dōl-* = Türkm. *dōl-*.
Kaş. R. 598 *gūşa* "çifte" = MK *kōş* "çift".
Kaş. R. 598 *kūl* "kol" = Uyg. *kōl*.
Kaş. R. 594 *sūrāş-* "soruşmak" = Türkm. *s ōraş-*.
Kaş. R. 586 *ūba* = Türkm. *ōba*.
Kaş. R. 577 *ūl-*, 582 *ōl-* = Türkm. (Kerkük) *ōl-*, Yak. *buol-*.
Kaş. R. 598 *ūn* "10" = Türkm. *ōn*.
Kaş. R 594 *ūt* "od" = Türkm. *ōt*.
Kaş. R. 582 *yūḫ* = Türkm. *yōk*.
Kaş. R. 580 *yūl*, 591 *yūllā-* = Türkm. *yōl*.

ē

Eyn. Kow. 45 *bēr-*, *vēr-*, *ver-*, Afş. L. 124 *ųer-* = B. Anad. *vēr-*, Yak. *bier-*.
Eyn. Kow. 46 *dē-*, *de-* = Türkm. *diy-*, Yak. *die-*.
Dma. 13 *nēçe* "kaç" = Türkm. *nēce*.

*ē < *ō̄*

Afş. L. 124 *gēk* = Az. *göy*, Türkm. *gōk*.
Afş. L. 128 *gēl* = Türkm. *gōl*.

ī

Kaş. R. 580 *dīş* , Afş. L. 126 *dīş* = Türkm. *dīş*.
Kaş. R. 586 *gīr-* = Türkm. *gīr-*.
Kaş. R. 580, 586 *īl* = Türkm. *īl*, Az. *el*.
Kaş. R. 596 *yī-* = Türkm. *iy-*, Yak. *sie-*.
Kaş. R. 604 *īş* = Türkm. *īş*, Yak. *īs*.
Kaş. R. 608 *mīn-* "binmek" = Yak. *mīn-*.

ō̄

Dma. 13 *dōrt* = Türkm. *dōrt*.
Dma. 13 *gōl*, Afş. L. 128 *gē l* = Türkm. *gōl*.

*ū < *ō̄*

Kaş. R. 590 *dūn-* = Türkm. *dōn-*.
Kaş. R. 608 *gūl*, Afş. L. 128 *gēl*, Dma. 13 *gōl* = Türkm. *gōl*.
Kaş. R. 588 *ūg-* = Türkm. *ōg-*.
Kaş. R. 585 vb. *ūz* = Türkm. *ōz*.

ū

Kaş. R. 581 vb. *gūn*, 594 *gündüz* = Vol. Bulg. *küven* "gün" < **kūn*.
Kaş. R. 604 *ūz* "yüz" = Yak. *sūs* "alın".
Kaş. R. 598 *ūz* "100" = Yak. *sūs*.

Türkiye Türkçesinde Birincil Uzunluklar

52. Türkiye Türkçesindeki birincil ünlü uzunlukları hakkında bilgilerimizi Zeynep Korkmaz'a borçluyuz (bkz. *Giriş*). Korkmaz, Batı Anadoluda derlemeler yaptığı sırada Kütahya, Uşak, Dinar, Çivril, Denizli ve Tavas bölgeleri ağızlarında belirli sözcüklerde uzun ünlüler bulunduğuna dikkat etmiş ve bu konuda topladığı malzemeyi, bazı karşılaştırmalarla birlikte yayımlamıştır.[112] Ancak, kendisinin de belirttiği gibi, Korkmaz'ın listesindeki uzunlukların pek azı birincildir. Kendisi 10 birincil uzunluk tesbit etmiş. Bu sayı 17'ye çıkarılabilir (aşağıya bkz.). Geri kalan uzunluklar ya yakıştırmadır, ya da, kendisinin de belirttiği gibi, vurgunun etkisine bağlanabilir.

ā

gāl- = Türkm. *gāl-* (Kork. 20).
gān-dır- = Türkm. *gān-* (Kork. 20).

ī

gīz = Türkm. *gīz*, Yak. *kīs* (Kork. 21).

ō

ōl- = Türkm. (Kerkük) *ōl-*, Yak. *buol-*.
ōn = Türkm. *ōn*, Yak. *uon* (Kork. 21).

112 Zeynep Korkmaz, *Güney-Batı Anadolu Ağızları, Ses Bilgisi (Fonetik)*, Ankara 1956, ss. 16-22.

sōr- = Türkm. *sōra-* (Kork. 21).
yōk = Türkm. *yōk*, Yak. *suoḫ* (Kork. 21).

ū

bū = Türkm. *bū.*, Koyb. *bū*, *bu.*
vūr- = Kaş. *v ūr-*, Yak. *ūr-* "koymak, bırakmak".

ē

bēş = Türkm. *bēş*, Yak. *bies* (Kork. 20).
dē- = Türkm. *diy-*, Yak. *die-* (Kork. 20).
ēr- (*aklı ēr-*) = Tob. (Rad.) *ier-* "ermek, erişmek".
vēr- = Yak. *bier-* (Kork. 21).

ī

yī- = Türkm. *iy-*, Y.Uyg. *yē-* (Kork. 21).

ō

bōlme = Türkm. *bōl-* (Kork. 20).
dōn- = Türkm. *dōn-*.

Gagauzcada Birincil Uzunluklar

53. Gagauzcada pek çok uzun ünlü vardır. Ancak bunlar, Kırgızcada olduğu gibi, daha çok ikincil uzunluklardır: *āç* < *ağaç*, *yīn* < *yığın*, *bōday* < *bōğday*, *dū-* < *doğ-*, *yūrt* < *yoğurt*, *īt* < *yiğit*, *sōle-* < *söyle-*, *ūsek* "yüksek" < **yügsek* vb. gibi.

Bununla birlikte, Gagauzcada, sayıca az da olsa bugüne kadar korunmuş birincil uzunluklar da vardır. Bunlar Dmitriyev,[113] Gafarov,[114] Doerfer,[115] ve Pokrovskaya,[116] gibi araştırıcılar tarafından incelenmiştir.

Birincil ünlü uzunlukları Gagauzcada şu sözlerde korunmuştur:

āç "aç", fak. *acık-* = Türkm. *āç*, *ācık-*.
āra- "aramak" = Türkm. *āra-* "seçmek, ayırmak; aramak".
ārt "arka taraf, ard" = Türkm. *ārt* "ard, sırt".
ārı "arı" = Kırg. *ārı*.
āt "ad" = Türkm., Yak. *āt*, Türk., Az. *ad*.
āz "az" = Türkm., Balk. *āz*.
gārga "karga" = Tuv. *kārgan*.
kār "kar" = Türkm. *gār*, Yak. *ḫār*.
kāz "kaz" = Türkm. *gāz*, Yak. *ḫās*.
yān- "tehdit etmek" = Yak. *sān-*, Nijniy *yānı-*.
yārın "yarın" = Türk. *yarın*, *yārın*; krş. bir de Tuv. *dārta* ay., *dārtagı* "yarınki".
kōr "kor" = Türk. *gōr*, Çuv. *kĭvar* < **kōr*.
tōz "toz" = Türkm. *tōz*, fak. *tozan*, *toza-*.
tū "tüy" = Uyg. *tüü*, MK *tū*, Yak. *tü*, Türkm. *tüy*.
ūn "yün" < **yūŋ* = MK *yūŋ*, Tuhf. *yüvün*.
ūşen- "üşenmek, tembellik etmek" (*Prob. X*, Sözlük, s. 101) = Türkm. *üyşen-*, Yak. *üöhey-* ay. < **ōşey-*.[117]

---

113 N.K. Dmitriyev, "Dolgiye glasnıye v gagauzskom yazıke," *Issl.* I, Moskova 1955, 203-207.

114 B.G. Gafarov, "K voprosu o fonetiçeskiḫ osobennostyaḫ nekotorıḫ glasnıḫ gagauzskogo yazıka", *Trudı Instituta yazıkoznaniya AN Turkmenskoy SSR*, IV, 1962, 5-18.

115 G. Doerfer, "Das Gagausische", *Fundamenta I*, Wiesbaden 1959, 260-272.

116 L.A. Pokrovskaya, *Grammatika gagauzskogo yazıka, Fonetika i Morfologiya*, Moskova 1964, s. 29.

117 Bunlardan başka, ünlü uzunluğu bir de *bōz* (Pokrovskaya, s. 29) ve *sōz* (Gafarov, s. 9) sözcüklerinde görülür. Bunları Ligeti (s. 191) ve Korkmaz (s. 20)a göre tanıklamak mümkünse de biz bu uzunlukların aslî olduğu kanısında değiliz.

Türkmencede Birincil Uzunluklar

54. Ana Türkçede ilk hecedeki birincil ünlü uzunluklarını en çok ve en iyi şekilde korumuş olan dil Türkmencedir. Türkmencedeki birincil uzunluklar Batıda ilk olarak Aliyiv-Böoriyiv'in Latin alfabesi asıllı yeni Türkmen alfabesiyle düzenlenmiş Rusça-Türkmence sözlüğü[118] aracılığıyla öğrenilmiştir. Bilindiği gibi, bu Türkmen yazısında uzun ünlüler önceleri çift ünlü işareti ile gösterilirdi: *aat, bööri* gibi. Sonraları alfabede yapılan bazı değişiklikler arasında bu yazım kuralı da kaldırıldı ve uzun ünlüler yazıda kısalardan ayırt edilmez oldu. Nihayet, 1940'ta İslâv alfabesi asıllı yeni alfabe kabul edildi. Türkmence o tarihten beri bu alfabe ile yazılmaktadır. Bilindiği gibi, uzun ünlüler -uzun *ē* (ā) ve *üy* ikiz ünlüsü dışında- bu yazıda da işaret edilmez. Yazımdaki bu eksiklik, sözlüklerde uzun ünlüleri sözcüklerin yanında parantez içinde ayrıca göstermek suretiyle giderilmektedir.

Türkmence *īdin* "izin" (< Ar. اذن) gibi birincil olmadığını kesin şekilde bildiğimiz bazı uzunluk örneklerine rağmen bu dilde ilk hecedeki ünlü uzunluklarına güvenmemek için ciddî bir sebep yoktur. Ancak belirli sözcüklerin şu ya da bu Türkmen lehçesinde farklı şekilde söylenmesinin uzun ünlüleri tesbit işini bir hayli güçleştirdiği de bir gerçektir. Örnekle, *dolı* "dolu, gökten yağan buz parçacıkları" ve *yapış-* sözcükleri son çıkan iki büyük sözlükte bu şekilde yani kısa ünlülü olduğu halde, Aliyiv-Böoriyiv sözlüğünde *dōlı* ve *yāpış-* şeklinde uzun ünlülüdür (bkz. Räsänen, "Türkische Miszellen", s. 8 ve 11). Dil ve lehçeler arası karşılaştırmalar bu iki sözcükte uzun ünlü bulunmadığını göstermektedir: Türkm. *yapış-* = Çuv. *śıvĭš-* (Räs. 8). Bu durum, bizi, Türkmen lehçelerinde, belki de bu dilde uzun ünlülerin pek bol olması sebebiyle, bazı sözcüklerde yakıştırmalı uzunlukların meydana geldiğini kabule sevkeder. Analojik ünlü uzunluklarına özellikle sözcüğün orta ve son hecelerinde daha çok rastlanır: *hādīsa* < حادثه , *hātīra* < خاطره, *tecrībe* < تجربه, *hālīs* < خالص , *kētīp* < كاتب , *mınāsīp* < مناسب , vb. gibi.

Aşağıda Türkmencede ilk hecedeki ünlü uzunluklarının bir listesi verilecektir. Ancak, unutulmamalıdır ki bunlar bütün uzunluklar değil, sadece başka dil, lehçe ve ağızlar malzemesiyle tanıklanabilen uzunluklardır. Bu uzunlukların tesbitinde, başlıca, son yıllarda yayımlanan

118 A. Aliyiv-K. Böoriyiv, *Orısça- Türkmençe sözlik*, Aşkabat 1929.

iki büyük sözlükle[119] Räsänen'in listesinden[120] faydalandım. Edebî dilde kısalmış birincil uzunluklar için de bu uzunlukların korunduğu lehçeler malzemesinden[121] faydalanılmıştır: Türkm. *bol-*, fakat Kerkük *ōl-* (= Yak. *buol-*), Türkm. *tana-*, fakat Ērsārı *tānī-* (= Kırg. *tānı-*) vb. gibi.

ā

āban- = Türk., Gag. *aban-* < **āpan-*.

āç; ācık- = Yak. *ās* "aç; açlık", *ās-* "acıkmak".

āca- "acımak, ekşimek" < **āçı-*; *ācı* < **āçığ* = Türk., Az. *acı-, acı*.

āda < **ātag* = Türk., Az. *ada*, AH *ada*, IM *adağ*, Tat. *atav*.

ādım : bkz. *ēdim*.

āğ- "yükselmek, aşmak, taşmak" = MK, AH *āg-*.

āğ- "dönmek, çevrilmek" (*āğıp dōn-* deyiminde), *āğdar-* "döndürmek, çevirmek"; krş. *āğına-*.

āğa "ağabey" < **āka* = Türk., Az. *ağa*.

āğı "acı ile dökülen gözyaşı, ölü ardından edilen feryat, ağıt"; *āğla-* = Az. *ağı* "ağıt, matem"; krş. Uyg. (Gab.) *akıla-, ıkıla-* "ağlamak".

āğıl = Nij. *āwıl*; krş. *āğ-* "dönmek, çevrilmek".

āğına- "(hayvan) yerde yuvarlanmak, bir yandan öbür yana dönüp durmak" = Yak. *āŋna-* ay. < **āgna-*; bkz. *āğ-* "dönmek, çevrilmek".

āğır- < **āgrı-*; *āğırı* < **āgrıg* = D. Türk. *āğrı-, āğra-*, Koyb. *āğar-*.

āk "beyaz"; *āğar-* < **ākar-* = Az. *ağ* "ak", Türk., Az. *ağar-*.

āk (lehçe) "ağ, balık ağı" = AH 16, Bulg. 5 *āg*, Tuhf. *āv*.

ākça (Räs.) "para"; bkz. *āk* "beyaz".

āl "al, kırmızı" = Yak., Hak. *ālay* ay. < *āl-ay*.

119 *Türkmen dilinıŋ sözlügi*, M.A. Hamzayev'ıŋ umumı redaktsiyası bilen, AN TSSR İnst. Yaz., Aşkabat, 1962 ve *Turkmensko-russkiy slovar'*, pod obşçey redaktsiey N.A. Baskakova, B.A. Karrıyeva, M.Ya. Ḫamzayeva, AN TSSR İnst. Yaz., Moskova 1968.

120 Martti Räsänen, "Türkische Miszellen," *SO* XX: 1, 1960, 5-19.

121 Yusuf Azmun, "Türkmen halk edebiyatı hakkında," *Reşid Rahmeti Arat İçin*, Ankara, 32-83; Sadettin Buluç, "Kerkük hoyratlarına dair," *Reşid Rahmeti Arat İçin*, Ankara 1966, 142-154; A. Annanurov, "Türkmen dilinıŋ ērsarı dialektinde uzun ve gısga çekimlilerin ulanılış ayratınlıkları," *Trudı İnst. yaz. i lit.* (AN TSSR) 1962. vıp. 4, 207-214; S. Kürenov, "Demirgazık Kavkaz (Stavropol') türkmenlerinıŋ gepleşiginiŋ kēbir fonetik ayratınlıkları," *Trudı* İnst. yaz. i lit. (AN TSSR)-1959, vıp 3, 154-177; H. Muhıyev, Türkmen dilinıŋ nohur dialektinıŋ kēbir fonetik ayratınlıkları," *Trudı inst. yaz. i lit.* (AN TSSR) 1959, vıp. 3, 94109.

āla "ala, karışık renkli" = IB 2 *āla* ay., Eyn. *āla* "mavi, elâ".

ālda- "aldatmak" = MK, AH *āl* "hile".

ālın "alın" = Çağ. *allıda* "önünde" < **āl-ı-da.*

ār- "yorulmak" = Yak. *īr-, ır-.*

āra "ara, orta" = Yak. *āra* "yol, mesafe, ara".

āra- "seçmek, ayırmak; aramak" = Gag. *āra-.*

ārt "ard, sırt" = Yak. *ārtık, āttık* "dağ geçidi", IB 15, 57 *ārt* "dağ beli".

ās "kertenkele" = Çuv. *yus* "kakım" < **ās*, Kırg. *ars, arıs* ay., MK *ās, āz* ay.

āş-; *āşa* "öte, aşırı" = MK *āş-.*

āt; *āda-* = Yak. *āt* Türk., Az. *ad, ada-.*

āt- "adım atmak" : bkz. *ēt-.*

āv "av", Kerk., Bul. 151 *āv* = MK *āw.*

āva- "şiddetli ağrımak" < **āgu-*; *āvuşa-* ay. < **āgşa-*; *āvundır-* "şiddetli şekilde ağrıtmak"; krş. *āğır-* < **āgrı-.*

āvı "ağı, zehir", *āvula-* "zehirlemek" < **āgu* = Turf. Blatt 28 *āgu-lug* "zehirli".

āvun- "avunmak" = Uyg. (Br.) *āwinil-.*

āy "ay" Kerk., Bul. 149 *āy* = MK *āy.*

āya "aya, avuç içi" = Sarı Uyg *haya, hayan.*

āydıŋ "aydın, parlak" = Kaş. *āydı ŋ*; bkz. *āy.*

āyıl- "ayılmak" = Tarc. *āyık* "ayık".

āylag "körfez"; (Salır, Stavropol) *āylan-* "dönmek, dolanmak", ed. *ayla-, aylan-.*

āz "az"= Balk., Gag. *āz.*

āz- "yoldan çıkmak, sapmak"; MK *āz-.*

āzaş- "yoldan çıkmak, yolu şaşırmak"; bkz. *āz-.*

āzık = Koyb., Salb. *āzak*, Knd. *āzek.*

bāca "bacanak" = IM *bācınak*, Tarc. *pācnak.*

bāğ = MK, Tarc., AH *bāg*, MK *bā-* "bağlamak", Yak. *bāy-* ay., *bān-, bās-* vb.

bāğā: gur-bāğa = MK *baka*, Türk. *kurbağa*, Az. *gurbağa*; < **bāka* (> Mac. *béka*) (Räs. 6).

bāğır- = MK (III 186) *bākır-*, Türk., Az. *bağır-.*

bāla "çocuk" = Özb. bâle.

bāldız "baldız" = Özb. bâldiz.

bālık "balık" = AH 108, 139, 147 *bālık*, 108 *balık*, Bulg. 5 *bālık*, Eyn. *bālıḫ.*

bār "var" = Yak. *bār*, MK *bār*, (Oğuz) *vār* (Lig. 186), Kırg. *bārı* "hep, bütün".

bāş "yara, çıban" = Yak. *bās*, MK *bāş* (Lig. 187).

bāy "zengin"; *bāya-* "zenginleşmek" < **bāyı -* = Yak. *bāy* (Räs. 6).

bāyguş "baykuş"; bkz. *bāy.*

çādır "çadır" = MK *çātır* (I, 406)

çāğ, (Dmit.) *çāk* "zaman" = Yak. *saḫ*, fak. *sāğına* "zamanında", *sāğa* "hemen, derhal" (Räs. 7).

çāğa "çocuk" = Osm. *çağa*, Çağ. *çaka* < **çāka* (Räs. 7).

çāğır- "seslenmek" = GT *çakır-*, Türk., Az. *çağır-* < **çākır-.*

çāl "gri" = MK (III 156) *çāl* "alaca", Tarc. *çāl* "gri".

çānak "çanak" = Tefs. Bor. 356 *çānak.*

çāş- "dağınık ve karışık görünüşte olmak, her biri bir yana gitmek, şaşmak" < **şāş-* < ** sāş-*; *ç āşı* "şaşı" = MK (III 152) *şāş* "ürkek".

çāy "çay, çayın aktığı büyük dere" = MK *sāy* "kara taşlık, çakıllık", Kırg. *say* "nehir yatağı".

dāban "taban" = D. Türk. *tapan* < **tāpan* (Räs. 7), Kaş. R 598 *dāban.*

dābala- "ayak altına alıp çiğnemek" (deve hak.); bkz. *dāban.*

dāğ, Kerk. Bul. 151 *daġ* = MK *dāg* < **tāg*, Eyn. *dāğ.*

dāğa- "dağılmak" < **tāgı-*, *dāğınık*; bkz. *dīr.*

dālak "dalak" = Yak. *tāl* ay. (Räs 7).

dār "dar" = Yak. *tār* (Räs. 7).

dāra- "kaçıp gitmek, uzaklaşmak" = MK *t ār-* "dağıtmak".

dārık- "yüreği daralmak, kaygılanmak, kederlenmek"; krş. *dār.*

dāş = Yak. *tās*, Karag. *tayş*, Çuv. *çul* (Lig. 186).

dāş- "taşmak" = Tarc. *t āşkın.*

dāt- "tatmak" < **tā-t-*; *dāt* "tad, lezzet" < **tā-t* = Türk. *tad-, tad*, Az. *dad-, dad*, Tel. *tāt-, tāt* (Räs. 7).

dāyı "dayı" = Yak. *tāy.*

gāba "kaba, iri"; *gābar-* = Türk. *kaba*, Az. *gaba* < **kāpa*, Türk. *kabar-* Az. *gabar-*, MK *kāpar-.*

gāba- "dört bir yanını çevirmek, etrafını halka gibi dolanmak, çember içine almak" < **kāpa-*; krş. Kırg. *kama-* "çevirmek,kuşatmak", Tefs. Bor. 119 *kapsa-* "kuşatmak"; bkz. *gāp.*

gābak "göz kapağı" < *"kāpak* < **kāp-ak*; bkz. *gāp.*

gābık "kabuk" < **kāpuk*; krş. IM *kab* "kabuk; zarf, kılıf" < **kāp*; bkz. *gāp*.

gābsa- "*etrafını çevirmek, ihata etmek*" < **kāpsa-*; bkz. *gāp*.

gāgılda- "kakıltılı ses çıkarmak" (karga, kaz ve ördeklerin kakıldaması hak.), Az. *gaggılda-* ay. < **kākılda-*; krş. MK *kāk kūk* "kazın çıkardığı ses".

gāğır- "boğazını yüksek sesle temizlemek" < **kākır-*; krş. Kırg. *kakır-* "balgam çıkarmak".

gāl- = Yak. *ɧāl-*, Çuv. *yul-* < **kāl-* (Lig. 187).

gān, Kerk. Bul. 151 *kān* = Yak. *ɧān*, Çuv. *yun* (Lig. 187)

gān- "kanmak, doymak" = B.Anad. *gāndır-*.

gānat, Kerk. Bul. 151 *kānad* = Çuv. *śunat* < **kānat* (Lig. 195).

gāp."kap, kutu"; *gāp-gācak*, *gāp-gāç* "kap kacak" = MK *kāp* "kap, tulum", *kāça* ay, Yak. *ɧā* "kap, zembil, torba", MK *kā* "kap"

gār = MK *kār*, Yak. *ɧār*, Çuv. *yur* (Lig. 188).

gāş = MK *kāş*, Yak. *ɧās* (Lig. 187).

gāvun "kavun" = MK *kāgun*.

gāyın "kayın" = MK *kadın*, Kut. Bil. *kādın*.

gāz "kaz" = MK *kāz*, Yak. *ɧās*, Çuv. *hur* (Lig. 188).

gāzan "kazan" < **kāzgan*; krş. Yak. *ɧārbaḫ* "küçük kazan" < **kārmak*.

kāka "baba" = Az. Dma. *gāğa* "baba; ağabey".

lāçın "doğan, şahin" = MK *lāçın*, Kırg. *ılāçın*.

pāmık = MK (III 346) *bāmuk*, Tarc. *māmık*.

sāç "saç, tava" = Tarc. *sāç*, Türk., Az. *sac*.

sādır "kaba, fena; pis"; krş. MK (I406) *sātır* "küfür" ("piç, aslı belirsiz" anlamında).

sāğın- "gecikmek, oyalanmak, tereddüt etmek, kalmak"; *sāğınç* "tereddüt, tevakkuf" = MK (III 333) *sākınç* "düşünce, tasa".

sāl "sal" = MK *sāl* ay., Yak. *āl* "gemi, mavuna".

sālgım "serap" = krş. Tarc. *sāğım* ay.

sāman "saman" = Az.Eyn. *sāman*.

sān "sayı" = MK *sān* ay., *sā-* "saymak", Yak. *aḫ-* ay. < **sā-k-*.

sārı = MK (III 162) *sārığ*, Az. Dma. *sārı*, Özb. Har. *sārı*, *sarı*.

sāsık (Räs.) "kokmuş, fena kokan" = CC *sassı-*, *sası-* "fena kokmak", *sassı* "kokmuş, kokan", Özb. *sassiḳ* ay. < **sāsıg*.

sāv-çı "söz almak için kız evine gönderilen kişi, sözcü, aracı" = MK *sāw* "söz, haber", *sāwçı* "elçi, peygamber; aracı".

sāy- "saymak, addetmek" = MK (III 247) *sā-* "saymak", Yak. *āḫ-* ay. < **sā-k-*.

sāyın "her": *gün sāyın* "her gün", *yıl sāyın* "her yıl" = Yak. *āyı* ay. < **sāyı* Orh. *sayu* ay. < **sā-* "saymak"; bkz. *sāy-*.

sāz-lık "sazlık, batak, bataklık" = Tarc. *sāz* "çamur, batak", Kırg. *saz* "bataklık", Çuv. *şur* ay. < **şār* > Mac. *sár* (Räs. 10).

sāzan "sazan" = Rus. *şaran* ay. < Es. Çuv. **şaran* < **sāran* (Räs. 10).

tābak "tabak" (< Ar.) = Kaz. *taypak*, Türk. vb. *tabak*, Sag. *tamak* (Räs. 10).

tāl (Räs.) "söğüt" = MK *tāl* "yaş dal".

tām "ev; oda" = MK *tām* "duvar" (Räs. 10), Orh. *tām* ay.

yāban "kır, çöl" = Türk., Az. *yaban*, Kaz., Tat. *yapan* "istep, bozkır" < **yāpan* (Räs. 7).

yādırga-: bkz. *yat*.

yāğ = MK *yāg*, Kaş. R. 589 *yāğluḫ* "mendil".

yāl "yele" = Tar. *yāl, yayl* (Räs. 8), MK *yāl*.

yāla- (Räs.) = GT *yala-*, MK, Uyg. *yalga-* = Mo. (Monguor) *ɒōli-* ay. < **dālu-* (Poppe, 8).

yān "yan, böğür" = MK *yān* "uca kemiğinin başı, uca kemiği".

yār (Räs.) "yar, kanal" = Yak. *sīr* "dik ve sarp yamaç, dağ, uçurum" (Räs. 8). MK *yār* "yar, suların açtığı uçurum", Kaş. R. 582 *yāl* ay. < **yār*.

yār- "yarmak"; *yārım* "yarım"; *yārık* "yarık" = GT *yār-*, Çuv. *śur-* "yarmak", *śurĕ*, *śur* "yarı, yarım".

yāra (Kerk.), ed. *yara*; bkz. *yār-*.

yārış- "yarışmak".

yās "yas, matem" = MK *yās*; Mac. *gyász* (*d'ās*) ay. (Räs. 8).

yāş "göz yaşı" = MK *yāş* (Räs. 8).

yāş "yaş, taze; genç" = MK *y āş* (Räs. 8).

yāş "yaş, sin"; *yāşa-* "yaşamak" = MK (III 42) *yāşlıg* "yaşlı", *yāşıt* "yaşıt".

yāt "yad, yabancı"; *yādırga-* = MK *yāt*, Türk., Az. *yad*, *yadırga-*; Türk. *yād el*.

yāy = MK *yā*, Yak. *sā* (Räs. 8), Türk., Az. *yay* < **yā*.

yāy-la- "yazı geçirmek"; *yāyla* "yayla, otlak" = MK *yāy* "yaz, bahar".

yāyın, Räs. *yāyn* "yayın" = GT *yayın*, Çuv. *śuyĭn* (Räs. 8).

yāz "ilkbahar" = MK *yāz*, Yak. *sās*.

yāz- "sapmak, başka yana çevrilmek"; *yāzık* "günah, kabahat" = Yak. *sīs-* "hedefe isabet etmemek, sapmak", MK *yāzuk* "günah".

yāzgar- "ayıplamak, suçlamak, kınamak, takbih etmek"; krş. *yāz-*, *yāzık*.

ī

çīban = Türk. *çıban*, Az. *çiban* < **çīpgan*; krş. MK, Çağ., Y.Uyg. *çıpkan*, Özb. *çipḳån*.

çībık = Az. *çubuğ*, Türk. *çubuk*, (TTS IV) *çıbuk*, Gag. *çıbuk* < **çīpık*; krş. MK *çıpık* < *çīp* (I 318) "ince, yumuşak dal", Tuhf. *şılpık* < **çīpık*.

çībın "sivri sinek" = Az. *çibin* "sinek", Türk. *cibin-lik*, CC *çibin*, Tarc. IM *çıbın*, Kırg. *çımın*, Kaz. *çıbın* < **çīpın*.

çīğ "çiy, şebnem; nem, rutubet" (*çīğ* "nemli, çiy, yeşil, ham") = MK *çīk-* "nemlenmek" < **çī-k-*, Türk., Az. *çiy* "nemli, ıslak", Tat. vb. *çık* "çiy, şebnem" < ** çīk*, Yak. *sīk* "nem, rutubet" < **çīk*, Mo. *çigig* (Lig. 187).

çīğır- "bağırmak, haykırmak" < **çīkır-*; krş. Az. *çığır-* ay., Türk. (TTS IV) *çıgır-*, *çağır-* ay.; bkz. *çāğır-*.

dīn- "dinmek, durmak, sona ermek, kurtulmak" < **tī-n-*; *dīnç* "istirahat, dinlenme, tatil; sâkin" = MK *tın-* "dinlenmek, nefes almak", fak. *tīn* "dinmiş, bir işle uğraşmayan, tembelleşmiş", Yak. *tīn-* "nefes almak", *tīn* "teneffüs, soluma" (Räs. 13).

dīr: *dīr-pıtrak* "darma dağın"; krş. MK (III 180) *tār-* "dağıtmak", *tara-* ay. < **tār-a-*; krş. bir de Türkm. *dāğa-* "dağılmak" < **t āgı-*.

dīz (Räs.) *dīz* = MK *tīz*, IM *tīz*, *dīz*, Çuv. *çĭr-*, *çĭr-*, Es. Bulg. > Mac. *tér-d* (Lig. 190).

gīcıt "azarlama, suçlama, itab" < **kīçıt*; krş. MK (III 187) *kīçur-* "kınamak, ayıplamak"; krş. bir de Türkm. *gī na-* ay.

gīğır- "bağırmak, haykırmak" < **kīkır-* = Uyg., MK *kıkır-*, AH (Türkm.) *kıgır-*, Tel., Şor. Leb., Karag., Bar. (Rad.) *kıygır-*.

gīmıl-gīmıl et- "kımıldamak, sürünmek" (böcekler hak.); *gīmıldı* "kımıltı, hareket"; *gīmılda-* "kımıldamak, hareket emek" = Kaz., Kırg. *kıymıl*da- ay. *kıymıl* "hareket".

gīn "kın" = MK *kīn*, Yak. *kīn*, Çuv. *yĭnĭ* ay. (Lig. 188).

gīna-: bkz. *kīn*.

gīr "kır, gri".

gīşar- "eğrilmek, yamulmak, sapmak"; *gīşık* "eğri, yamuk" = Tat., Kırk. *kıyşık* ay., *kıyşay-* "eğrilmek, yamulmak", MK (III 182) *kīş-* meyletmek, sapmak".

gīv çağırma ünlemi = MK *kī*; bkz. *gīğır-*.

gīz, Ērsārı *gıyz* "kız" = MK *kīz*, *kız*, Yak. *kīs*, Özb. Har. *kīz*.

īk- "başıboş dolaşmak".

īk "kuytu".

īncal- "rahatlamak, ferahlamak" < **īnçel-* < MK. *īnç* "rahat, huzur".

īs "koku", Yak. *īs* "isli ve yakıcı duman" < **īş*, MK *īşlen-* "islenmek", Az. *his* "is, duman", Kırg. *ış* "is, tütsü", Kaz. *ıs* "is", Tat. *ıs* "tütsü, duman"

.

īz, (Räs.) *īz* "iz; ard, arka", *īza* "arkaya" = GT *īz*, Çuv. *yĭr* < **īr*.

sīğır- "ıslık çalmak" = MK, IM *sıkır-* ay. < **sīkır-*.

sīla- "hürmet etmek, saygı göstermek" = . Tat., Kaz. Kırg. *sıyla-* "ağırlamak, izaz ve ikram etmek", Tat., Kırg. *sıy* "saygı, izaz ve ikram", Kaz. *sıylı* "aziz, muhterem", Kırk. *sıyım* "hürmet, itibar", *sıyın-* "hürmetle eğilmek".

sīn- "kırılmak" = MK *sī-* "kırmak" (III, 249).

sīl- "silmek" = Özb. *sillik* "düz, pürüzsüz".

sīpa- "sıvazlamak" = Tat., Kaz., Kırg. *sıypa-* "sıvazlamak, okşamak", D. Türk. *sıpa-* ay., krş. MK *sıka-* "el ile sığamak" < **sīka-*, Tuhf. (Türkm.) *sıgal-* "yoklamak, aramak", Az. *sığal* "el ile sığama, sıvazlama" < **sīkal*.

ō

bōr (Ras.) "tebeşir" = Yak. *buor* "adî sarı toprak" < **bōr*, Kaz., Kırg. *bor* "tebeşir".

bōrç = Türk., Az. *borc*, Tar., Tur. *bōrçı* < **bōrç* < Soğd. *pwrç* (Räs. 11).

bōtla- "(deve) yavrulamak" = Türk. (SDD) *potuk*, *poduk* "deve yavrusu" < **bōt-uk*; (TTS IV) *botla-*, *bortla-* < "(deve) doğurmak" **bōtla-*.

cōcuk "domuz yavrusu" = Türk. *çocuk*, Gag. *çocük* "insan yavrusu" < **çōçuk*, Kırg. *çoçko* "domuz" < **çōçka*, Karag. *şoyşka* ay. < **çōçka*.

cōra "kadın arkadaş yoldaş", *çōrı* (Räs.) "kul kadın, esire, cariye" = Kırg. *çor* "kul, köle", Kar. T. *çora* "hizmetkâr" (Räs. 11).

cōş- "coşmak, akmak" = Kırg. *çoşu-* sel gibi akmak.

çōğ "ateşin, alevin yakıcı harareti, ısısı" = MK *çōğ* "ateşin alevi"; krş. *çōy*.

çōrba = Kaz. *sorpa*, Kırg. *sorpo* ay. < F. ?

çōy- "ateşe tutup ısıtmak, kızdırmak"; krş. *ç ōğ*.

dōdak = Türk. *dudak*, Az. *dudag*, CC *tōdak*, D. Türk. *tōtak* "vulva" (Jar. 313)

dōl- = Nij. *tōl-* Yak. *tuol-* (Räs. 11); Kaş. *dūl-* ay.

dōn "ropdöşambr, uzun etekli üst giyim" = Uyg., MK, IM, D. Türk. *tōn* "elbise, urba, giyim" < Saka *thauna* (Lig. 190).

dōr "doru" = Tarc. *tōru*, Tuhf. (Türkm) *togru* < **tōrug*.

gōm (Leh.) "deve hörgücünün yan tarafları" = MK (III 136) *kōm* "deve havudu".

gōm "fırtına" = MK *kōm* "dalga".

gōr "kor, köz" = Gag. *kōr*, Türk. *kor* ay.; krş. MK *kōz* ay. = Çuv. *kĭvar* ay < **köyür* < **köyr* < **kōr* (Lig. 196).

gōra- "korumak" = Uyg. *koor* "zarar, ziyan".

gōrca- "kurcalamak".

gōzga- "kımıldatmak".

mōncuk "boncuk" = D.Türk. (Meng. 79) *mōnçak* < **mōnçuk*, (Jar. 200) *munçak* "gerdanlık", Türk. *boncuk*, Az. *muncug*.

ōba "oba, köy" = Kaş. R. 585 *ūbā* ay., MK (Oğuz) *oba* "aile, aşiret".

ōbur- "oymak, kazmak, aşındırmak"; *ōbur* "dere, çukur" = Türk. (TTS IV) *obrul-* "çökmek" < **ōp-ur-ul-*, *obruk* "çukur, oyuk" < **ōpruk*.

ōcak = MK *oçak*, *oçuk*, Tarc. *voçak* ay. < **ōçak*, Türk. *ocak*, Az. *ocag* < **ōçak*, Uyg. *oçuk*, *ōtçuk* < **ōtçuk*.

ōdun : bkz. *ōt*.

ōl- (Kerk. Bul. 146, 147, 148), ed. *bol-* = Kaş. *ūl-* Yak. *buol-* < **bōl-*.

ōn "10" = MK *ōn*, Yak. *uon*, Çuv. *vun*, *vunnĭ* (Lig. 190).

ōt "od"; *ōdun* "odun" = Uyg., MK *ōt*, Yak. *uot*, Türk., Az. *od*, Çuv. *vut*, *vuDĭ* (Lig. 186).

ōy "çukur yer, basık ve alçak yer", *ōytak* "basıkça, çukurumsu yer", *ōyluk* "ova" = MK *ōy* "çukur, oyuk", Tarc. *ōy* "vadi", Az. Dma. 13 *ōva* "ova" < **ōya*; bkz. *ōy-*.

ōy- "oymak"; *oytum* "çukur", *ōyuk* "oyuk" = MK *ōy-* "oymak"; bkz. *ōy*.

ōymak "yüksük" = *ūy*, "iki şeyi dikmek, dikişle tutturmak" < **ōy-* ~ **ōy-*.

sōl "sol" = MK *sōl*, GT *sol* (Räs. 12).

sōr- "sormak, emmek" = GT *sor-*, Tat. *suwır-* "çekmek" < **sōr-* D. Türk. (Jar.) *şōr-* ay. < **sior-*.

sōra- "sormak, sual etmek" < *sōr-a-* = GT *sor-*, *sora-*, Çuv. *şıra-* "aramak" (Räs. 12), Tar. *sūra-* "sormak".

tōrum, (Räs.) *tōrım* "deve yavrusu" = MK *tōrum* (Räs. 11).

tōz, fak. *tozan*, *toza-* = MK, IM *tōz*, Tarc. (Türkm.) *dōz*.

yōk = MK, IM *yōk*, Yak. *suoḫ* (Lig. 190).

yōl = MK, IM, Tarc. *yōl*, Yak. *suol*.

yōn- "yontmak"; *yōnuşga*, (Räs.) *yōnıçka* "yonga" = GT *yon-* < **yō-n-*, Yak. *suor-* ay. < **yō-r-*.

ū

bū = MK *bū* (*būnı*, *būlar* vb.), Uyg. *bū*.

būğ "buğu" = MK *bū* ay., *būla-* "pişirmek", Kaz. *bū*, Türk. *buğu*, Az. *buğ*.

būt "bud, kalça" = MK *būt*, Türk., Az. *bud* ay., Yak. *būt* "kalça"; bkz. *pūda-*.

būz = MK *būz*, Yak. *būs*, *mūs* (Lig. 191).

dūş "civar, yakın" = MK *tūş* "denk, benzer".

dūş- "karşı"; *dūş-* "karşı gelmek, tesadüf etmek" = MK *tūş* "karşı".

dūz = MK *tūz*, Yak. *tūs*, Çuv. *tĭvar* < **tuyur* < **tuyr* < **tūr* (Lig. 196).

gūdura- "zapt edilmez olmak, azmak, taşkınlık etmek", (Räs.) *kūdıran* "öfkeli, kudurmuş" = Özb. Har. *kūdır-* "kudurmak", Türk. *kudur-*, Az. *gudur-* < **kūtur-*.

gūra- "kurumak"; *gūrı* "kuru", MK (III 122) *kūr* "kuru", *kurı-* "kurumak" < **kūrı-*, Yak. *kūr-* ay. < **kūrı-*.

gūgar- "boşalmak" = MK *kōk-* "azalıp bitmek", Osm. (TTS) *koguz*, *kovuz* "boş".

gūrt "kurt" = Türk. *kurd-u*, Az. *gurd* < **kūrt*.

pūda- "budamak"; *pūdak* "budak"= Özb. Har. *būdak*, Türk., Az. *buda-*.

sūgun "geyik" = MK *sīgun*.

tūğ "bayrak, sancak" = MK *tūg* ay.

ūca "uca kemiği, kuyruk sokumu kemiği" = AH 26 *ūca* ay., MK *uça* "sırt, arka", Az. *uca* "yüksek, yüce" < **ūça*.

ūç = MK *ūç*, IM, Türk., Az. *uc*, Çuv. *vĭs*, *vĭŹĭ* "son" (Lig. 192).

ūk "çadırın tepedeki esas direği" = Krg. *ūk* "çadırın kubbesinin sırıkları", MK *ūg* "çadırın üst yanındaki köşelerden her biri", AH 16 *ūg* "çadırın üst kısmına konulan ağaç veya ok".

ūn = MK *ūn*, *un*, Çuv. *śĭnĭh* (Lig. 192), Bulg. 8 *ūn*.

ūz "güzel, yakışıklı, biçimli" = MK *ūz* "mahir", Yak. *ūs* "usta, mahir, sanatkâr; hüner, maharet".

yūrt "obanın göçtüğü ve yerleşmek için konduğu yer" = Türk. *yurd-u*, Az. *yurd* < **yūrt*.

ē (*ā*)

bēbek "bebek"; *bēbenek* "göz bebeği" = Yak. *biebeke*, *biebekke*, *büöbeke* "bebek, yavru" < **bēbe-ke* (küçültme) , *biebey* "kuzum, yavrucuğum" < **bēbe-y* (okşama).

bēr- (Räs.), ed. *ber-* = Yak. *bier-*, MK *bīr-*, Özb. *bēr-*, *bier-*, Çuv. *par-* (Lig. 189), Eyn. *bēr-*, *vēr-*, B.Anad. *vēr-*.

bēri "beri, bu tarafa" = Tefs. Bor. 99 *bērü*.

bēş "5" = Kırg. *beyş*, Yak. *bies*, Es. Çuv. *biel-im* "beşinci", Çuv. *pillĭk* "5" (Lig. 189).

çēkmen "deve tüyünden dokunan ve sırta giyilen astarsız giyim" = Karag. *şēkpen* "ince kumaş" < **çēkmen*; krş. MK III 155 *çēk* "bir pamuk dokuma".

dēbşekle-, *dēbşenekle-* "debelenmek" Türk. *debelen-*.

dēli "deli" = Tarc. *tēli*, Tefs. Bor. 115 *dēlü*, Bulg. 11 *dēlü*.

dēn- "reddetmek, inkâr etmek" < **tān-* = Tefs. Bor. 117 *dēn-*, 118 *tēn-*, *tān-*, MK *tān-* ay.

ēdik "çizme" = Soy. *ēdik*, Kırg. *öytük*, Tura *ītik*, Çuv. *aDĭ* < **ētük* (Räs. 14).

ēdim : bkz. *ēt-*.

ēr "erkek, koca" = Uyg. (Br.) *hēre* "koca" (Räs. 14), Soy. *ēr*, *er*, Koyb. *īr*, *er*, Salb *ēr*, Karag. *ier*, *ir*, *er* "erkek, adam".

ēsger- "nazarı itibara almak, önem vermek, hatırını saymak, hürmet etmek", *ēsle-* (leh.) ay. = Çakul III 3, Tuva I 3 *ēsni-* "hatırlamak, anmak, saygı göstermek".

ēt- "adım atmak", *ētle-* ay. *ēdim*; (Yomut, Ērsārı, Sālır, Garadāşlı, Sakar, Kıraç) *āt-*, *ādım*, (Sārık) *ārdım* "adım" < **ātım* = Türk. (TTS IV) *ad-* "adım atmak", Türk. *adım*, Az. addım < **ātım*.

ēv- "acele etmek" = MK *īw-*.

gēbe "şiş, şişik, şişkin" = Türk. *gebe* "hamile", *gebeş* "koca karınlı".

gēğir- < **kēkir-*, *gēkilik* "geğirti" = . MK, IM *kekir-*, Kaz., Kırg. *kekir-*, Tuhf. *keykir-*, Türk. *geğir-*, Az. *geyir-* (= Mo. *kekere-*).

gēp "içine saman vb. doldurulmuş buzağı ve potuk derisi" (inek ve deveyi aldatmak için kullanılır) = Yak. *kiep* "şekil, biçim", Es. Bulg. Mac. *kép* "resim, tasvir, şekil" (Räs. 14), MK *kīp* "kalıp, model", Türk. *gibi*, Az. *kimi* < **kīp-i*.

gēt- "gedik açmak, kenarını koparmak, ucunu kırmak" *gēdik* "gedik" = Türk. *ged-il-*, *gedik* < **kēt-*, **kētik*.

gēvüş "geviş".

kēkilik "keklik".

mēz "bez, gudde" = MK *bīz*, Türk. *bez* ay.

nē, *nēme* "ne"; *nēçe* "ne"; *nēçe* "kaç" = MK *nē*.

sēgin- "duralamak, oyalanmak, eğlenmek, gecikmek", *sēginç* "gecikme, teahhur"; bkz. *sāğın-*.

sēk-dir- "(atı) dört nala koşturmak" = Nij. *sīkir-* "sıçramak" < **sēkri-*, Yak. *ekkirie-* ay. < **sēkrē-*, Az. *seyirt-* "koşmak" < **sēkrit-*.

ī

bīcin "maymun" = MK *bīçin*.

bīl "bel" = MK, IM, Tarc. *bīl*, Yak. *bīl*, Yak. *bil*, Özb. (kongr.) *bēl*, D.Türk. *bīlwağ* "kemer, kuşak" (Lig. 188).

bīr "1" (*ōn bīr*'de); *bīri*, *bīrisi*; *bīrik-* "birleşmek" = MK *bīr*, *bir*, IM, Tarc. *bīr*, Yak. *bīr*.

bīşik "beşik" = MK *bīşik*, Nij. *bīşik*, IM *bēşik*, Kırg. *bēşik* vb. (Lig. 189).

bīz "bez, keten" = Tarc. *bīz*, Türk. vb. *bez*, Çuv. *pir*.

bīz "biz, çuvaldız" = Tarc. *bīz*, Yak. *bī*, *mī* bıçak yüzü.

çīğ "ıslak,pişmemiş; yeşil, ham" = Yak. *sīk* "nem, rutubet, ıslaklık, çiğ" < **çīk*; krş. Türkm. *ç īğ* "çiy, şebnem; nem, nemli".

çīş "şiş, kebap şişi" = MK *sī ş* "tutmaç şişi", Tarc. *şīş*.

çīş "şiş, şişik, ur"; *çīş-* "şişmek" = MK *sīş* "şişmiş olan her nesne, yumru".

dīn "ip" = MK *tīn* "yular", Tuv. *dın* ay, Sag, *tīn* "yular" .

diy-, *dī-* "demek" = MK *tī-*, Koyb. vb. *dī-*,Yak. *die-* (Lig. 190).

dīre- "dayak ve destek koymak, dayamak"; *dīrek*, *dīreg* "direk, dayak, destek" = AH 38 *tūre-* "ağaç dikmek".

dīri "diri"; *dīrel-* "dirilmek" = Özb. Har. *dīri*.

dīş "diş" = MK *tīş*, Yak. *tīs*, Çuv. *şīl* (Lig. 188).

dīt- (Räs.): bkz. *tüyt-*.

dīz: bkz. *dīz*.

gīce- "gicimek, kaşınmak" < **kīçi-*; *gīci* "*kaşıntı*" < **kīçig* = Türk. *gici-, gicik*.

gīç "geç"; *gīce* "gece" = Özb. Hiv. *kēçe*, Yak. *kiehe* "akşam; akşamleyin" (Lig. 189), MK *kīç* "geç", *kīç-* "gecikmek", Tarz. *gēce* vb.

gīŋ "geniş" = Yak. *kieŋ*(Räs. 17), Tarc. *kīŋ*.

gīr-, gīriz- "girdirmek, sokmak" = Yak. *kīr-* (Lig. 189).

hīn "in" = Yak. *īn* (Räs. 17), MK *īn, yīn*, Az. *hin*.

iy-, ī- "yemek" = Yak. *sie-* (Räs. 15), MK *yī-*, Tarc. *yē-*, Kaş. *yī-*.

īğe "eğe" < **ēkeg* = Çuv. *yĭGev* "ege" (> Çer. *yaga, yägä* "küçük testere") < **ēke-* "eğelemek, pürüzsüz hale getirmek" (Räs.15), Koyb. *ēgek, īgek, igek* "eğe", *ēge-, īge-* "eğelemek".

īğle- "hastalık sonucu zayıflamak, cılızlaşmak" = MK *īg* "hastalık.

īk "iğ" = Tar. *yig*, Türk. *iğ* (Leh. *yığ*), Çuv. *yĭGe* (Räs. 15), MK *īk, yīk*.

īl "halk; memleket", *īl-āt* "ahali, halk", *īl-çi* "elçi" = MK *īl*, Çuv. *yal* (Räs. 15), Koyb. *ēl, il*.

īl- "ilişmek, yapışmak; takılmak, dokunmak", *īl-ik* "düğme" = Yak. *īl-* "ilmek, iliştirmek, asmak" (Räs. 15).

īn "en, genişlik" = MK *īn*, Yak. *ien*, Az. *ēn*, Çuv. *an*.

īn "ten, beden, vücut" < **yīn* = MK *yīn*, Yak. *sīn* ay.

īn- "inmek"; *īn-gi* "inme, felç" = MK *īn* "iniş, inişli"; krş. bir de MK III 143 *yīş* "iniş" < **ī -ş*.

īn-cik "baldır; baldır kemiği" = Türk. *in-cik* "bacak kası", Tob. *yincik* "baldır kemiği" (Räs. 16).

īr "er, erken" = Özb. Har. *ēr*, Az. *ēr*.

īr- "yorulmak; bıkmak, usanmak", *īrmēn-ārmān* "yorulmaksızın", *irmēn-yādamān* ay. = Türk. *erin-* (SDD) *erin-, yerin-* "üşenmek, tembellik etmek".

īri "iri, büyük" = Türk. *iri, yiri* (Räs. 16), Özb. *īre* ay.; krş. bir de MK *irik, idrik* "katı olan nesne".

īsle- (Sālır, Ērsārı, Yomut lehçesinin Batı ağızları, Stavropol), ed. *isle-* "istemek", (Räs.) *izle-* "aramak"; bkz. *īz-*.

īş "iş" = MK *īş*, Yak. *īs* "iş, el işi, dikiş".

īş- "(yün, iplik) bükmek, eğirmek" < ** ī-ş-*; bkz. *īk* "iğ" = MK *īk, yīk*.

īşik "kapı" = Trk. (DS) *eşşik*.

īt- "yedmek, yedekte götürmek" < **yēt-* = Türk. *yed-, yed-e-*, Yak, *siet-*, Çuv. *savĭt-* (Lig. 195, Räs. 16).

ō

bōğür- "böğürmek, *bō* diye bağırmak" (sığır vb. hak.) < **bōkir-* = Türk. *böğür-*, Az. *böyür-*.

bōl- "bölmek", *bōlek* "kısım" = B.Anad. *bōlme*.

bōri "kurt" = Alt. *bōri, mōri* (Prit., Fund. I, 579), Tuva *pürü*, Hak. *pür*, Koyb. *bür*.

dōn- "dönmek", *dōnük* "dönek" = B. Anad. *dōn-*, Kaş. *dün-*.

dōrt "4" = MK *tört*, Yak. *tüört*, Çuv. *tĭvaDĭ* (Lig. 191).

dōr- "kazmak, kurcalamak, alt üst etmek, eşelemek" = Yak. (Böht.) *tüör-* "kazmak, kurcalamak" (Pek.) "kazmak" < **tōr-* (Räs. 18).

dōş "döş" = MK *tōş*, Kırg. *töyş, döyş*, Tob. *tūş*, Yak. *tüös* (Lig. 191), Nij. *tūviş*.

gōbek = Türk. *göbek*, Çuv. *kĭvaBa (Lig.* 191).

gōk "mavi, yeşil; gök"; *gōğer-* "gövermek" = MK *kōk*, Yak. *küöh*, "yeşil,mavi", Çuv. *k ĭvak* (Es. Bulg. < Mac. *kék*) (Lig. 191).

gōl, (Räs.) *kōl* = MK *kōl*, Yak. *küöl* (Lig. 190), Az. Dma. *gōl*, Kaş. *gūl*, Afş. *gēl*.

gōn "gön", (Räs.) *kōn* = MK *kōn* "gön, at derisi" (Lig. 190)

kōrük, (Räs.) *kōrik-ler* = IM *kōrük*, Yak. *küör-t* vb. (Lig. 191).

kōse "köse" = Tarc. *kōse*.

kōşek "deve yavrusu" = Tarc. *kōşek*.

kōz "köz, ateş, kor" = Çuv. *kĭvar* < **köyür* < **köyr* < **kōr*; krş. *gōr* "kor".

möy, (Räs.) *bōv, möy* "zehirli örümcek"; *mö-cek* "kurt" = MK *böy, bōg* "örümcek nevinden bir böcek", Kırg. *bō, bōy* "zehirli örümcek".

ōç "öç, öfke, düşmanlık"; *ōcük-* "kızmak" = . MK *ōç* "hınç, kin".

ōde- "haklı çıkarmak; telâfi etmek, karşılamak", (Räs.) *ōde-v* "tazminat" = Türk., Az. *öde-* < **ōte-*.

ōğ- "övmek" = MK *ōg-*, Kaş. *ūg-*.

ōğe- "yüreği bulanmak, kusacak gibi olmak", *ōği* "bulantı, kusma isteği" < **ōki-g*; krş. Türk. *öğür-* < **ōkir-*.

ōl, (Räs.) *hōl* "yaş, ıslak, nemli" = MK *ōl*, Yak. *üöl* (Räs. 17).

ōn- "hasıl olmak, nesil türemek"; *ōn-üm* "mahsul, ürün" = Yak. *ūn-* "büyümek, çoğalmak" (Räs. 17), MK *ūn-* "yerden bitmek" (ot, ekin vb.)

ōr- "(ot) çıkmak, yerden bitmek; kalkmak, ayağa kalkmak", *ōr* "dik, yukarı": *ōr tur-/gāl-* "dikilmek, ayağa kalkmak" < **örü* = MK *ör-* "çıkmak, belirmek".

ōr- "örmek" = Çağ. *yörümçi* "örümcek" < **örümçi.*

ōrdek = Tarc. *ördek.*

ōt "öd" = MK, Tarc. *ōt*, Hak. *ōt*, Türk., Az. *öd.*

ōz "öz, nefis; kendi", fak. *özen* "ağacın içi, özü", (Räs.) *özek* ay. = MK, IM *ōz* "nefis, kendi, özü", Yak. *üös* "ağaç özü" (Lig. 191).

sōğ- "sövmek" = MK, IM *sōk-*, Yak. *üöḫ-*, Nij. *sūk-* (Lig. 191), Türk. *söğ-*, *söv-*, Az. *söy-*.

sōn- (Räs.) = Tarc. *söyün-dir-*, Tuhf. *sövün-*, Türk. (TTS IV) *söyün-* < **sōn-* (> Mac. *szűn-*) (Räs. 19).

üy < **ü*

düyn "dün" = MK *tūn* "gece", Yak. *tūn* ay. (Lig. 192).

düyp "dip" = MK *tūp*, Türk. *dib-i*, Az. *dib*, Özb. Har. *dīv.*

düyr- "dürmek" = Yak. *tūr-* "sarmak, yuvarlamak, tomar yapmak".

düyş "düş, rüya" = MK, IM, Özb. *tūş* ay.; Yak. *tūl* ay. = Çuv. *tĭl-ĭk, tŏl-ŏk*

(Lig. 192).

güyç "güç, kuvvet" = MK, IM *kūç*, Yak. *kūs* = Mo. *küçün, küçi* (Lig. 192), Türk. *güc-ü*, Az. *güc.*

güyl- "hayvanın dört ayağını bir yere bağlamak" <**kūl-* = MK *kül-tür-* "at kösteklemek", Tuv. *hülü-*, S.Uyg. *kulı-*, Türk.(DS) *külü-*.

güyt- "beklemek" = Yak. *kūt-* "beklemek; ümit etmek" (Räs. 19), MK *kūt-tür-* "bekletmek".

güyz "güz" = MK *küz* (*kūz* yerine)- Yak. *küs*, Çuv. *kĭr*, *kŏr* (Räs. 19).

küyse- "arzu etmek, istemek" = Tarc. *kūse-.*

süy- "uzatmak" (demiri) haddeden geçirmek", *süyn-* "uzamak, uzanmak" < **sūn-* < **sūn-* = MK *sū-* "uzatmak, sunmak"; Yak. *ūn-* "uzamak, gerilmek" < **sūn-.*

süyce- "tatlanmak,tatlılaşmak" < **sūçi-*, *süyci* "tatlı" < **sūçig* = MK *sūçig* "tatlı; şarap", Türk. (TTS IV) *süci* "şarap", Özb. Har. *sūci* "tatlı".

süyk- "çekmek, uzatmak" < **sū-k*; bkz. *süy-, süyn-.*

süyt "süt" = MK, IM *sūt*, Yak. *ūt*, Türk., Az. *süd* (Lig. 192), Özb. Buh. *sūt.*

tüy "tüy, kıl" < **tū* = MK *tū* "tüy; kıl, saç", *tū- deş, tūlūg, tūle,* - vb., Türk. *tüy,* (TTS IV) *tü*, Az. *tük* < *tū-k*; krş. Uyg. *tü, tüg* (*tük* ?).

tüydük "kaval, ney" = Tarc. *dūdük.* (< ? F. *dūdek*).

tüyt- "ditmek, yün ve pamuk atmak" < **tūt-* ~ **tīt-* = MK *tīt-*, Yak. *tīt-, tūt-*, Türk. *dider*, Az. *did-*.

tüys "görünüş, sıfat, renk, yüz" = Çağ. vb. *tüs* "dış görünüş, renk" < **tū-s;* krş. MK III 207 *tū* "renk, don".

Halaççada Birincil Uzunluklar

55. Alman Türkologlarından Gerhard Doerfer'in 1968'de İran'da keşfettiği Halaççа birçok arkaik özellikler taşıyan bir Türk dilidir. Doerfer'in keşfine kadar Halaççа, Kaşkay ve Eynallu lehçeleri gibi, Azerî Türkçesinin bir lehçesi sanılıyordu. Doerfer topladığı zengin malzemeye dayanarak yaptığı araştırmaları ile Halaççа'nın Azeri Türkçesinin bir lehçesi olmayıp birçok arkaik özellikler taşıyan bağımsız bir Türk dili olduğunu ortaya koymuştur. Bu arkaik özelliklerin başlıcaları şunlardır:

1. Eski Türkçe *d* foneminin korunması: *hadaq* "ayak", *qurduq* "kuyruk", *kiden* "düğün" (MK *küden*), *kidey/kideyi* "güvey" (ET *küdegü*), *udu-* "uyumak", *hadru/hadri* "ayrı" vb. gibi.

2. Eski Türkçe *ń* foneminin *n* olarak korunması: *qon* "koyun" (Orhon *qoń*), *kön-/ki^{e}n-* "yanmak" (Genel Türkçe *köy-*), *qā^{a}ni* "hangi" (Eski Türkçe *qańu*), *qā^{a}naq* "kaymak" (MK *qanaq/qayaq*) vb.

3. Ana Türkçedeki sözcük başı *h* foneminin korunması: *hō^{ö}l/hī^{e}l* "ıslak" (Kklp. *höl*, Özb. *hol*, Genel Türkçe *öl*), *hirk-* "ürkmek" (Az. *hürk-*, GT *ürk-*), *harq* "dışkı" (MK *arq*, Orta Mo. *hargal*), *hiri-* "örmek" (Az. *hör-*, GT *ör-*) vb.

4. Birincil uzun ünlülerin korunması.

5. Eski Türkçe ablatif eki *-da/-de*'nin korunması: *häv-i-dä* "evinden" vb.

6. Eski Türkçe *-gli/-gli* sıfat-fiil ekinin *-gulı/-güli* olarak korunması: *käş-güli* "geçen" vb.

7. Bazı arkaik sözcüklerin korunması: *dağ* "değil" (MK *dağ*), *är* "-dır" (< ET *ärür*), *baluq* "köy" (ET *balıq* "şehir"), *vā^{a}-* "bağlamak" (ET *ba-*) vb. gibi.

Bu özellikler Halaççа'nın, Doerfer'in ileri sürdüğü gibi, arkaik bir Türk dili olduğunu kanıtlamaktadır.

Doerfer Halaççа'da üç türlü ünlü niceliği saptamıştır:

Kısa: *hat* "at"
Uzun: *bāş* "baş, kafa", *āş* "yemek"
Diftonglu uzun: *tā^{a}r* "dar"

Doerfer Türkmence ile Yakutçada uyuşan uzun ünlülere Halaççada diftonglu uzun ünlülerin denk geldiğini belirtmiş, MK *āş* = Trkm. *aş*, Yak. *as* gibi denklikleri göz önüne alarak Ana Türkçe'de kısa ünlü ile uzun ünlü arasında düz uzun (level long) veya yarı uzun (half-long) denilebilecek bir ünlü uzunluğu daha bulunduğunu ileri sürmüştür. (Kh.M. 233-234). Doerfer'e göre yarı uzun ünlüler Türkmence ile Yakutçada kısalmış (**āş* > Trkm. *aş*, Yak. *as*), fakat Halaççada kendilerini korumuşlardır:

MK	Trkm.	Yak.	Kh.
qol	*gol*	*xol*	*qo'l, qu^{o}l*
qoy	*goyun*	-	*ġo'n, Ġu^{o}n*
āş	*aş*	*as*	*āş*
bāş	*baş*	*bas*	*bāş, ba'ş baş* (Kh. M. 33)

Doerfer'in bu kuramı Türkmence ile Yakutçada kısa ünlülü olan bazı sözcüklerin MK'da ünlü işaretleri ile yazılmış olmasına dayanmaktadır.

Doerfer'in MK'daki yazım sistemine pek fazla güvendiği anlaşılıyor. Şunu vurgulamak gerekir ki Kâşgarlı Arap yazım sistemine, yani kısa ünlüleri harekelerle, uzun ünlüleri de uzatma harfleri ile gösterme ilkesine her zaman uymamıştır. Özellikle aruzla yazılmış manzum parçalarda uzun ünlülü bir sözcüğü ölçü gereği sadece hareke ile, kısa ünlülü bir sözcüğü de uzatma harfi ile yazdığına pek çok örnekte tanık oluyoruz. Ayrıca, Kâşgarlı, kısa ünlülü sözcükleri madde başı olduklarında çok kere tam yazım ile göstermeyi yeğlemiştir. Bu nedenle, birincil uzun ünlüleri sistemli olarak korumuş olan Türkmence ile Yakutçada kısa ünlülü olan fakat MK'de ara sıra uzatma harfleri ile yazılan ünlüleri de uzun kabul etmenin doğru olamayacağı kanısındayım.

Doerfer'in sırf Halaççа verilere dayanarak Ana Türkçede üç farklı ünlü niceliği bulunduğu yolundaki kuramı, bu üç nicelik arasında fonemik zıtlık bulunduğu örneklerle kanıtlanmadıkça, kabul edilemez.

Halaççadaki ünlü uzunlukları iki liste halinde verilecektir. Birinci listede diftonglu uzun ünlüleri içeren sözcükler yer almaktadır.

1. Diftonglu Uzunluklar

*ā^a < *ā*

ā^{a}çu- "acıkmak" = Türkm. *ācık-*, Yak. *ās-*
ā^{a}ş- "aşmak" = Türkm. *āş-*, Yak. *ās-*
ā^{a}t "ad" = Türkm., Yak. *āt*
dā^{a}m "dam, çatı" = Türkm. *tām*
gā^{a}dun, gāadın, gādın "kayın, dünür" = Türkm. *gāyın*
hā^{a}çuğ "acı" = Türkm. *ācı*
hā^{a}çut- "acıtmak, incitmek" = Türkm. *ācat-*
hā^{a}ra "ara" = Türkm., Yak. *āra*
hā^{a}rı "arı" = Kırg., Gag. *ārı*, Hak. *ār*
hā^{a}rt "art, arka" = Türkm. *ārt*, Yak. *ārtık* "dağ geçidi"
hā^{a}y "ay; 30 gün" = Türkm. *āy*
hā^{a}nlı, hāll- "alın" = Türkm. *ālın*
hā^{a}z- "azmak, yanılmak" = Türkm. *āz-*
hā^{a}zur- "azdırmak, yanıltmak"
qā^{a}n "kan" = Türkm. *gān*, Yak. *ḫān*
qā^{a}naq, qanaq "kaymak" = Türkm. *gaymak*
qā^{a}par- "kabarmak" = Türkm. *gābar-*
qā^{a}r "kar" = Türkm. *gār*, Yak. *ḫār*
qā^{a}s"kabuk" = MK *qās, gāz*
qā^{a}ş "kaş" = Türkm. *gāş*, Yak. *ḫās*
qā^{a}ş"ağıl" = T. *qāş* (TMEN: 1391)
sā^a- "pamuk taramak" = Türkm. *sāy-* "pamuk dövmek"
sā^{a}na- "saymak" = Türkm. *sāna-*
sā^{a}ruğ "portakal rengi" = Türkm. *sārı*
sā^{a}z "kamış düdük, kaval" = Türkm. *sāz*
tā^{a}ğ "dağ" = Türkm. *dāğ*
tā^{a}laq "dalak" = Türkm. *dālak*, Yak. *tāl*
tā^{a}qul- "dağılmak" = Türkm. *dāğa-*

tāᵃqut- "dağıtmak" = Türkm. *dāğat-*
tāᵃr "dar" = Türkm. *dār*
tāᵃş "taş" = Türkm. *dāş*, Yak. *tās*
tāᵃt- "tatmak" = Türkm. *dāt-*
vāᵃ- "bağlamak" = Türkm. *bāğ*
vāᵃnul- "bağlanmak
vāᵃr "var" = Türkm., Yak. *bār*
yāᵃ- "yayık dövmek" = Türkm. *yāğ* < *yā-g*
yāᵃγ "yağ" = Türkm. *yāğ*
yāᵃɣa- "yağlamak
yāᵃl "yele" = Türkm. *yāl*
yāᵃn "yan" = Türkm. *yān*
yāᵃra "yara" = Türkm. *yara* < *yāra*
yāᵃş "gözyaşı" = Türkm. *yāş*
yāᵃş "yaş, sin" = Türkm. *yāş*, Yak. *sās*
yāᵃşar "....yaşında"
yāᵃşıl "koyu yeşil" = Türkm. *yāşıl*
yāᵃz "yaz" = Türkm. *yāz*, Yak. *sās*

ūᵒ < **ō*

būᵒr "sarı, fındık sarısı" (F. *bōr*)
hūᵒçaq "ocak" = Türkm. *ōcak*
hūᵒt "ateş" = Türkm. *ōt*
hūᵒtun "odun" = Türkm. *ōdun*
sūᵒçuq "ürkme, sıçrama" (MK *sōçı-* sıçramak, ürkmek)
sūᵒlmuş "solmuş"
sūᵒlu- "kurumak" (Yak. *ūol-*, Türkm. *sōl-)*
tūᵒl- "dolmak" = Türkm. *dōl-*, Yak. *tuol-*
tūᵒla "dolu" = Türkm. *dōlı*
tūᵒn "gömlek" = Türkm. *dōn*
tūᵒr "ağ" = Uyg. *toor*
ūᵒn "on" = Türkm. *ōn*, Yak. *uon*
yūᵒl "yol" = Türkm. *yōl*, Yak. *suol*
yūᵒq "yok" = Türkm. *yōk*, Yak. *suoḫ*
yūᵒra- "geçirmek" = Uyg. Br. *yōri-*, Tat. *yuwır-t-*

ūᵘ < **ū*

būᵘt "but" = Turkm., Yak. *būt*
būᵘz "soğuk" = Türkm. *būz*, Yak. *būs*, *mūs*
hūᵘç "uç" = MK *ūç*, Az. *uc*
tūᵘz "tuz" = Türkm. *dūz*, Yak. *tūs*
yūᵘt- "yutmak" = Türkm. *yuvut-*

ūᵒ < **ō*

kōᵒşü- "gizlenmek" = MK *kōşi-*, "örtmek", *kōşik* "örtü, perde"

īᵉ < **ē*

bīᵉcär- "kabul etmek, ağırlamak" = Az. *bəcər-* < **bēçer-*.
bīᵉl "bel" = Türkm., Yak. *bīl*
bīᵉlä- "kundaklamak" = Yak. *bielē-*
biᵉş "beş" = Türkm. *beş*, Yak. *bies*
bīᵉz "bez" = Türkm. *bīz*
īᵉndär- "indirmek" = Türkm. *īn-*
īᵉnä "aşağı, aşağıya
īᵉniş "aşağı" = Türkm. *īniş*
īer- "erişmek"
īᵉşük, īᵉşik "kapı" = Türkm. *īşik*
kīᵉçä "akşam, gece" = Türkm. *gīce*, Yak. *kiehe*
kīᵉŋ geniş" = Türkm. *gīŋ*, Yak. *kīeŋ*
tīᵉmi "şimdi" = MK *t īmin*
vīᵉr- "vermek" = Yak. *bier-*
vīᵉrgü "borç"

ēy < **ē*

eydi "sahip" < **ēdi*" = Az. *yiyə*, Yak. *iççi*

īᵉ < **ō*

bīᵉl- "bölmek" = Türkm. *bōl-*
bīᵉri "kurt" = Türkm. *bōri*
hīᵉcäş- "cenkleşmek, güreşmek" = Türkm. *ōcük-* "kızmak, öfkelenmek"
hīᵉl "ıslak, yaş" = Türkm. *ōl*, *hōl*
hīᵉlü- "nemlenmek"

ī^{e}m "uzun konçlu çorap" = Çuv. *yĭm*, Sarı Uyg. *yem*
ī^{e}z "öz, kendi" = Türkm. *ōz*
ī^{e}zä "başka" < **ōz-ä*" = Türkm. *ōz*
kī^{e}k, kū^{ö}k, ki^{e}k "yeşil" = Türkm. *gök*, Yak. *küöḫ*
kī^{e}kär- "yeşermek" = Türkm. *göğer-*
tī^{e}z : qulāq t.-i "kulak içi, kulak tozu" (ET *tōz* "kök, esas, temel")

ī^{i} < **ī*

ī^{i}ş "iş" = Türkm. *īş*, Yak. *īs*
hī^{i}n "in" = Türkm. *īn*
tī^{i}ş "diş" = Türkm. *dīş*, Yak. *tīs*
tī^{i}t- "ditmek" = Türkm. *dīt,- tüyt-*
tī^{i}z "diz" = Türkm. *dīz* < **tīz*

ī^{i} < **ū*

kī^{i}ç "güç, zor; kuvvet" = Türkm. *güyç*, Yak. *kūs*
sī^{i}r- "sürmek" = Yak. *ūr-*
sī^{i}t "süt" = Türkm. *süyt*, Yak. *ūt*
hī^{i}t "delik" = MK *ūt*, Yak. *ūt*
hī^{i}n "in, yuva" = Türkm. *hīn*. Yak. *īn*

ī^{i} < **ī*

qī^{i}z "kız" = Türkm. *gīz*, Yak. *kīs*
sī^{i}noq, sīnoq "kırık" = Türkm. *sınık, sīn-*

II. Düz Uzunluklar

ā

āç "aç" = Türkm. *āç*, Yak. *ās*
āçluq "açlık"
ānd "and, yemin" = Türkm. Az. *and* < **ānt*
āş "aş, yemek" = MK *āş*
āyıl- "ayılmak" = Türkm. *āyıl-*
bāğ "bağ" = Türkm. *bāğ*
bāqa "kaplumbağa" = Türkm. *bāğa*
qāl- "kalmak" = Türkm. *gāl-*, Yak. *ḫāl-*

ī < **ī*

sī- "kırmak, *sīn-* kırılmak" = Türkm. *sīn-* kırılmak
sīl- "silmek" = Türkm. *sīl-*

ū < **ū*

hūn "un" = Türkm. *ūn*, Çuv. *śĭnĭh* < **yun-* < **ūn*

ī < **ū*

sīva- "sıvamak" < **sūba-* MK *sūw* "su", Çuv. *şıv* "su" < **syuv* < **sūb*

ī < **ū*

dīp "dip" = Türkm. *düyp* < **tūp*, Trk. Az. *dip*
hī- "çıkmak" < **hū-* = Yak. *ūn-* (< *ū-n-*), Türkm. *ōn-*

II. BÖLÜM
Tarihî Lehçelerdeki Uzun Ünlüler

56. Türk dilinin tarihî devir ve lehçelerinde birincil uzun ünlülerin bulunduğu ve bunların yazı ile yazımdan faydalanılarak tesbit edilebileceği Karl Foy tarafından daha yüzyılın başında ileri sürülmüş ve kandırıcı kanıtlarla ispatlanmıştı. (bkz. Giriş s. 5). Karl Foy'un Orhon Türkçesinde tesbit ettiği *āç* "aç", *āç-* "acıkmak" ve *āt* "ad" sözcüklerindeki ünlü uzunlukları için kullandığı yazım kuralı şu idi: Eski Türk "runik" yazısında sözcük başındaki kısa *a* ünlüsü yazıda gösterilmez (t^{l} = *at*, *ç-* = *aç-* vb. gibi). Buna göre ön-sesteki *a* ünlüleri yazıda işaret edilmiş olan söz konusu üç sözcüğün ünlüleri uzun olmak gerekir. Karl Foy'un, aksi halde eş-sesli olan sözcüklerin farklı yazılışlarını, bir de bu sözcüklerin Yakutçadaki denktaşlarını karşılaştırmak suretiyle ortaya koyduğu ve V.Grønbech tarafından da desteklenen bu kuramını daha sonra Vilh. Thomsen bile kabul etmek zorunda kalmış, hattâ Kül Tigin yazıtının güneydoğu yüzündeki *tam* "duvar" sözcüğün de, ünlüsü yazıldığı için, *tām* okunabileceğine işaret etmiştir. (bkz. "L'Alphabet runiform turc," *Afh.*, III, s. 32, 33, not. 1).

57. Karl Foy'dan 60 yıl sonra, Osman Nedim Tuna, Foy'un ön-sesteki uzun *ā* ünlüsünün yazılması ilkesi ile Kotwicz-Samoilowitch'in Küli Çor (İhe-Hüşötü) yazıtı yayınlarında[122] *kül* sözcüğünü *küül* okumak suretiyle zımnen kabul ettikleri yazım kuralına ve kendisinin var saydığı daha başka kurallara dayanarak "runik" harfli metinlerdeki bütün ünlü uzunluklarını tesbite çalışmıştır.[123] Ancak, N.Tuna'nın bu yöntemle elde ettiği sonuçların hepsinin sağlam ve kandırıcı olduğu söylenemez. Tersine, N.Tuna bu çalışmasıyla, modern dil ve lehçelerde kısa ünlülü olan ve Eski Türkçede de öyle olmaları gereken pek çok sözün uzun ünlülü olduğu

122 W. Kotwicz et A. Samoilowitch, "Le monument turc d'Ikhe-Khuchotu en Mongolie centrale", *RO* IV, 1928, 60-107.

123 Osman Nedim Tuna, "Köktürk yazılı belgelerinde ve Uygurcada uzun vokaller", *TDAY-B* 1960, 213-282.

sonucuna ulaşmıştır ki bu pek de başarılı bir sonuç değildir. Bu başarısızlığın başlıca iki sebebi bulunduğu kanısındayım: 1) N.Tuna'nın hareket noktası olan ilke ve yazım kurallarının istisnasız yani sağlam olmaması; 2) Bu kuralların "runik" harfli bütün metinlere uygulanması.

N.Tuna'ya göre 𐰀 (= *a*, *e*) harfinin sözcük başında ve içinde kullanılması uzun *ā* ve *ē* ünlüsüne delâlet ettiği gibi, 𐰆 (= *o*, *u*) ve 𐰇 (= *ö*, *ü*) işaretleri yanında 𐰃 ve 𐰋 harflerinin, 𐰉 (= *ı*, *i*) yanında da 𐰍, 𐰏 harflerinin kullanılmış olması da uzun *ū*, *ǖ* ve *ī*, *ī* ünlülerinin varlığını gösterir. Örneğin 𐰃𐰆𐰇 sözcüğü *yook*, yani *yōk*, 𐰴𐰇𐰋 sözcüğü de *köök*, yani *kōk*, tarzında anlaşılmalı ve okunmalıdır. Küli Çor yazıtındaki 𐰴𐰇𐰋 sözcüğün *küül* tarzında okunmasından esinlenerek konulmuş olan bu ilke söz konusu işaretlerin ses değil, hece işareti oldukları görüşüne dayanmakta ve sağlam görünmekte ise de pek çok istisnası vardır ve dolayısıyla da kandırıcı olmaktan uzaktır. Bu yazım anlayışına bağlı kalarak, N. Tuna örneğin şu sözcüklerin ilk hecelerindeki ünlülerin de uzun olduğu sonucuna varmıştır ki bu pek doğru olmasa gerektir:

kılıç (krş. Türkm. *gılıç*, Yak. *kılıs*, *kılīs*)
kıl- (krş. Türkm. *gıl-*, Yak. *gın-*)
kırk (krş. Türkm. *kırk*, Az. *gırḫ*)
kış (krş. Türkm. *gış*, Yak. *kıs*)
kokluk (krş. Türkm. *kok* "fena koku", *koka-* "fena kokmak", Az. *goḫu*; *goḫu-* "kokmak", Türk. *koku*, *kok-* vb.)
kork- (krş. Türkm. *gork-*, Az. *gorḫ-*)
sok- (krş. Türkm. *sok-*, Az. *soḫ-*, Yak. *uk-*).
tokı-t- (krş. Türkm. *doka-*, Az. *toḫu-*)
tokuz (krş. Türkm. *dokuz*, Yak. *togus*)
köŋül (krş. Türkm. *gövün* < **köŋün* < *köŋül*)
kör- (krş. Türkm. *gör-*, Yak. *kör-*)
kul (krş. Türkm. *gul*, Yak. *kul-ut*)[124]
kut (krş. Türkm. *gut*, Yak. *kut* "can")[125]

124 N.Tuna *kul* sözcüğünü Orhon Türkçesi için *kūl* olarak tesbit ettikten sonra bunu Oğuz Kağan destanındaki şüpheli *kavul* sözcüğü ile karşılaştırıyor (bkz. s. 263).

125 Tuna *kūt* olarak okuduğu bu sözcüğü de yine Oğuz Kağan'daki *kavut* "şevket, devlet" ile birleştiriyor. Bu denklik doğru olmasa gerektir. OK'daki *kavut* belki Uygurca *kıw* "saadet, azamet" sözcüğü ile karşılaştırılabilir.

kümüş (krş. Türkm. *kümüş* , Yak. *kömüs*)
tükel (krş. Türkm. *tükel*, Yak. *tüge-t-* "dağıtmak, dağıtıp bitirmek")
yükün- (krş. Yak. *sügün-*, Kırg. *cügün-*).

Bu gerçekler karşısında, aslında hece işaretleri olan 𐰋 , 𐰇, 𐰉 ve 𐰏 harflerinin sözcük başında ve bir ünlü işaretinden önce de hece değerinde oldukları iddia edilemez. Bu durumda, söz konusu işaretlerin ancak bir ünlü işaretinden sonra kullanıldıkları zaman hece değeri taşıdıklarını kabul etmek gerçeğe daha yakın bir yorum tarzı olur:

b-u-uk-a = *būka* "boğa" (krş. Türk. *boğa*, Az. Türkm. *buğa*, Gag. *bu'a* < **būka*)[126]

y-o-ok = *yōk* (krş. Türkm. *yōk*, Yak. *suoḫ*).

58. N.Tuna, Yenisey yazıtlarında □ (= *aş*) hece işareti ile yazılmış olan *b-aş* = *baş* sözcüğünü de uzun ünlülü sayıp öyle okumuştur:

Kara Yüs, *ba-aş* = *bāş* (N.Tuna, s. 220);
Kemcik-Cirgak, arka, 7: *ba-aş* (N.Tuna, s. 220).

Bu okuyuşun da hatalı olduğu kanısındayım. Çünkü eski Türk "runik" yazısında ünsüz işaretleri ünlü ile başlayıp o ünsüzle biten hece değerinde olup, ünsüzle başlayan açık hece değerinde değildirler. Örnekle d^1 ve k^1 harfleriyle yazılan *adak* sözcüğü *ad-ak* tarzında, k^1 g^1 ve n^1 harfleriyle yazılan *kagan* sözcüğü de *(a)k-ag-an* tarzında okunur ve anlaşılır. Bunun gibi, b^1 ve *aş* işaretleriyle yazılan sözcük ancak *b-aş* yani *baş* tarzında okunabilir ve okunmalıdır. Burada yazıcının normal *ş* harfi yerine *aş* hece işaretini kullanması sözcüğü "harekeleme" ihtiyacını duymasından ileri gelmiştir.

59. N.Tuna'nın kısa dar-düz ünlülerin sözcük kökü ile sonunda bulunmamak şartıyla hiçbir zaman yazılmadığı tarzında koyduğu kural da istisnasız, yani sağlam, değildir. Bağlama ünlüsü olduğu açıkça bilinen ve dolayısıyla kısa olması gereken ünlülerin de ara-sıra yazıldığı bir gerçektir. İşte birkaç örnek:

[126] N.Tuna'nın sözcüğü *booka* şeklinde *o* ile okuması, şüphesiz ki, yanlıştır. Krş. Türk. *boğa*, fakat Az., Türkm. *buğa*, Gag. *bu'a*, Kırg. Y. Uyg. vb. *buka*.

k^1it^1 = *akıt-* "akın ettirmek" < *ak-ı-t-* (KT K8);
r^2ig^2 = *erig* "erişilen, erişilir, erişilebilir, uğrak" < *er-i-g* (KT G 13);
$y^2pr^1ig^1$ = *yiparıg* < *yipar-ı-g* (BK G 11) vb.

Dudaksıl (yuvarlak) ünlülerin de yazıldığı vardır:

k^1rl^1kug = *karluk-u-g* (KT K2);
kunçyug = *kunçuy-u-g* (KT D 20);
okun^1 = *ok-u-n* "ok ile" (KT D33, 36) vb. gibi

60. N. Tuna'nın adı geçen makalesinde söz konusu yazım kuralına göre uzun olarak tesbit ettiği sözcükler arasında yanlış tesbit ve okumalar da vardır. Örnekle ön-sesteki *a* ünlüsü yazılmış sözcükler arasında gösterilen şu sözler gerçekte ünlü işaretsizdir:

Tuna 219: *aadırıltım* (Tuva I,1); krş. Malov, *Yen.* 97: $d^1r^1l^1t^1m$ = *adrıltım-*;

Tuna 219: *aalmış* (Abakan 7); krş. Malov, Yen. 95: $l^1mş$ = *almış*.

Şu üç sözcükte de kök hecedeki *e* ünlüsü, N.Tuna'nın iddiasına aykırı olarak, işaret edilmiş değildir:

Tuna 221: *beeglik* (IB 9); krş. Thomsen, *Afh*. 235: *b(e)glik*;

Tuna 221: *keelmiş* (IB 80); krş. Thomsen, *Afh*. 246: *k(e)lmiş*;

Tuna 221: *beeçe* (Yazma I, a 21); krş. Thomsen, *Afh*. 223 *b(e)çe*.

N.Tuna'nın yazıldığını söylediği, fakat gerçekte yazılı olmayan bağlama ünlüleri de vardır. İşte birkaç örnek:

Tuna, 238: *kadaşīma* (Tuva I); krş. Malov, *Yen*., 97: $k^1d^1şma$ = *kadaşıma*;

Tuna, 238: *taplādūkūmīn* (IB 4-14) krş. Thomsen, *Afh*. III, 235: *t(a)pladuk(u)mın* (= *taplādukumīn*)

Tuna, 238: *katūnūm* (Ulukem - Kulikem 4-2); krş. Malov 1959, 34: $k^1t^1un^1m$ = *katunum*.

Bu durumda Orhon yazıtlarıyla "runik" harfli öbür yazıt ve belgelerde gerçekten yazılmış olan ve dolayısıyla uzun söylenmiş olması gereken ilk hece ünlülerinin yeni bir listesine ihtiyaç olduğu açıktır.

Orhon Yazıtlarında ve "Runik" Harfli Belgelerde Birincil Uzunluklar

61. Orhon ve Yenisey yazıtlarıyla "runik" yazılı öbür belgelerde ilk hecesindeki düz-geniş ünlüsü yazıda gösterilmiş olan sözler şunlardır:

ā

āç "aç" (BK D33).
āç- "acıkmak" (KT G8, BK K6: İkişer kere).
ādart- "zarar vermek, tehlike teşkil etmek" (Turf. Blatt. 24) ~ *adart-* (29).
āgu-lug "zehir" (Turf, Blatt. 28).
āk "ak" (IB 7-4, 28-6) ~ Orh. *ak*.
āla "ala" (IB 2-1).
ālıg "kötü" (Toyok I, arka 1).
āltun "altın (Yaz. IV 5).
āpa "özel ad (Yaz. I c4, Yaz. IV 7) ~ apa.
āra "arasında; bu arada" (IB 15-3, 57-1, 80-1) ~ *ara* (IB 80-4), Orh. *ara*.
ārt "dağ geçidi" (IB 10-2).
āş (*as*[2] yazılmış) "aş" (Uyb. III, ön 1, vb.).
āşa- "yemek" (Turf. III, ön 7-8).
āt "ad, unvan" (BK D41), *ātıg* (KB B2, KÇ Bl), *ātīn* (KT D7), *ātlıg (Yaz. IV* 8), *ātım* (Yaz. IV 12), *ātı* (Yaz. IV 6) ~ *at*.
ātan- "meşhur olmak" (IB 85-3); bkz. *āt*.
āy "ay" (Kej.- Hobu 5, Abakan 2).
āz "az" (IB 89-2) ~ Orh. *az*.
āz- "yoldan çıkmak, sapmak" (IB 20-6, 21-4, 21-4, Kej.- Hobu 5, vb.).
āzu "veya" (Turf. III, ön 1, 4); bkz. *āz-*.
bā- "bağlamak" (IB 19-2) ~ Orh. *ba-*.
bār "var" (Abakan, 9) ~ Orh. *bar*.
bāy "zengin" (kar Yüs, 6) ~ Orh. *bay*.
kāmug "bütün", (Turf. Blatt. 12) *kāmag* ay. (Yaz. IV 7-8).
sāb "söz" (Turf. IV, arka 1) ~ Orh. *sab*.
sākın- "düşünmek" (Turf. III, arka 1, 6A) ~ Orh. *sakın-*.
tāg "dağ" (Abakan, ön 4).
tām "duvar" (KT G-D).
tāmga-lıg "damga" (Yaz. III, 2).
tānuk-lug "şahit" (Yaz. III, 2).

tāş "taş" (Turf. Blatt. 5), *tāşıg* (15, 16,17, 21, 22), *tāşıŋ* (26, 30), *tāşları ŋ*(3, 12, -13).
tātıglıg (Turf. III, ön 6).
yārat- "yaratmak" (Turf. II, ön 5) ~ Orh. *yarat-*.
yāş "taze ot" (IB 26-3) ~ *yaş* (IB 26-1).
yāş "yaş, sin": *yāşımıg* (Kej.-Hobu 3), *yāşımga* (2,5), *yāşımta* (5,2).
yāşıl "yeşil" (Turf. Blatt 26-27).

ē

bēl "bel" (Uy.Tur., ön 2).
bēş "5" (Ozn. 4, Kej.- Hobu 2).
ēki "2" (Tuva I 3).
ēl "el, halk" (Elegeş, 6 vb), *ēlçi* "bey, elçi" (UY. Tar. 2).
ēt- "düzenlemek, düzene sokmak" (Uy. Arh. 2).
ēş-im "eş" (Uy. Arh. 1).
kēş-ig "okluk, sadak" (Uy. Tur. 2) < İran.
yētmiş "70" (Kej. -Hobu, 5).

62. Bunlara kök hecedeki yuvarlak ünlüsünden sonra ↓ (= ok, uk) hece işareti kullanılmış şu iki sözcüğü de katabiliriz:

y-o-ok = *yōk* (KT Dll, 39, On. ön 1) ~ *yok*
b-u-uk-a = *būka* "boğa" (Tun. I B 5, 6), *b-uk-a* = *buka* (Tun. I B 6).

63. "Runik" harfli yazıt ve metinlerde ᛇ (= a, e) ünlü işaretinin *e* değeriyle ilk hecede de kullanıldığını görmekteyiz: *esni-* (Çokul III, 3, Tuva I, 3), *kentü* (Turf. Blatt. 13), *beg-ingerü* (IB 83-1), *teg-* (Turf. Blatt, 25). Bu örneklerden ancak bir tanesi yaşayan uzunluklarla tanıklanabilir:

ēsni- "hatırlamak, yâd etmek, anmak" (Çakul III, 3, Tuva I, 3) = Türkm. *ēsger-* "saymak, hürmet ve itibar göstermek", *ēsle-* ay.

Uygurca Metinlerde Birincil Uzunluklar

64. Soğd, Uygur ve Mani alfabeleriyle yazılmış Uygurca metinlerde belirli sözcüklerdeki birincil ünlü uzunlukları ara sıra sözün ünlüsü çift

yazılmak suretiyle gösterilmiştir. Uygur metinlerinde kök hece ünlüsü çift yazılmış sözcüklerin bir listesi aşağıya çıkarılmıştır.

aa = ā

aat = āt "ad" (Man. III, 17, Not 1)
baars = bārs (TT VII, 103)

ıı = ī

ıı = ī "ot, bitki" (Man. III, 14, Ind. 19, BT 139.18, 148.15 ve d.)

oo = ō

booş = bōş "boş, serbest" (U.S., 35)
koog = kōg "zerre" (Arat. 164, BT XIII 13.35) ~ *kok* "toz", MK *kog kıçmuk* "zerre, zerrecikler"
kool = kōl "kol" (U.S. 141, *kool-lug* BT XIII 25.11, 25.15 vb.)
koolıçak = kōlıçak "kolcuk, kolcağız" (Uyg. III, 64)
koor = kōr "zarar, ziyan" (Suv 342.8)[127]
kooş = kōş "çift" (Suv. 32-15: DTS 460)
kooz = kōz "köz" (ZurVerw.)[128]
ook-suz "talihsiz" = *ōk* (Arat, 136; BT IX, Anm. 23, 2, s. 70-71)
oon = ōn "10" (Huas., 42 vb.)
oot = ōt "od" (U.S. 112, BT I D 20, E 12, BT II 217, BT III 275, 910 vb.)
ooz- = ōz "kurtulmak" (Man. III, 40-2: DTS 375).
toon = tōn "elbise" (U.S. 190 vb.)
toor = tōr "ağ, tuzak" (Suv. 123-2, DTS 578, BT II 200, BT VII 697 vb.)
toosun, toosın "vahşi, kaba, yontulmamış" (U.S. 190; Tot. 313 vb.)
tooz = tōz "toz" (U.S. 190; BT III 135, vb.)
yook = yōk "yok" (U.S. 234, BT XIII 46.2 *yook-lug*)
yool = yōl "yol" (BT III 723)

127 P. Zieme, "Zum uigurischen Tārā-Ekaviṃśatistotra", *AOH*, c. XXXVI, 1982, s. 586'ya göre, ayrıca krş. DTS 458a.
128 P. Zieme, "Zur Verwendung der Brāhmī-Schrift bei den Uiguren", *AoF* 11 (1982): 331-346.

uu = ū

buu = bū "bu" (U.S. 40)
tuug = tūg "tuğ, alem" (Arat, 194)
tuuş = tūş "denk" (TT VI 91 vb.)
uu = ū "uyku" (U.S. 209; BT XIII 12.147, Tot. 109 vb.)
uuç = ūç "uç, kıyı, son, doruk" (BT XIII 1.17, *uuç-lug*; Tot. 391, 667 vb.)
uuçsuz = ūçsuz "uçsuz, sınırsız, sonsuz" (BT XIII 16.11 vb.)
uudı- = ūdı- "uyumak" (Uyg. III 64)
uul = ūl "taban" BT VII 19,24
uulsız, uulsuz "sonsuz" (*u. tüpsüz* BT I D 193, BT XIII 21.81 vb.)
uut = ūt "ud, hayâ" (Uyg. II, 86)
uutun = ūtun "kötü, fena, pis" (TT VI, 119: DTS, 619).
yuul = yūl "pınar" (U.S. 238, BT III 982 vb.)

ii = ī

çiik = çīk "lâkab" (U.S., 45)
iiş = īş "eş, arkadaş" (BT XIII 19.49 ve d.
iişi = īşi "memur" (TT VII, 106)
yiig = yīg "yeğ, üstün" (O.S., 228)
yiil = yīl "yel" (U.S., 228; BT III, V, VIII vb.)

öö = ō̄

öö- = ō̄- "düşünmek" (BT III 469)
ööç = ō̄ç "öç, kin" (Uyg. II, 23; BT III 665, 668 vb., HT V 19.16 vb.)
ööçe- = ō̄çe- "öç ve kin bağlamak" (Arat, 142).
ööçsüz = ō̄çsüz "kinsiz, öçsüz" (BT XIII 28.3)
söö-tin = sō̄ "zaman" (Arat. 158).

üü = ū̄

küü = kū̄ "nam, ün" (U.S. 93, BT VIII A 477), *küülüg* "ünlü" (Arat, 92, BT VIII B 88)
küün = kūn "gün" (U.S., 94, TT VII, 109)
süü = sū̄ "ordu" (TT I, 8; U.S., 165; BT VII 702, BT VIII B 135, 211 vb.)
tüü = tū̄ "türlü, çeşit" (U.S. 202, BT III 343, BT IX 139.17 vb.,, 13.78, vb.)

tüü = *tū* "saç, saç kılı, tüy" (BT IX 74.6 vb., XIII 1.100, ve d.)
yüü = *yū* "öz su, usare" (Heil. I, 153: DTS, 283)
yüülüg = *yū* "karşılaşma, rastlaşma" (Tot. 372, 445, BuddhUigII 504)
yüüz = *yūz* "yüz, çehre, satıh" (Uyg. III, 83-17, 86-3; BT I *D 216*, BT III 333, ve diğerleri)
yüüzlüg = *yūzlüg* "yüzlü, (güzel) görünüşlü" (BT II 721, 1127, BT VII A 228 ve diğerleri)

65. Bu uzunluklara Oğuz Kağan destanındaki şu genişlemiş şekilleri de katmak gerekir:

dağam = *tām* "dam, çatı" (O.K., 24-249)
kağar = *kār* "kar" (O.K., 24, 243), *kağarlık* (O.K., 24, 246)
kağadır = *kātır* "katır" (O.K., 26, 273)[129]

Brahmi Yazılı Metinlerdeki Uzunluklar

66. Brahmi alfabesiyle yazılmış Uygurca metinlerde,[130] A. von Gabain'in harfçevrimine göre, pek çok uzun ünlü bulunmaktadır. Uzun ünlüler, özellikle ilk hece dışındaki hecelerde ve eklerde daha çoktur. Ancak ilk hecesindeki ünlü uzun olarak tesbit edilmiş sözler arasında kısa ünlülü olduğunu karşılaştırmalarla bildiğimiz sözcüklerin listesi de oldukça kabarıktır:

ādāq, *ādhāq* (ādāk) = Türkm. *ayak*, Yak. *ataḫ*, Çuv. *ura*.
ātudh (ādut) "avuç" = Yak. *ıtıs* < **aduç*
āl- = Türkm. *al-*, Yak. *ıl-*, Çuv. *il-*
pār-, *pāril-* (bār-) = Yak., Türkm. *bar-*, Çuv. *pır-*
qāpag (*kāpag*, *kāpıg*) "kapı" = Türk. *kapı*, Az. Türkm. *gapı*
tāshāru (tāşgāru) "dışarı" = Türkm. *daşarı*, *daş*, Türk. *dış* .
ētöz "vücut, nefis" = Türk., Az., Türkm. *et* (*et-i*, *et-e* vb.)
içgēr- = Türk., Az., Türkm. *iç* (*iç-i*, *iç-e*, vb.)

129 Bu örneklerde aslî uzun *ā* ünlüsünün iki *a* yerine *ağa* ses grubu ile gösterildiğini görüyoruz. Nitekim Arapça *Şām* sözcüğü de *şağam* yazılmıştır (bkz. O.K., 26, 291).
130 A. von Gabain, *Türkische Turfan - Texte* VIII, Leipzig 1954.

ōpkē "ciğer" = Türkm. *öyke* "hakaret, tahkir"
pūlīt (būlīt) = Türkm. *bulut*, Yak. *bılıt*.
pūzāgu (būzāgu) = Türkm. *buzav* vb. gibi

Buna karşılık, uzun olduğunu kesin şekilde bildiğimiz ünlüler de burada kısa olarak görülmektedir: *bėş*, *bir*, *kėt-*, *kir-*, *küse-*, *bol-*, *ot*, *öz*, *quçul-* *tor*, *toz*, *tört*, *tuz*, *tün*, *yol*, *yoq* vb.

Buna rağmen, Brahmi yazılı metinlerde öbür tarihî ve modern lehçeler malzemesiyle karşılaşan ünlü uzunluklarının, yine karşılaştırma malzemesi olarak, ihtiyatla kullanılabileceği kanısındayım. Bu uzunlukların bir listesi aşağıya çıkarılmıştır.

ā

āgar = GT *agır*, Çuv. *yĭvĭr* "ağır, hamile" < **āgır*.
āgz-i = GT *agız*, Çuv. *śĭvar* < **āgır*.
āgri- = GT *agrı-*, Türkm. *āğır-* < **āgrı-*.
āgu = Turf. Blatt. *āgu*, Türkm. *āvı*.
ānutul- "hazırlatılmak" = Çuv. *yanDĭ* "hazır" < **ānut*.
ārā, *ārra* = IB, Türkm., Yak. *āra*
āri-, *ārri-* "temiz olmak" *ārit-* "temizlemek" = Kırg. *ārçı-* ay. < Mo. < **ārtı-* = AT **ārıt-*.
āroq "yorgun" = MK, Türkm. *ār-* "yormak".
āsig, *āsih* "fayda" = Özb. Har. *āsıy* < **āsıg*.
ās, *āş* (āş) = Toy., MK, D.Türk. *āş*.
āsa (āşa) "-den fazla" = MK, Türkm. *āş-*.
āt = MK, Türkm., Yak. vb. *āt*.
āy = MK, Türkm. *āy*.
āz-qyā = MK Türkm. *āz*.
āzu, *āsu* "yahut" = Toy. *āzu*, IB, Türkm. *āz-*.
phāg "bağ" = MK *bāg*, Türkm. *bāğ*.
bhār "var" = MK. Türkm., Yak. *bār*.
qādhās (kādāş) "kardeş" = MK *kā* "kap, zarf", Yak. *ḫā* ay.
hkāgum "kavun" = MK *kāgūn*, Türkm. *gāvun*.
qāl- = MK *kāl-*, Türkm. *gāl-*, Yak. *ḫāl-*.
qām, *qan* "kan", *qānar-* "kan almak" = MK *kān*, Türkm. *gān* vb.
hqāri "yaşlı", *hāri-* "yaşlanmak" = Türkm. *garrı* < **kārı*, *garrı-* < **kārı-*.

ḥqāz = MK *kāz*, Türkm. *gāz*, Yak. *ḫās*.
sām "sayı", *sānā-* "saymak" = MK, Türkm. *sān*, Türkm. *sāna-*.
sānç- "sokmak, saplamak" = Türkm. (Räs.) *sānç-*.
sāqin-, *sāqim-* "düşünmek", *sāqinç* "düşünce" = MK *s ākınç* ay.
sārīg = MK *sārıg*, Türkm. *sār*.
sāw "söz" = MK *sāw*.
sāyu "her" = Türkm. *sāyın*, Yak. *āyı*.
tām- "alevlenmek, tutuşmak"; krş. GT *tamga*, Yaz. III *tāmga* ? < **tām-ga*.
tāmar "damar" = Koyb. *tāmèr*, *tamèr* "kök; pınar, kaynak".
tāş, *tās* = MK *tāş*, Türkm. *dāş*, Yak. *tās*.
tātt-ir (tāt-) "tadına bakmak" = MK *tātıg* "tad", Türkm. *dāt-*, Az. *dad-*
tāy- "aşağı kaymak" = Türkm., *tāy-* ay.
yāg = MK, Türkm. *yāğ*
yārim "yarım" = Türkm. *yārım* < *yār-*.
yāş (*yāş*; *yās* yerine) "zarar, ziyan, ziya, kayıp" = MK, Türkm. *yās* "matem".
yāsoq "günah" = MK *yāzuk*, Türkm. *yāzık*.

ē (*ā*)

pārü "beri" = Tefs. Bor. *bērü*, Türkm. *bēri*
hārā "er, koca" = Türkm. *ēr*.
nā "ne" = MK, Türkm. *nē*.
tālim "çok" = Tarc. *tēlim* ay. Türk. (SDD) *tellim* "daima"
īg, *ik* "hastalık" = MK *īg*; Türkm. *īgle-* "zayıflamak, sıskalaşmak".
ikircgü "şüphe" < **īki* "2" = Yen. *ėki*, MK vb. *ikki* < **īki*
īrkāklān– "erkeklenmek"; krş. *hārā*.
īs, *is* "iş" = MK, Türkm. *īş*, Yak. *īs*.

ū

pūz-lug = MK, Türkm. *būz*, Yak. *būs*, *mūs*.
mūni, *mūnda* = Türkm. *bū*, *būnı* vb.
yūl "pınar", *yūlāk* "küçük pınar" = MK *yūl*, Uyg. *yuul*.
yūm- "yıkanmak" = MK *yū-*, Türkm. *yuv-*.

Orta Türkçede Birincil Uzunluklar

67. XI. yüzyılda konuşulan Türk lehçelerinde birincil uzun ünlülerin bulunduğunu Kâşgarlı Mahmud'un eşsiz eserinden öğreniyoruz. *Dīvānu lugāti-t-turk* yazarı, Arap yazım sisteminin de etkisinde kalarak, kısa ünlüleri sadece harekelerle gösterdiği halde, uzun ünlüleri uzatma harfleri denilen ünlü işaretleri (*elif*, *vav*, *ye*) ile yazmış ve ayrıca harekelemiştir[131] Böylece, uzun ya da kısa ünlülü sözcükler sözlükte kendiliğinden bir araya gelmiş bulunmaktadır. Kâşgarlı Mahmud'un bununla da yetinmeyerek, Türkçe sözcükleri Arapça'da olduğu gibi, bir takım bab ve kalıplara göre sınıflandırdığı da herkesçe bilinmektedir.[132]

68. Kâşgarlı Maḥmūd eserinde uzun ünlülerden doğrudan doğruya ya da dolaylı olarak, yani şu ya da bu sözcük hakkında "Şöyle yazmak daha iyidir" ya da "Aslı şudur" tarzında tamamlayıcı bilgi vermek suretiyle de bahsetmektedir. Kâşgarlı, doğrudan doğruya bahsettiği ve yazıda öyle gösterdiği, yani *med* (uzatma) ya da *līn* (yumuşatma) harfleri ile yazıldığını söylediği uzunluklara örnek olarak şu sözcükleri vermektedir: *tagār* "çuval", *çawār* "ateş tutuşturacak şey", *korīg* "korunan yer", *arīg* "temiz", *anūk* "hazır", *tanūk* "şahit" (I, 17).

Kâşgarlı bazan belirli sözlerdeki ünlülerin "çekilerek", yani uzatılarak, söyleneceğini de kaydeder: *ūt* "delik" (I, 43),[133] *ōt* "öd kesesi", *ōd* "zaman" (I, 44), *ōr* "kaftanın koltuk altı" (I, 45), *ōz* "yağ" (I, 45), *ūn* "ses" (I, 49) vb. gibi.

69. Kâşgarlı'nın dolaylı olarak, yani "sözcüğü şöyle yazmak daha iyidir" ya da "Aslı şudur" tarzında bir açıklama yapmak suretiyle belirttiği birincil uzunluklara gelince, bunun da örnekleri şunlardır:

bir ~ *bīr* "1". Bu sözcük *menkūs* ayrımına götürülerek *bīr* dahi yapılabilir (I, 322).

birt "efendisinin köleden her yıl aldığı vergi". Bu sözcüğü *yā* ile *bīrt* yazmak daha iyidir (I, 343).

---

131 Bu noktaya önce Polivanov değinmiş ise de (bkz. *Dokladı* AN SSSR 1927, s. 151), bu konu batıda, *Dīvānu lugāti-t-türk*'ün bir dizinini yayımlayan Carl Brockelmann da dahil olmak üzere, Ligeti'ye kadar kimsenin dikkatini çekmemiştir (bkz. "Les voyelles longues en turc" JA 1938, s. 182 ve devamı).

132 Bu konuda bkz.: Talât Tekin, "Determination of Middle-Turkic Long Vowels through *'arūḍ*", *AOH* XX, 151-170.

133 B. Atalay sözcüğü *öt* okumuştur; düzeltilmeli.

tört "4". Bunu *vav* ile *tōrt* yazmak daha iyidir (I, 343).

kadaş "kardeş, hısım". Aslı *kā*'dır, "zarf" ve "kap" anlamınadır (I, 407).

saglıg "sayılı olan her şey". Aslı *sāglıg*'dır (I, 464).

kabar-dı "kabarmak, şişmek". Aslı *kābar-dı* (ya da *kāpar-*)dır; fasih olanı kısa olanıdır (II, 71).

söktür-di "sövdürmek". Aslı *sōktür-di*'dir; İdgam olunmuştur (II, 186).

tıt-tı "menetmek". Aslı *tīd-tı*'dır: İdgam olundu ve şeddelendi (II, 292).

tonat-tı "elbise giydirmek". Aslı *tōn ıdtı* "elbise gönderdi"dir. (II, 312).

yıgaç "ağaç". Bunu *elif* ile *yıgāç* şeklinde yazmak daha iyidir (III, 8).

yalıg "at yelesi"; *yāl* dahi denir. Doğru olanı *yīl*'dir (III, 13).

yolak "yol yol çizgili". Aslı *yōlak*'tır (III, 17).

yolsuz "yolunu azıtan kimse". Aslı *yōlsuz*'dur (III, 40).

sülē-di "ordu ile sefer etmek". Aslı *sūlē-di*'dir; *vav* atılmıştır (III 271).

tülē-di "tüyünü dökmek". Aslı *tūlē-di*'dir; *vav* atılmıştır. (III, 271).

kana-dı "kanamak". Aslı *kānı-dı*'dır; *elif* harfi atılmıştır (III, 273), 274); krş. *kāna-dı* (II, 323).

sanā- "saymak". Aslı *sānā-dı*'dır; birinci *elif* atılmıştır (III, 274).

70. Kâşgarlı Mahmud'un Türkçe sözcükleri çeşitli kalıplara göre sınıflandırması Arapçayı taklit hevesinden ibaret olmayıp fonolojik gerçeklere dayanır. Bu konuyu, uzun ünlülü sözcük kalıplarına ait listelerden bazı örnekler vererek göstermek isterim.

1) Kâşgarlı "üç türlü harekesiyle *fāʿil* ayrımı"nda (I, 406-410) başkaları arasında, şu sözcükleri anıyor:

çātır, çāçır, (Oğuz) *çāşır* = Türkm. *çādır*

çātır "nişadır"; krş. Farsça *nūşāder* .

sātır "sövme; piç ve aslı bellisiz" = Türkm. *sādır* "kötü, fena; nafile".

tīdış "engellik, engel oluş" < *tī d-* = MK *tīd-*, Yak. *tīt-*.

tātıg "tad" < **tāt-* = Türkm. *dāt-* "tatmak".

bālıg "yaralı; yara, çıban" < *bāl-ı-g* = MK, Türkm. *bāş* "yara, çıban", Yak. *bās* ay.

sūçig "tatlı; şarap" = Türkm. *süyci* "tatlı".

tūnek "hapishane, zından" = Yak. *tūn* "gece", Uyg. *tüner-* "kararmak", *tünerig* "karanlık".

bīrim "borç" = Türkm. (Lig.) *bēr-*, Yak. *bier-* "vermek".

bīçin "maymun" = Türkm. *bīcin*.

lāçın "şahin" = Türkm. *l āçın*, Kırg. *ılāçın*.

sīgun "yaban sığırı" = Türkm. *sūğun* "geyik" < **sīgun*.

2) *Fāʿūl* kalıbı listesinde (I, 410) şu sözcükler bulunuyor:

kātūn "Afrasiyab kızlarından olanların adı" = Az. *gadın*, (Kuba leh.) *gādın*, Türk. *kadın* < **kātun*

kāgūn "kavun" = Türkm. *gāvun*.

3) *Fāʿal, faʿūl* vb. gibi kalıplar altında, başkalarıyla birlikte, şu sözcükler de sıralanmıştır.

tumān "duman, sis" (I, 414) = Türkm. *dumān*.

yoğūn "yoğun, sık" (III, 29) = Türkm. *yoğīn*.

yırāk "ırak, uzak" (III, 29) = Türkm. *yırāk*, Kırg. *ırāk*, Yak. *ırāḫ* vb.

4) *Faʿlūn, fuʿlūn* vb. kalıplar altında, başkaları arasında, şunlar da yer almaktadır:

toksūn ya da *toksōn* "90" (I, 437) < *tokuz ōn* = MK, Türkm. *ōn*, Yak. *uon* "10"

seksūn ya da *seksōn* "80" (I, 437) < *sekiz ōn*.

71. Bütün bu açıklamalar ve örnekler Ana Türkçedeki birincil uzun ünlülerin XI. yüzyılda da geniş ölçüde korunmuş olduğunu gösteren sağlam kanıtlardır. *Dīvānu lugāti-t-türk* bu kanıtların ve yazım sisteminin ışığı altında incelendiği zaman orada uzun ünlülü pek çok sözcüğün bulunduğu görülür. İşin önemli yanı, Divan'daki bu ünlü uzunluklarının pek çoğunun Eski Türkçedeki uzunluklarla modern Türk dil ve diyalektlerindeki birincil uzunluklara denk gelmesidir. *Divan*'daki uzun ünlülü sözcüklerin bir kısmı bundan önceki bölümlerde şu veya bu dil ve diyalektte yaşayan uzunlukları tanıklamak için sık sık anılmıştı. Bundan sonraki bölümlerde de *Divan*'daki şekillere başvurulacaktır. Ancak, bu sözlükteki uzun ünlülü sözcüklerin topluca tam bir listesini vermek hiç de faydasız olmayacağından böyle bir liste tanzim ettik. Bu listeye modern dil ve diyalektlerde bulunmayan sözcüklerle uzunluk bakımından modern dil ve diyalektlerdeki şekillerle uyuşmayan sözcükler de alınmıştır.

ā

āç "aç" (I, 79), *āçlık* (I, II4)
āç- "acıkmak" (I, 172), *āçur-* "acıktırmak" (I, 268)
āg "ağ, iki bacak arasındaki boşluk" (I, 80)
āg- "yükselmek; belirmek" (I, 173)
āg- "değişmek, başkalaşmak, bozulmak" (I, 173)
āk "ak, beyaz" (I, 81)
āl "turuncu renkli ipek kumaş, turuncu" (I, 81)
āl "hile" (I, 81); krş. *ār-* "aldatmak"
ār- "yorulmak" (I 172)
ār- "aldatmak" (I, 172), *ārış-* "birbirini aldatmak" (I, 182); krş. *āl* "hile"
ār "kestane rengi" (I, 80)
ās, āz "kakım" (I, 80)
ās- "asmak" (I, 173)
āş "yemek" (I, 80)
āş- "aşmak" (I, 173)
āt "ad, lâkap, unvan" (I, 78)
āw "av" (I, 81), *āwlan-* (I, 298)
āw- "toplaşmak, üşüşmek, etrafını çevirmek" (I, 174)
āy "ay, kamer; otuz gün" (I, 82)
āz "az" (I, 80), *āzlan-* "azımsamak" (I, 297)
āz- "şaşırmak, yoldan çıkmak, sapıtmak" (I, 173)
bā- "bağlamak" (III, 247), *bān-* (II, 27), *bātur-* (III, 192)
bāg "bağ, ip" (III, 152), *bāg-ın* (II, 21)
bāl "bal" (III, 156)
bālıg "yaralı; yara" (I, 192, 242)
bāqır- "bağırmak" (III, 186)
bāmuk "pamuk" (III, 346) < F.
bār "var" (III, 147)
bār "büyük" (III, 147)
bāş "yara" (I, 194)
bāy "zengin" (III, 158), *bāyu-* "zengin olmak" (III, 406)
bāz "yabancı, garip" (III, 148)
çādan "çıyan, akrep" (I, 409)
çāg (*çūg* ile birlikte) "gürültü" (III, 128)
çāl "alaca, kır" (I, 156)

çār (*çarmaq* ile birlikte) "çoluk çocuk" (I, 469)
çāt (Oğuz) "kuyu" (III, 146)
çātır, çāçır, (Oğuz) *çāşır* "çadır" (I, 406) < F.
çātır "nişadır" (I, 406) < F.
dāg "dağ, yara" (III, 153) < F.
dāg (Argu) "yok değil" (III, 153)
kā "kap" (I, 407), *kālat-* "kaplatmak, sandığa koymak" (II, 311)
kā- (Yağma) "etrafına yığmak, sandığa koymak" (III, 249)
kāça "kap" (III, 238), *kāçala-* "kaba koymak" (III, 323)
kād "kar fırtınası" (III, 147)
kād- "tipiden ölmek" (III, 440)
kādıŋ "kayın ağacı" (III, 151)
kāg (*kūg* ile birlikte) "kazın çıkardığı ses" (III, 128)
kāgun "kavun" (I, 410, II, 214, 290)
kāgut "kavut, darıdan yapılan bir yemek" (I, 406)
kāl- "kalmak" (III- 156)
kām "kâhin, şaman" (III, 157)
kān "kan" (III, 157), *kāna-* (II, 323), *kānı-* (III, 274)
kān- "kanmak" (III, 184)
kānı "hani? nerede?" (III, 238)
kāp "kap, tulum, çuval, dağarcık, zarf" (III, 146)
kāk "meyve kurusu" (III, 155), "kurumuş göl yatağı" (III, 155); krş. *kāk-kūk*
kāk-kūk, kākūk "yarma, kurutulmuş et veya meyva" (III, 130); krş. *kāk*
kār "kar" (III, 148)
kār- "taşmak" (III, 182)
kāru "karşı": *yagı kāru* "düşmana karşı" (II, 83)
kās, kāz "kabuk, ağaç kabuğu; katılık" (I, 382, III, 151)
kāş "kaş" (III, 152)
kāş "lekesiz beyaz veya kara taş" (III, 152)
kāt "mugaylan dikeni meyvası" (III, 146), *kātlan-* (III, 196)
kātun "kadın, hatun" (I, 410)
kāw "kav" (III, 155)
kāy "Türklerden bir bölük" (III, 158)
kāz "kaz" (III, 149)
lāçın "şahin" (I, 410)

lāgun "ölçek gibi oyulmuş bir şey olup bununla ayran, süt gibi şeyler içilir" (I, 410)
lāw "mühür mumu" (III, 155)
mān "büyük, çok" (III, 157)
sā- "saymak" (III, 247), *sā-tur-* (III, 186, 192), *sāglıg* "sayılı" (I, 464)
sāç "tava" (III, 147)
sāg "sağ, sağlam, iyi" (III, 154)
sāg "yün atmak için kullanılan çubuk" (III, 154)
sāgır "içerisine şarap konulan, havana benzer söbü kap" (I, 406)
sāl "sal" (III, 156)
sālçı "aşçı" (III, 442)
sān "sayı" (III, 157); krş. *sā-*
sān- "sayılmak" (I, 68, II, 28), krş. *sā-*
sāp "kılıç veya bıçak sapı" (III, 145), *sāp-ın* (I, 384)
sāp "sıra, nöbet" (III,145)
sākıg "serap" (I, 191, III, 268)
sākınç "kaygı" (III, 333)
sārıg "sarı" (III, 162, 224)
sāş "ürkek" (III, 152)
sātır "piç, aslı belirsiz anlamında sövme" (I, 406)
sāw "söz, haber" (III, 154), *sāw-ın* (I, 475), *sāw-çı* (III, 154)
sāy "kara taşlık yer" (III, 154)
tādun "bir yaşındaki buzağı" (III, 171)
tāg "dağ" (III, 153)
tāl "dal" (III, 156), (II, 105)
tālıg "tat, lezzet" (I, 408)
tām "duvar" (III, 157), *tām-ka* (II, 146, 147)
tān "sabah, akşam esen serin yel" (III, 157)
tān- "inkar etmek" (III, 184)
tāp "yaralama ve dövme eseri" (III, 145)
tār "dar" (III, 148)
tār "yağ tortusu" (III, 148)
tār- "dağıtmak" (III, 180), *tār-ıp* (I, 399)
tāş "taş" (III, 152)
tātıg "tat, lezzet" (I, 408), *tātıglıg* "tatlı" (I, 496)
tāt-ur- "tadırmak, tattırmak" (III, 186)
tāy "tay" (III, 158)

tāz "kel" (III, 148)
yā "yay" (III, 215), *yā-nı* (III, 219), *ya-sın* (II, 97) vb.
yāg "yağ" (III, 159)
yāl "yele, at yelesi" (III, 160)
yām "çer-çöp" (III, 160), *yān-ı* (II, 19)
yān "uca kemiği, yan" (III, 160), *yān-ı* (II, 19)
yāp "hile" (III, 159)
yār "salya, tükrük": *yār-ı-n* (II, 81), *yār-sūd-* "tükürmek" (II, 353)
yār "yar, yarık, uçurum" (III, 152)
yār- "yarmak": *yār-ıp* (I, 399)
yās "zarar, ziyan" (Oğuz) "ölüm, helâk" (III, 159)
yāş "yaş, taze şey, sebze, yeşillik" (III, 159)
yāş "göz yaşı" (III, 159)
yāş "yaş, sin": *yāş-ı-n* (I, 316), *yāş-ım* (II 232), *yāş-lıg* (III, 42, 157)
yāşıl "yeşil" (I, 41, III, 162)
yāt "yabancı" (III, 159), *yāt-nıŋ* (III, 43)
yāt "yada taşı ile yapılan kâhinlik" (III, 159)
yāy "yaz" (III, 160), *yāy-ıg* (I, 463)
yāz "ilk bahar" (III, 159)
yāzuk "suç, günah" (I, 521), *yāzuk-suz* (I, 400, III, 16)

ī

çī "yaşlık" (III, 207), *çīlan-* "rutubetten ıslanmak; terlemek" (II, 150), *çīlaş-* "birlikte ıslatmak" (II, 108), *çīlat-* "ıslattırmak; terletmek" (II, 310); krş. *çīk-* "nemlenmek"
çīg "göçebelerin sele sazından yaptıkları çadır örtüsü (III, 128)
çīg "bir Türk arşını" (Arap arşınının üçte biri kadar) (III, 128)
çīn "doğru" (III, 138)
çīk- "nemlenmek" (III, 183); krş. *çī* "yaşlık"
īd- "göndermek" (III, 438), *īd-ıp* (III, 230), *īd-u* (I, 1110)
īş "iş"; *īşıg* (*īşıg* ?) (I, 141), *īşka* (*īşka* ?) (I, 179)
kī "çağırma ünlemi" (III, 212)
kīçı "hardal" (III, 238)
kīçur- "kınamak, ayıplamak" (III, 187)
kīg "gübre" (III, 129)
kīn "kın" (III, 140)

kīz "kız" (I, 7), *kīzı* (III, 272), *kīzıg* (II, 10, 25), *kīzka* (II, 304), *kīzlar* (II, 220)

kīz "pahalı" (III, 371)

sī- "kırmak" (III, 249), *sītur-* (III, 187)

sīg "benzetme edatı" (III, 128)

sīgun "yaban sığırı, dağ keçisi tekesi" (I, 409)

sīn "boy bos" (III, 138)

sīn "mezar" (III, 138), *sīnka* (III, 65)

sīk (Oğuz) "az" (III, 130)

sīş "şişmiş şey, yumru" (III, 125)

sīş "şiş, tutmaç şişi" (III, 125), *şīş-ka* (II, 129)

sīz- "sızmak" (III, 182)

tīd- "menetmek, alıkoymak" (III, 1439), *tīdış* "engel oluş" (I, 407).

tīdın "vakit" (III, 171)

tīg "al ile doru arası renkteki at, konur al" (III, 127)

tīn "nefes": *tīnı* (II, 118)

tīn- "dinlenmek; solumak; dinmek, sonu gelmek" (II, 176)

tīn "tembel, işsiz" (III, 138)

tīş "diş": *tīşıg* (*tīşıg* ?) (II, 311)

tīş (*tīş* ?) "sapan demiri" (III, 125)

yīd "koku": *yīdı* (III, 48)

yīr "gazel, şiir" (IIII, 131, 143, II, 14)

yīş "iniş" (III, 143)

ē

bē "koyun melemesi", *bēlē-* "melemek" (III, 206)

bēg "bey; koca" (III, 155), *bīg-den* (III, 133)

çēk "kumaş biçiminde bir pamuk dokuma" (Yemek'ler giyer) (III, 155)

ēḍ "kumaş ve kumaşa benzer san'at eseri olan her şey" (I, 79)

ēḍ "iyilik" (I, 179)

kēnç "çocuk, hayvan yavrusu" (III, 438)

nē "ne?" (III, 214), *nēgü* "ne?" (III, 215), *nē-mē* "ne, ne kadar" (III, 215)

nēk "timsah" (III, 155)

nēŋ "şey" (I, 12) *nēŋ-ni* (I, 227)

sēm (*em* ile birlikte) "ilâç" (III, 157)

sēr- "sertelmek, sert ve kaba sözler söylemek" (III, 181)

şēbūk "çabuk" (I, 147) < F.

tēg "gibi" (III, 155)

tēr "ter": *tēr-ig* (II, 96)

yēk "şeytan" (I, 266, II, 236, III, 156) *y ēk-ni* '(II, 338)

ī, ē

bī (Türk) "kısrak" (III, 206)

bī (Oğuz) "örümcek" (III, 206)

bīçin "maymun" (I, 409) < F.

bīd- "zayıf görmek" (III, 439)

bīl "bel" (III, 133)

bīlel- "beşiğe bağlanmak, bir şeye bulanmak" (III, 123)

bīr "I" (III, 121)

bīr- "vermek" (III, 180)

bīş "5" (III, 125), *bīşinç* (III, 449)

bīşik "beşik" (I, 408, 236)

bīz "bez, etle deri arasında bulunan bez" (III-123)

īk, yīk "iğ" (I, 48)

īl "memleket" (I, 48), *īlin* (III, 235)

īl "at" (I, 48)

īl "açıklık, boşluk, meydan" (I, 48)

īl "kötü, değersiz" (I, 49)

īl "sulh, barış" (I, 49)

īn "çukur, iniş" (I, 49)

īn, yīn "in" (I, 49)

īn "koyun pisliği" (I, 49), *yin* ay. (III, 5)

īn "en, genişlik" (I, 49)

īnç "içi rahat, sakin" (III, 437)

īnet- "kulağın bir parçasını keserek (hayvanı) işaretlemek" (I, 215)

īr "yerin güney tarafı, güneşli yanı" (I, 464)

īr "delik açmak için kullanılan âlet" (I, 45)

īr "yer" (I, 45)

īr- "yalnızlık duymak" (I, 172)

īr- "yirmek, yarmak" (I, 172), *īril-* "yirilmek, gedik açmak" (ayrıma göre: *iyril-*) (I, 270)

īrin "dudaklar": *īrin-i* (I, 70), *īrn-i* (III, 74)

īsil- "eksilmek" (ayrıma göre: *iysil-*) (I, 720)

īsiz "kötü" (II, 117), *īsizlikin* "kötülükle" (II, 91)

īş "iş" (I, 265) *īş-ke* (I, 132, II, 315), *īşlen-* "kendini iş yapar göstermek" (I, 297)

īş "eş, arkadaş" (I, 47)

īşlen- "islenmek, isten kararmak" (I, 298)

īt- "etmek" (I, 171), *īt-tür-* (ayrıma rağmen) (I, 217)

īw- "evmek, acele etmek" (III, 183), *īwil-* (ayrıma göre: *iy-wil-*) (I, 271), *īwiş-* (I, 180)

īz (*īz* ?) "ard, arka": *arqun īzi* "gelecek yıl, öbür yıl, gelecek yıldan sonraki yıl" (I, 108)

kīç "geç" (III, 121)

kīç- "gecikmek" (III, 180), *kīçil-* (III, 195), *kīçür-* (III, 187)

kīd "son": *kīdinge* (II, 142), *kīdin* "sonra" (I, 200), *kīdin* ay. (I, 225)

kīŋe- "danışmak" (III, 396), *kīŋeş-* ay. (III, 394)

kīŋü- "genişlemek" (III, 396), *kīŋür-* "genişletmek" (III, 392), *kīŋit-* ay. (III, 396), *kīŋrün-* "genişlemek" (III, 400)

kīp "kalıp, benzer" (III,119), *kīp-i* (III, 119)

kīr "kir": *kīr-din* (II, 212), *kīr-den* (II, 230)

kīrtginse- "iman etmek istemek" (I, 280)

kīrü "geri" (III, 245, 246)

kīş "samur" (III, 126)

kīş "sadak, okluk" (III, 126)

kīter- "gidermek" (III, 187)

sīd- "siymek" (III, 440)

sīl "yemekten tiksinen, boğazsız" (III, 134)

sīzig "sezi, şüphe" (I, 408, II, 152), *sīzik-* "sezmek" (II, 117), *sīzin-* ay. (II, 152)

tī- "demek" (III, 247), *tītür-* "söyletmek" (III, 186)

tīmin "demin" (I, 409)

tīn "yular" (III, 138)

tīr- "dermek, toplamak" (III, 181), *tīril-* (III, 5) *tīrig* "dernek" (I, 388, II, 41)

tīrig "diri, canlı" (I, 62)

tīş "diş" (III, 125)

tīt "çam fıstığı ağacı" (III, 120)

tīz "diz" (III, 123)

tīz "yüksek yer" (III, 123)

yī "sık, kesif; yiv, dikiş; dağ yivi" (< *yigi*) (III, 25), *yīçi* "terzi" (II, 3)

yī- "yemek" (III, 249), *yīl-* (III, 185), *yiyse-* (III, 304), *yīm* "yemek, taam" (III, 144), *yīmiş* "yemiş, meyva" (II, 12)

yīd "(bohça veya heybe) uçlarını birleştirmek, toparlamak" (III, 434)

yīg "çiy, pişmemiş" (III, 144, I, 338)

yīg "yeğ, üstün" (III, 144)

yīk "iğ": bkz. *īk*

Hasan Bey TABRIZ

yīl "yel" (III, 144, II, 229)

yīn "beden, vücut" (III, 145), *yīnin* (II, 151)

yīŋ "yen, elbise kolu" (II, 187)

yīr "yer" (III, 142), *yīrig* (II, 10)

yīr "kumaşın bir yüzü" (III, 142)

yīr- "yermek, beyenmemek, iyrenmek; (Oğuz) zemmetmek" (III, 185)

yītil- "yedilmek, güdülmek" (I, 106)

ō

bōḍ "boy, kamet" (III, 121), *bōḍlug* (III, 121), *bōḍı* (III, 216), *bōḍı* (I, 412)

bōḍ "toy kuşu" (III, 121)

bōḍ: *bōd monçuq* "misk ile râmekten yapılan boncuk" (III, 121).

bōḍun "halk" (I, 155, 231, 239, 241); krş. *bōy*

bōg "bohça, heybe" (III, 127, II, 341)

bōl- "olmak": *bōlup* (III, 230), *bōlıp* (I, 307, 309)

bōk (Oğuz) "bok" (III, 129)

bōr "şarap" (III, 121)

bōş "boş, hür, serbest, boşanmış, gevşek, pörsük" (III, 124)

bōy "boy, kavim, kabile, aşiret, hısım" (Oğuz) (III, 141), *bōynı* (II, 316)

bōy "yenilen bir ot" (Oğuz) (III, 141)

bōy(ı)n "boyun": *bōyn-ı* (II, 235), *bōyn-ın* (I, 127)

bōz "boz" (III, 122, 224, II, 12)

çōdın "tunç ve süzülmüş bakır" (I, 409)

çōg "ateş alevi, güneşin yalını" (III, 128)

çōk (Oğuz) "kötü, alçak" (III, 130)

çōr "avret yeri bitişik olan (kadın), (Oğuz) sarılgan (bitki)" (III, 121)

ōl "o" (I, 292)

ōn "10" (I, 49), *ōnunç* (III, 449)

ōp- "höpürdeterek içmek" (I, 172)
ōprı "dere" (III, 134)
ōk "(mirasta) pay" (I, 48)
ōka "kefalet" (I, 40)
ōr "al ile doru arası" (I, 45)
ōr- "biçmek" (I, 172, III, 45)
ōt "od, ateş" (I, 43), *ōtlan-* (I, 297)
ōtuŋ "odun" (I, 67)
ōy "yerdeki oyukluk, çukurluk" (I, 49)
ōy- "oymak" (I, 174)
ōy "yağız" (I, 49)
ōz- "başkasını ileri geçmek" (I, 173)
kōg "göze veya yemeğe düşen çör-çöp, pislik" (III, 128)
kōl kol" (III, 134)
kōl "dağın tepesinden aşağı doğru inen ve derenin ortasından yüksekçe olan yer": *ōprı kōlı* "derenin kolu" (III, 134)
kōm "deve hamudu" (III, 136)
kōm "dalga" (III, 137)
kōn (Argu) "koyun" (I, 31, III, 140), *kōnug* (I, 309, III, 244); bkz. *kōy*
kōr "ziyan" (III, 122), *kōrlan-* "acımak, üzülmek" (III, 197)
kōr "yoğurt mayası" (III, 122), *kōrlan-* "ekşimek" (III, 197)
kōş (Argu) "çift, çifte, eş" (III, 126); aş. bkz.
kōş "hakan yanındaki yedek at" (III, 126); yuk. bkz.
kōy "koyun" (III, 142), *kōyug* (I, 306), *kōyun* (III, 18) "koyun" (II, 152, III, 404)
kōy "elbisenin koynu" (III, 142), *kōyun* (*kōyın* yerine) "koynunu" *kōyıŋa* (II, 346, III, 297), *kōyunda* (*kōyında* yerine) (II, 339)
kōzı "kuzu" (I, 208)
sōgun "sovan" (I, 409)
sōgan : *sōgan yılan* "tulum gibi iri bir yılan" (I, 409)
sōl "sol" (III, 134)
sōn "som, içi dolu madenden olan şey" (III, 138)
sōr- (ayrıma göre) "*emmek*" (III, 181)
sōr- (ayrıma göre) "sormak, aramak" (III, 181)
tōd, tōy "toy kuşu" (III, 142)
tōg toz" (III, 127, 183)
tōlun : *tōlun āy* "dolun ay" (I, 82, III, 33)

tōn "elbise" (III, 137)
tōr "ağ, tuzak" (III, 57, 121)
tōr- "zayıflamak" (III, 181)
tōy "ilâç yapılan bir ot" (III, 141)
tōy "çanak yapılan çamur" (III, 141)
tōz "toz" (III, 123), *tōzar-* "toz kalkmak" (III, 186)
tōz "kayın ağacı kabuğu" (III, 123)
yōd- "silmek, yok etmek" (III, 434)
yōg "matem; matem yemeği" (I, 399, III, 143)
yōl "yol" (III, 144)
yōk "yok" (III, 143), *yōkaḍ-* "yok olmak" (III, 384)
yōr- "yormak, tabir etmek" (III, 125)
yōrı- "yürümek": *yōrıp* (I, 167), *yōrıglı* (I, 326)

ȫ

bȫg "bir çeşit örümcek" (III, 131), *bȫy* ay. (III, 141, 206)
bȫr(i) "kurt": *bȫrleyü* "kurt gibi" (I, 189)
bȫz "bez" (III, 122), *bȫzüg* (II, 337)
kȫg "vezin, ölçü; ses tonu" (III, 131), *kȫglen-* (III, 131)
kȫk "mavi, yeşil; gök" (III, 132), *kȫker-* (II, 84)
kȫl "göl" (III, 135, 136), *kȫlniŋ* (II, 79), *kȫler-* (II, 84)
kȫlik "gölge" (I, 409)
kȫn "gön, at derisi, ham deri" (III, 140)
kȫşik "örtü, perde" (I, 409)
kȫz "köz, ateş koru" (I, 337), *kȫzmen* "közde pişirilen ekmek, gözleme" (I, 444)
kȫz "göz" (I, 178), *kȫzüg* (I, 299) vb. (krş. *kȫr-üp* I, 167)
ȫ- "düşündükten sonra anlamak" (I, 11), *ȫg* "akıl, anlayış" (I, 48), *ȫge* "akıllı, yaşlı kimse" (I, 48)
ȫç "hınç, kin" (I, 43), *ȫçin* (I, 41, 230)
ȫd "zaman" (I, 44) vb., *ȫḍ* (III, 190) vb.
ȫdü "dağlar" (I, 110)
ȫg- "övmek" (I, 174)
ȫl "ıslak, yaş; nem" (I, 48)
ȫr- "belirmek, çıkmak, yükselmek" (I, 173, 257)
ȫr- "örmek" (I, 172), *ȫrme* (I, 11)
ȫt "öd, safra kesesi" (I, 43)

ȫz "nefis, kendi" (I, 45), *ȫzlük* "hususi (at)" (III, 438)
ȫz "can, ruh, gönül, iç, karın, ağaç özü" (I, 46)
ȫz "iki dağ arasında bulunan dere vadi" (I, 46, III, 106)
ȫz "yağ" (I, 45)
ȫze "üzerine, üzerinde" (I, 43, 66, 257)
ȫztik- "özlemek, istek göstermek" (I, 244)
sȫk- "sövmek" (III, 184)
sȫz "söz" (III, 124) (daima)
tȫl "yavrulama zamanı" (III, 132)
tȫn- "dönmek" (III, 184)
tȫr "evin veya odanın en iyi, en önemli yeri veya sediri" (III, 121)
tȫrt "4" (I, 132), *tȫrtünç* (I, 132)
tȫş "döş" (III, 125, 346)
tȫz- "tahammül etmek" (B.A. "soğuktan acıkmak"?!) (III, 182)
tȫzün "yumuşak huylu" (I, 221)
yȫk "kuş tüyü, kuş yeleği" (III, 143), *y ȫkke* (III, 70)
yȫr- "çözmek" (III, 185)

ū

bū "bu": *būnı* (I, 445), *būlar* (I, 521, II, 65)
bū "buğu, buhar": *būsı* (III, 206), *būlad-* (*būlat-* yerine) "pişirtmek" (II, 310)
būçı "iyi ses veren, inleyen ut, bir çeşit kopuz" (III, 173)
būḍ "buymak, donmak, ölmek" (III, 439)
būs "pus, duman" (III, 124)
būt "but, bacak" (III, 120)
būz "buz" (III, 123)
çūg "bohça, heybe" (III, 128)
mūş (Çigil) "kedi" (III, 127)
kūr "kuru" (III, 122), *kūr baka* "kurbağa" (III, 122)
kūr "kuşak" (III, 84)
kūy "dere, kuytu yer" (III, 142)
kūz "güneş görmeyen yer, gölgeli yer" (III, 124)
sū- "uzatmak, sunmak": *boyun sū-* "itaat etmek" (III, 248), *yūŋ sū-* "yün göndermek" (III, 248)
sūd- "tükürmek" (III, 439)
sūn "yumuşak huylu" (III, 138)

sūk "aç gözlü, haris" (III, 130)
sūr sūr yansıma: *s.s. iç-* "şarul şurul içmek" (III, 122)
sūw "su" (II, 4, 5, III, 129), *sūwug* (II, 212), *sūf* (III, 427)
tū- "kapatmak, tıkamak" (III, 246), *tūg* "tıkaç, kapak" (III, 127)
tūç "tunç" (III, 120), *tūçug* (II, 353)
tūg "sancak" (III, 127)
tūl "dul" (III, 133)
tūn "dinlenme, rahat etme" (III, 137)
tūn "ilk": *t. ogul*, *t. kīz*, *t. beg* (III, 137)
tūş "denk, eş, benzer" (III, 125)
tūş "karşı, bir şeyin karşısı" (III, 125)
tūz "tuz" (III, 123)
tūz "güzellik": *tūzıŋa* (I, 296)
ū "uyku": *ū-nı* (III, 247), *ū-ḍın* (*ūdın* yerine) (I, 46, 200), *ū-ḍun* (*ūdın* yerine) (II, 193)
ū- "muktedir olmak": *ū-gança* (I, 43)
ūç "uç, kenar" (I, 44), *ūçıŋa* (I, 319)
ūḍ "öküz" (I, 45)
ūg "çadırın üst yanındaki köşelerden her biri" (I, 48)
ūl "temel, duvar temeli" (I, 48); aş. bkz.
ūla-n- "ulanmak, bağlanmak" (I, 64), *ūla-t-* (I, 213); yuk. bkz.
ūlıt- "ulutmak" (I, 213)
ūlıt- "eğdirmek, büktürmek" (I, 213)
ūm "karın şişkinliği, mide bozukluğu" (I, 49)
ūn "un" (I, 49)
ūr- "vurmak" (I, 12, 93), *ūruş* (I, 12)
ūtun "kötü, alçak, küstah" (I, 414)
ūtunç "utanılacak" (I, 131) < *uwut* "haya"
ūz "usta, mahir" (I, 46), *ūzlan-* (I, 297)
yūl "pınar, kaynak" (III, 144)
yūlug "fidye" (I, 210)
yūn: *yūn kuş* "tavus" (I, 331)
yūŋ "yün" (I, 150)
yūt "kışın soğukta hayvanları öldüren felâket" (III, 142)
yūt- "yutmak" (II, 313)

ū

būn (Oğuz, Kıpçak, Suvar) "çorba", *mūn* (Türk) ay. (I, 31)
kū "ün, şöhret" (III, 212), *kūlüg* (III, 212)
kūç "güç, kuvvet, zor, zulüm" (III, 120)
kūç "susam" (III, 121)
kūd- "beklemek, intizar etmek" (III, 441), *küttür-* (III, 187)
kūn "gün, güneş" (I, 463), *künüŋ*(I, 423)
kūz "güz" (II, 172, III, 160)
mūn "ayıp, kabahat, kusur" (III, 140, 141)
nū "ne?" (III, 215) < *nēgü*
sū "asker, ordu" (III, 208), *sūni* (III, 249), *süle-* (III, 271)
sūçig "tatlı; şarap" (I, 408), *sūçüş-* (ayrıma rağmen) (II, 92)
sūl "ette ve ağaçta olan yaşlık" (III, 134), *sūliŋe* (I, 356)
sūt "süt" (III, 120), *sūtin* (I, 388), *sūtger-* "süt gibi yapmak" (II, 189)
sūz- "süzmek" (I, 450)
tū "tüy, kıl, saç; renk, at donu" (III, 207), *tūdeş* "renkleri bir birine benzeyen (hayvan)" (I, 406)- *tūlüg (I,* 406), *tūle-* "tüyünü dökmek" (III, 270)
tūn "gece" (I, 423, II, 77), *tūnüg* (III 247), *tūnle* "geceleyin" (I, 339)
tūnek (Barsgan) "hapishane, zindan" (I, 408)
tūr- "toplanmak": *tūrüp* (I, 139)
tūş "düş, rüya" (III, 124)
tūş: *tūş ödi* "kuşluk vakti, öğle vakti" (III, 125)
tūz "düz, eşit" (I, 121, 433, III, 123)
ūç "3" (II, 283)
ūd (Oğuz), *üt* (Türk) "delik" (I, 31), *üttin* (I, 276), *ütke* (II, 247)
ūḍig "sevgi, aşk" (I, 69)
ūhi, *ūki* "baykuş" (III, 118)
ūlüg "pay, hisse, nasip" (I, 62, 72)
ūm "şalvar, don": *ūmlüg* (I, 224)
ūn "ses; şöhret" (I, 38), *üni* (II, 294), *ünün* (III, 194)
ūn- "(bitki) bitmek, yetişmek, nevşünema bulmak": *üner* (I, 65), *ündür-* (ayrıma rağmen) (I, 225)
ür- "ürmek, ürümek, havlamak": *ürse* (III, 5)
üz "sağır" (I, 45)
üzlün- "kesilmek, kopmak" (I, 258) (ayrıma rağmen!)
yūz "yüz, çehre" (III, 143), *yüzlüg* (I, 426)

yüz "100" (I, 80)
yüz- "suda yüzmek" (III, 59) (ayrıma rağmen!)

72. İşte, XI. yüzyılda varlığını Kâşgarlı Mahmud'un kendi ifadesinden ve uyguladığı yazım sisteminden öğrendiğimiz uzun ünlülerin bu devirde geniş ölçüde kısalmağa başladığını da yine yazarın kendi ifadesinden ve yazıdan anlıyoruz. Kaşgarlı, sözlüğün birkaç yerinde şu ya da bu sözcük dolayısıyla uzun ünlülerin kısa da söylenebileceğini, hatta kısa ve "sert" söyleyişin Türk dilinde daha makbul olduğunu söyler.

I, 18: "*Faʿāl- fuʿāl* vb. kalıbında olanlardan, okunuşta yumuşatma (= uzatma) harfini atmak dahi olabilir: *yıgāç* kelimesi *yıgaç* şeklinde dahi yazılır. "Koru"ya *korīg* denildiği gibi, *korıg* dahi denilir"

II, 37: "Nitekim *yıgāç* yazıldığı gibi, *yıgaç* dahi yazılır, Şahit anlamına olan *tanūk* ile *tanuk* da böyledir. Lâkin doğru ve güzel olan isimlerde ve fiillerde kelimenin kısa ve söylenişte sağlam olmasıdır".

I, 49: *ūn* ses" (Uzatılarak ve kısaltılarak söylemek de olabilir).

I, 322: *bīr* "1" : *bīr yarmāk*. (Bu kelime *menkûs* ayrımına götürülerek *bir* dahi yapılabilir. Bunun benzerleri çoktur. Lâkin Türk dilinde doğru olan söylenişte kısa ve çıkakta sert olandır).

Uzatma harfleriyle yazılan sözcüklerden bazılarının Dīvān'ın çeşitli yerlerinde uzatma harfsiz yazılmış olması da bunun bir başka kanıtıdır:

kız (I, 326), *sış* "şiş; kebap şişi" (I, 331), *tün* "gece" (I, 339),

73. Kâşgarlı Mahmud'un uzun ve kısa ünlüleri ayırt etmek için başvurduğu yazım sisteminin, XII., XIII. ve XIV. yüzyıllarda yazılmış Oğuz-Türkmen dil malzemesini kapsayan eser ve sözlüklerde de uygulandığını görüyoruz.Bu eser ve sözlükler şunlardır: Anonim Kur'an tefsiri,[134] *Bahcatu'l-ḥadā'iḳ*,[135] *Tarcumān turkī ve ʿarabī*,[136] Ebu Ḥayyān[137] ve İbn-i Muhannā[138] sözlükleri.

134 A.K. Borovkov, *Leksika sredneaziatskogo Tefsira XII-XIII v.v.*, Moskova 1963.
135 İsmail Hikmet Ertaylan, *Behcetü'l-hadayık (Tıpkıbasım)*, İstanbul 1980.
136 M.Th. Houtsma, *Ein türkisch-arabischer Glossar*, Leiden 1894.
137 Caferoğlu Ahmet, *Kitâb al-Idrâk li-lisân al-atrâk*, İstanbul 1931.
138 Aptullah Battal, *İbnü-Mühennâ Lûgati*, İstanbul 1934.

Anonim Tefsirde

74. Borovkov tarafından yayımlanan anonim Kur'an tefsirinde yazıdan tesbit edebildiğim ünlü uzunlukları şunlardır:

ā

āc "aç" (Bor. 64), krş. *aç-*
āt-taş "adaş" (Bor. 62), krş. *at*
dāban "taban" (Bor. 116), krş. *tap -*
çānak "çanak" (Bor. 356),
kābık, kābuk (Bor. 191)
kānat "kanat" (Bor. 197); krş. *katı*
kārış- "karışmak" (Bor. 202), krş. *karı* "kol"
sān "sayı" (Bor. 272)
tāg "dağ" (Bor. 281)
tāgıl- "dağılmak" (Bor. 281)
tān- "inkâr etmek" (Bor. 284) ~ *tēn-* (298) ~ *dēn-* (117); krş. *tam-* damlamak" (284)
tātıg "tad, lezzet" (Bor. 289), *tātlū* (289)
yānaş- "yanaşmak" (Bor. 139), krş. *yagı* (Bor. 132)
yār- "yardım etmek" (Bor. 142); krş. *yaraglık*

ī

çīkır "kırmızı, şarap" (Bor. 359); krş. MK *çagır* "şarap, şıra"
kīkur- ~ *kīgur-* "bağırmak, seslenmek" (Bor. 206, 207)
kīr-baḫa "kurbağa" (Bor. 209) < **kūr-bāka*, MK *kūrbaka*; krş. *kırag, kırıg, kırım*
kīş- "meyletmek", *kīşuk*, *kīştūr-* (Bor. 210) = MK *kış-*
sīka- , *sıga-* (Bor. 271); krş. Türkm. *sīpa-* "sıvazlamak, okşamak"
sīn "vücut" (Bor. 271) = MK *sīn*.

ō

tōz "toz" (Bor. 306); krş. *tokuş* (307)

ē

bērü "beri" (Bor. 99)
dēlü "deli" (Bor. 115)
dēn- "inkâr etmek" (bkz. *tān-*)

tēn- (bkz. *tān-*, *dēn-*)

ī

kīwür- "girdirmek, sokmak" (Bor. 177) < **kī-gür-*; krş. Yak. *kīr-*, Türkm. *gīr-*.

ō

ōc "öç, intikam" (Bor. 252); krş. *öfke*.

ū

sūcüg, *sūcug* "tatlı" (Bor. 278, 279)

Bahcatu'l-ḥadā'iḳ'te

75. Karışık lehçe özellikleri taşıyan *Bahcatu'l-ḥadā'iḳ*'te de aynı yazım sistemi ile kısa ve uzun ünlülerin yazıda ayırt edildiğini görmekteyiz. Eserin ilk sayfalarından çıkardığım örneklerin bir listesi aşağıdadır:

ā

āy (32-10, 32-23), *āyın* (14-1); krş. *aylak* "öyle" (10-14) = MK, Türkm. *āy*.
bālık-a "balık" (23-5) = Türkm. *bālık*
bār "var" (4-4, 4-5, 4-6 vb. vb.)
bāy-lıkından (23-6) = MK, Türkm. *bāy*
çāgır- (37-15) = Türkm. *çāgır-*.
dāg-a (7-16), *tāg-a* (23-6, 26-18)
kāb-ı (7-15, 8-16) = Türkm. *gāp*.
kān-ı (7-2) MK, Yak. *kān*, Türkm. *gān*.
tār "dar" (23-6, 36-21), *tārlıgın* (36-22 ve 23)
yārı "yardım (14-18) = Tefs. Bor. 142 *yār-* "yardım etmek".
yārın "yarın" (9-15, 12-12, 29-11) = Gag. *yārın*
yāş "nem, ıslaklık" (4-15, 8-14)
yāz "bahar" (26-24, 32-21)
yāzuk "günah" (5-3, 16-12, 30-20 vb. vb.); krş. *yazlū* "yazılı" (10-1)

ō

ōd-ı (4-4), fak. *odına* (4-7, 30-15)
ōn "10" (2-2, 13-14, 26-2, 31-2 vb.)
yōk "yok" (2,4, vb.); krş. *yok ārū* (23-10 vb.)
yōl "yol" (10-5, 6, 7, 8 vb. vb.), *yōl-a* (9-10)
yōl- "yolmak" (32-14)

ū

ūc-ı (11-5 vb.), *ūc-ın* (11-10 vb.)
yū-rlar "yıkamak" (32-14) = MK *yū-*, Türkm. *yuv-*

ī

bīş "5" (6, 13-18 vb.)
dī- (6-11, 9-6, 7, 9 vb.)

ō̄

gō̄k (23-15); krş. *kök-süz* (6)
gō̄geven "yeşil sinek" (26-13)
sō̄z-in (26-20) = MK *sō̄z*, Türkm. (Lig.) *sō̄z*.

ū̄

dū̄n "gece" (2-9, 11-7), *dū̄n-i* (16-16), *dū̄n-in* "geceleyin" (29-17).
dū̄ş-inde (34-9) = MK *tū̄ş*, Türkm. *düyş*.
gū̄ç "güc, kuvvet" (30-21, 22) = MK *kū̄ç*
sū̄c(ü) (16-1), *sū̄cū̄* (16-5) "*şarap*"
ū̄n-in "ses" (11-10) = MK *ū̄n, ün*.
yū̄z "100" (28-6) = MK *yū̄z*, Yak. *sū̄s*
yū̄z-üŋ "yüz" (29-11), *yū̄z-in* (37-15) = MK *yū̄z*, Yak. *sū̄s* "alın".

Tarcumān, Kitābu'l-idrāk ve İbn-i Muhannā'da

76. *Tarcumān turkī w a arabī* ile *A bū Hayyān* ve *İbn-i Muhannā* sözlüklerindeki ünlü uzunluklarından öbür eski ve yeni lehçelerde nisbeten az korunmuş olanların toplu bir listesi aşağıdadır. İki ya da üç kaynaktan çok yerde bulunan, yani uzunlukları kesin olarak bilinen sözler bu listeye alınmamıştır.

ā

AH 15 *āg* "ağ, balık ağı" = MK *āg*, Türkm. (leh.) *āk* ay.
AH 16 *āg* "şalvar ağı" = MK *āg*
AH 15 *āg-* "yükselmek" = MK, Türkm. *āg-*
AH 20 *āl* "hile" = MK *āl* ay., Türkm. *ālda-* "aldatmak"
Tarc. *ānuklan-* "hazırlanmak" = Uyg. Br. *ānutūl-*, Çuv. *yanDĭ* "hazır" < **ānut*.
AH 15 *ās* "Araplardan gayri milletlerden biri"
Tarc. *āyık* "ayık" = Türkm. *āyıl-* "ayılmak".
AH 108, 139, 147 *bālık* ~ 36 *balık* = Bahc., Türkm. *bālık*
Tarc. *kānat* = Tefs. *kānad*, Türkm. *gānat*.
Tarc. *kātır* = Uyg. (O.K.) *kagatır*
AH 77 *kāvut* "kurutulmuş buğday" = MK *kāgut* "darıdan yapılan bir yemek"
Tarc. *dān-* "danışmak" = Türkm. (leh.) *tānī-*, Kırg. *tānı-* "tanımak, bilmek"
Tarc. *tāş-kın* = Türkm. *dāş-* "taşmak"
Tarc. *yārın* "sabah" = Bahc., Gag. *yārın*,
Tarc. *yāz-* "günah işlemek" = MK, Bahc. *yāzuk* "günah", Türkm. *yāzık*.

ō

AH 125, 126 *bōl-* = Yak. *buol-*, Türkm. (Kerk.) *ōl-*
AH 32 *bōş*, *bōşa-*, *bōşan-* = Uyg. *booş*, Yak. *bīhan-* "kurtulmak, halâs olmak" < **bōşun-*.
AH 72 *kōş* "çift" = MK, Özb. Har. *kōş*
IM *ōcag* = Türkm. *ōcak* < **ōçak*
IM *ōda-çı* = Türk., Az. *oda* < **ōtag*
Tarc. *sōgan* = Uyg. *sogun*, *sogan*, CC *sorgan*, Türkm. *soğan*.
AH 60 *sōlı-* "solumak".
AH 56, 59 *sōluncan* = Tuhf. *sovulşan*, *sogulçan*, *sogulcan*; *savulçak*
AH 137 *yōrı-*, 92 *yōrga* = MK *yorıga*, Tat. *yuwırt-* "koşmak, dört nala gitmek, yorga gitmek" < **yōr-t-*

ū

Tarc. *būcak* "köşe" = Türkm. *būcak* "tulumun alt uçları, uç, köşe"

AH 8 *ūc* "oturak yeri, arka", 26 *ūca* "kuyruk sokumu kemiği" = Türkm. *ūca* ay.

Tarc. *ūyı-* < **ūdı-* = Uyg. *uudı-* ay., *uu* "uyku", Yak. *ū* ay.

AH *ūg* "çadırın üst kısımlarına konulan ağaç veya ok" = Türkm., Kırg. *ūk* ay.

AH *ūr-* = MK *ūr-*, *ūruş*, Türk., Az. *vur-* < **ūr-*.

IM (Mel. 73) *ūcuz* = Türkm. *ucīz* < **ūçūz*.

IM (Mel. 67) *uzūn* = Türkm. *uzīn* < **uzūn*.

ē (elif ile)

Tarc. *çēs* "çise, duman" < **çīs* = Türkm. *çīsŋe-* "çiselemek"; krş. *çīg* "nemli, ıslak"

Tarc. *şēri* "çeri, asker" = CC *çeyri, çeri*.

Tarc. *tēli* "deli " = Tefs. *dēlü*, Türkm. *dēli*

Tarc. *tēlim* "çok" = Türk. (SDD) *tellim* "daima, her zaman" < **tēlim*.

Tarc. *tētik* "zeki, akıllı" = MK *teytik* ay., Türk. *tetik* "çevik, aceleci, becerikli"

Tarc. *yē-* = MK *yī-*, Türkm. *iy-*, Yak. *sie-*.

ī

Tarc. (Türkm.) *bīz* "bez, kumaş" = Türkm. *bīz*; krş. MK *böz*, Çuv. *pir*.

Tarc. (Türkm.) *īlik* "ilik, düğme iliği" = Türkm. *ilik* "düğme", fak. *īl-* "takılmak"

Tarc. *īliş-* "ilişmek, asılmak" = Türkm. *īl-*, *īliş-*

Tarc. *şīş* "şiş, kızartma şişi" = MK *sīş*, Türkm. *çīş*.

Tarc. *şīşek* "iki yaşına girmiş koyun" < **tīşek* = Yak. *tīheŋe*, *tiheŋe* "üç yaşındaki hayvan veya buzağı" < **tī şenge*, *tīs* "diş"

ō

Tarc. (Türkm.) *gōbek* = Türkm. *gōbek*

Tarc. *kōse* = Türkm. *köse*

Tarc. *kōşek* = Türkm. *köşek*

IM (Mel. 73) *ōde-*, *ōdünç* = Türkm. *öde-*.

Tarc. (Türkm.) *ōrdek* = Türkm. *ördek*.

AH 13 *ōzen* "vadi" = MK *öz* "vadi"

IM (Mel. 98) *sōg-* = MK, Türkm. *sök-*, Türk. *söv-*, Az. *söy-*.

ū

Tarc. *dūdük* "düdük, kaval" = Türkm. *tüydük*.

Tarc. *kūse-* "arzu etmek" = Türkm. *küyse-*

AH 38 *tūre-* "ağaç dikmek" = Türkm. *dīre-* "dayak dayamak, destek ve direk dikmek", *dīrek* "direk, destek, dayak".

IM (Mel. 119) *yūca* ya da *yūce* "üstte, yüksekte" = Az. *uca* "yüce, yüksek" < **ūça*.

İkinci Hece Uzunlukları

77. Söz konusu Orta Türkçe sözlüklerinde, Dīvān'da olduğu gibi, yazıma bakarak ikinci hece uzunluklarını da tesbit etmek mümkündür. Bu uzunluklar konumuzun dışında olduğundan burada sadece bir fikir vermek için birkaç örnekle yetinilecektir.

Bahc. 2 *ırāk* = MK, Türkm. *yırāk*, Kırg. *ırāk*, Yak. *ırāḫ*

Bahc. (5-5, 9-14) *içūn* = Türkm. *üçīn* < **üçūn*.

Tarc. *kılīc* = Yak. *kılīs*, *kılıs*, Türk. *kılınç*, *kılıç*.

Tarc. *tumān* = MK *tumān*, Türkm. *dumān*.

Bahc. (27-9), Tarc., IM (Mel. 67) *uzūn* = Türkm. *uzīn* < **uzūn*.

Bahc. (10-1) *yakīn* = Türkm. *yakīn* vb.

Codex Cumanicus'ta Birincil Uzunluklar

78. Orta Türkçenin Latin harfli Kumanca sözlüğü Codex Cumanicus'ta birincil uzun ünlü bulunduran üç sözdeki uzunluklar yazıya yansımıştır. Bu sözler şunlardır:

CC (Kom. 30) *ay*, *āy* = MK. Bahc., Türkm. *āy*.

CC (Kom. 109) *ya*, *yā* = MK *yā*, *Kırg. cā*, Yak. *sā*, Türkm. *yāy*.

CC (Kom, 250) *totak*, *tōdak* "dudak" = Tarc.- Türkm. *dōdak* ay., D. Türk. *tōdak* "vulva"

Codex Cumanicus'ta bunlardan başka kısalan birincil uzun ünlülerin bıraktığı seslik izleri taşıyan sözler de vardır. Bunlar üçüncü bölümde ait oldukları yerlerde görülecektir.

Eski Bulgar Türkçesinde Uzun Ünlüler

78.a. Eski Bulgar Türkçesinde uzun ünlüler bulunduğunu buradan Eski Macarcaya geçmiş olan ödünç sözcüklerden anlamaktayız. Macarcadaki Eski Bulgar Türkçesi ödünç sözcükler Macar Türkologlarından Gombocz tarafından toplanmış ve incelenmiştir. Fin Türkologlarından Martti Räsänen Gombocz'un malzemesinden faydalanarak bu ödünç sözcüklerdeki uzun ünlüler üzerine bir araştırma yayımlamıştır. Ancak Gombocz' un malzemesinde Räsänen'in araştırmasına almadığı başka pek çok uzun ünlülü sözcük vardır. Biz, Gombocz'un malzemesini yeniden tarayarak ve Türkmence ile Yakutça dışındaki Türkçe verilerden de faydalanarak daha uzun bir liste düzenledik.

Mac. á (ā) = Türk. ā

ál (*āl*) "sahte" = MK *āl* "hile", Türkm. *ālda-* "aldatmak"

árok (*ārok*) "kazmak" = Türkm. *ārık* "ark, arık"

báj (*bāy*) "gözbağcı" = Türkm. *bāg* "bağ", *göz bagçı* "gözbağcı", Yak. *bāy-* "bağlamak" < MK *bā-* ay.

gyárt (*d'ārt*) "yapmak, imal etmek" = Turf. II, ön 5 *yārat-* "yapmak, yaratmak"

gyász (*d'ās*) "yas, matem" = Türk. *yās* ay.

sár (*şār*) "sarı" = Türkm. *sārıg* ay.

sár (*şār*) "çamur, batak" = Türkm. *sāz-lık* "batak, bataklık"

sárkan-y (*şārkan*) "ejder, ejderha" = CC *sazagan*, Osm. Krm. *sazagan* "ejder, yılan" < *sāz* (bk. *sár* = *sāz*)

sátor (*şātor*) "çadır" = Türkm. *çādır* ay. < *çātır*

szál (*sāl*) "sal" = Türkm. *sāl* "gemi" , Yak. *āl* ay.

szám (*sām*) "sayı" = Türkm. *sān* ay.

szán (*sān*) "düşünmek" = Türkm. *sān-a-* "saymak, addetmek", Yak. *āh-* "saymak" < *sā-k-*

táj (*tāy*) "civar, bölge" = Türkm. *tāy* "yan, taraf, civar"

Mac. é (ē) = Türk. ā

béka (*bēka*) "kurbağa" = Türkm. *gur-bāga* ay. < **bāka*

Mac.é (ē) = Türk. ē

bér (*bēr*) "fiyat, değer, borç, ücret" = Yak. *bier-* "vermek" < **bēr-*

ér (*ēr*) "olgunlaşmak" = Kırm. (Rad.) *ier-* "ermek, erişmek" < **ēr-*

kép (*kēp*) "resim, hayal, heykel" = Türkm. *gēp* "içine saman vb. doldurulmuş buzağı ve potuk derisi", Yak. *kiep* "kalıp, model" <**kēp*

kés-ik (*kēş*) "kalmak, oyalanmak, gecikmek", *késö* (*kēşö*) "geç" = Türkm. *gīç* "geç", *gīce* "gece", Yak. *kiehe* "akşam" < **kēç-e*

szék (*sēk*) "oturacak yer, iskemle, seki" = Tarc. *sēkü* "seki"

szél (*sēl*) "yel, rüzgār" = Uyg. *yiil* ay., Az. *yel* ay. < **yēl*

Mac. é (ē) = Türk. ī

tér-d (*tērd*) "diz" = MK *tīz*, Türkm. *dīz* ay. < **tīz*

Mac.é (ē) = Türk. ō

kék (*kēk*) "mavi" = Türkm. *gōk*, Yak. *küöh* ay. < **kōk*

Mac. é (ē) = Türk. ū

dél (*dēl*) "gün ortası, öğle, güney" = MK *tūş* "öğle"

Mac. í (ī) = Türk. ī

ír- (*īr-*) "yazmak" < **īr-* = Çuv. *śır-* < **yīr-* < **yār-* = Özb. J. *yāz-*, Buh. O. *yās-*, B. Anad. K. *yāz-* ay.

kín (*kīn*) "azap, işkence" = MK *kīn* "ceza"

sima, síma (*şīma*) "düz, kaygan" < **sīma* = Türkm. *sīpa-* "okşamak, sıvazlamak", Kırg. *sıypa-* "kaymak"

Mac. o (ō) = Türk. ū

kóró (*kōrō*) "ağaç gövdesi, kütük, kuru kütük, kuru ot" = Türkm. *gūrı* "kuru" < **kūrug*, *kūra-* "kurumak" < **kūrı-*, MK *kūr* "kuru"

Mac. ő (ō) = Türk. ō

tőr (*tōr*) "ilmek, kement, tuzak" = Kaz. (Rad.) *tōra* "ağ, tuzak", MK *tōr* ay.

Mac. ű (ū) = Türk. ō

szűn-ik (*sūn*) "durmak, dinmek, bitmek, sona ermek" = Türkm. *sōn-* "sönmek"

tűr- (*tūr-*) "ıstırap çekmek, katlanmak, tahammül etmek" = MK *tōz-* "sabretmek, dayanmak, tahammül etmek", krş. bir de Osm. TS, Az. *döy-* ay.

Mac. ű (ū) = Türk. ü

szűr- (*sūr-*) "süzmek" = Özb. Buh. *syūs-, ş ūs-* ay. < **sūz-*, MK *sūz-* ay.
tűr- (*tūr-*) "dürmek, katlamak" = MK *tūr-*, Yak. *tūr-* ay.

Volga Bulgarcasında Uzun Ünlüler

78.b.Volga Bulgarcasında uzun ünlülerin bulunduğu yazıtların yazım sisteminden anlaşılmaktadır. Kısa ünlüler yazılmadığı veya sadece hareke ile gösterildiği halde, uzun ünlüler Arap alfabesindeki uzatma harfleri *alif* (ا), *wāw* (و) ve *yā* (ى) ile yazılmıştır.

جال *cāl* "yıl" < **yāl* (= Ana Türk. *yāş*); krş. جن *can-* "dönmek" < *yan-*.
وان *vān* "10" < **ōn* = Türkm. *ōn*, Yak. *uon* < *ōn*; krş. بَطوى *ba-tuwi* "vardı" < **bar-*
هير *hīr* "kız" < **kīr* (= Ana Türk. *kīz*); krş. حرح *hırḫ* "40".
هيرحوم *hīrḫūm* "cariye" < **kīrkūn*
جور *cūr* "100" < **yūr* (= Ana Türk. *yüz*, Yak. *süs*)

III. BÖLÜM
Seslik Değişme ve Gelişmeler

79. Türk dil ve lehçelerinde birincil uzun ünlülerin sebep olduğu birçok seslik (fonetik) değişme ve gelişmeler vardır. Uzunluklarını koruyamayan ünlüler birçok lehçede hiçbir seslik iz bırakmadan kısaldıkları ve birincil kısa ünlülerle karıştıkları halde, aynı ünlüler bazı dil ve lehçelerde ya bir nitelik değişmesine uğramış (ünlü ikizleşmesi) ya da sözcüğün yapısında çeşitli değişiklikler meydana getirerek seslik izler bırakmışlardır. Bu seslik izler şunlardır: 1) Ünsüz ötümlüleşmesi; 2) ön-seste *y-*, *v-* ve *h-* türemesi; 3) ünsüz ikizleşmesi; 4) öndamaksıllaşma; 5) ünlü türemesi; 6) ünsüz türemesi.

Ünlü İkizleşmesi

80. Uzun ünlülerin kendilerinden önce ya da sonra ikinci bir ünlü türetmek suretiyle ikizleşmeleri birçok dilde görülen doğal bir gelişmedir. Türk dil ve lehçelerinde ünlü ikizleşmesi olayının önce Ana Çuvaşçada meydana geldiği anlaşılmaktadır.

Ana Çuvaşçada

81. Ligeti'ye göre[139] (İlk Türkçedeki) birincil uzun ünlüler Ana Çuvaşçada iki türde ikizleşmişlerdi: 1) *i̯a, i̯e* vb.; 2) *oi̯, ui̯* vb. Gerçekten de Çuvaşçadaki bütün ünlü ikizleşmesi örnekleri bu iki tür ikizleşme ile açıklanabilmektedir.

Ön-sesteki birincil uzun ünlünün Ana Çuvaşçada *i̯a* türünde ikizleşmesi ve bunun sonucu olarak söz başında *y-* türemesi olayı ve buna ait örnekler *y-* türemesi bahsinde görülecektir. Burada yalnız söz içinde her iki türdeki ikizleşme örneklerini inceleyeceğiz.

1) *i̯a* türünde ikizleşme.

---

139 L. Ligeti, "Les voyelles longues en turc," *JA* 1938, s. 195.

Çuv. *çul* "taş" < **çal* < **t̯ial* ~ **tāl* = AT *tāş*.[140]

Çuv. *şurĭ* "beyaz" < **şarı* < **s̯ıarı(g)* ~ **sārıg* = AT *sārıg*[141]

Çuv. *şur-* "ağarmak" < **şar-* < **s̯ıar-* ~ **sār-*.

Çuv. *şur* "sazlık, bataklık" < **şar* < **s̯ıar* ~ **sār* (Mac. *sár* < Es. Çuv. **şār*) = AT *sāz*, Türkm. *sāz*.[142]

Es. Çuv. **şaran* "sazan" (> Rus. *şaran*) < **s̯ıaran* ~ **sāran* = AT *sāzan* Türkm. *sāzan*.

Çuv. *yul-* "kalmak" < **yal-* < **h̯ıal-* ~ **hāl-* < **kāl-* = AT *kāl-*

Çuv. *yun* "kan" < **yan* < **h̯ıan* ~ **hān* = AT *kān*.[143]

Çuv. *yur* "kar" < **yār* < **h̯ıar* ~ **hān* = AT *kār*[144]

Çuv. *śunat* "kanat" < **yanat* < **h̯ıanat* ~ **hānat* = AT *kānat*, Türkm. *gānat*

Çuv. *yĭvĭ* "koyu, sık" < **h̯ıoyu* < **hōyu(g)* = AT *kōyug* (Karag. *kōyeh*)

Çuv. *şıra-* "aramak" < **şura-* < **s̯ıura-* < **sōra-* = AT *sōr-a-*, Türkm. *sōra-*

Çuv. *şıv* "su" < **s̯ıuv* < **sūb* = MK *sūw*

Çuv. *yĭnĭ* "kın" < **h̯ıın* < **h̯īn* = AT *kīn*[145]

2) *oi̯* türünde ikizleşme.

Çuv. *vat* "öd, safra" < **ıvat* < **öyüt* < **öyt* = AT *ōt* (Türkm. *ōt*, Türk. Az. *öd*)

Çuv. *kĭvaBa* "göbek" < **köyübe* < **köybe(k)* = AT *kōpek* (Türkm. *gōbek*)

Çuv. *kĭvak* "gök, mavi" < **köyük* < **köyk* = AT *kōk*.[146]

Çuv. *kĭvar* "köz, yanan kömür" < **köyür* < **köyr* < **kōr* = AT *kōz*; krş. Türkm. *gōr* ay.).

Çuv. *var* "merkez, orta" < **ıvar* < **öyür* < **öyr* < **ōr* = AT *ōz*

Çuv. *tĭvaDĭ* "4" < **töyürt* < **töyrt* < **tōrt* = AT *tōrt*.

Çuv. *tĭvar* "tuz" < **tuyur* < **tuyr* < **tūr* = AT *tūz*.

---

140 Ligeti, ay. yer, s. 195.
141 Räsänen, Misz., s. 10.
142 Ligeti, ay. yer, s. 195.
143 Ligeti, ay. yer, s. 195.
144 Ligeti, ay. yer, s. 195.
145 Ligeti, ay. yer, s. 195.
146 Ligeti, ay. yer, s. 196.

Çuv. *śıvĭr-* "uyumak" < **yuvır-* < **yuyır-* < **yuyrı-* < **yūrı-* < **ūdı-* (Uyg. *uudı-*).

Çuv. *valeś-* "üleşmek, taksim etmek" < **ıvaleś-* < **üyeleç-* < **üyleç-* < **üleç-* = AT *üleş-* (krş. Yak. *ülles-* ay. < **üleş-*, Tuhf. 28 *a*-11 *yüleş-tir-* < **üleş-*).

Volga Bulgarcasında

82. Ünlü ikizleşmesi örneklerine Eski Çuvaşça ile aynı ya da ona çok yakın bir lehçe olan Volga Bulgarcasında da[147] rastlamaktayız:

biel-im "beşinci" < **bē l* = AT *bēş*; krş. Çuv. *pillĭk* "5".

cieti "7" < **yēti* = AT *yēti*; krş. Çuv. *śiççĭ*, MK *yetti*, Az. *yeddi*, Yak. *sette* < **yēti*.

küen "gün" < **küyen* < **küyün* < **küyn* < **kün* = AT *kün*; krş. MK *kün*, Az. Kaş. *gün*, *gündüz*.

töet-im "dördüncü" < **tüört* < **tört*; krş. Çuv. *tĭvaDĭ* "4".

Eski ve Orta Türkçede

83. Ünlü ikizleşmesinin ilk örneklerine Yenisey yazıtları ile Brahmi metinlerinde rastlıyoruz:

üoz (= *üöz*) "öz, kendi" (Uyug-Turan, arka 2) < **öz*

yuorri- (= *yuorı-*), *yorri-* (= *yorrı-*) "yürümek" (Uyg. Br.) < **yörı-*; krş. MK *yörı-*, Tat. *yuwır-t-* < **yör-t-*.

yüörög, *yörüg* "tarif, tabir" < **yörüg*; krş. MK *yör-* "yormak, tabir etmek".

Orta Türkçede ünlü ikizleşmesi örnekleri daha boldur:

1) *ā* > *ay*: Bulg. *say-* < MK *sā-* (krş. Türk. Az. *say-*, Türkm. *sāy-*); Tuhf. *avuz-gun* "azgın, sapık" < **ayuz-* < **ayız-* < **ayz-* < IB, MK *āz-*.

---

147 Johannes Benzing, "Das Hunnische, Donaubolgarische und Wolgabolgarische", *Fund.*, *I*, s. 694; ayrıca krş. T. Tekin, *Volga Bulgar Kitabeleri ve Volga Bulgarcası*, Ankara 1988, s. 16-17.

2) *ē* > *ey*: MK *teytik* "zeki", Tarc. *tētik* ay., Türk *tetik* "çevik", Kom. *çeri, çeyri* "ordu" < **çēri* (krş. Tarc. *şē ri*).

3) *ē̇* > *ėy*: MK *yėy-se-* "yemek istemek" < *yē̇-*, Uyg. *yėyim* "yem" < **yėym* < *yē̇-*.

4) *ī* > *iy*: Kom. *çiyg* "çiğ, pişmemiş" < **çī g* (krş. Türkm. *çī g* ay.).

5) *ō* > *og*: Tuhf. (Türkm.) *togru* ~ *toru* "doru"; krş. Türkm. *dor* ay. < **tōrug*; > *ow, ov*: Kom. *yol, youl* < **yōl*; Kom. *tolu, toulu* "dolu" < **tōlu*.

6) *ū* > *uw, uv*, Kom. *yu- yuv-*, Bulg. *yuv-* < MK *yū-*, Tuhf. *yuvum-* (krş. Türkm. *yuv, yuvun-*), AH *yuv-, yuy-*; Kom. *yovut-* "yutmak" < **yuwt-*, MK *yūt-*; krş. Türkm. *yuvut-* ay. > *uy*: Kom. *uyşaḫ* "iftira", *uyşaḫçı* < **ūşakçı* "gammaz" < **ūşak* (krş. MK, GT *uşak*).

7) *ō̈* > *öy, öv*: Kom. *ögünç, öygünç* "övme, medih" < **ō̈günç, ög-* ~ *öv-* < *övg-* (*övgerler*) < **ō̈g-* (krş. Türkm. *ō̈g-*); Tuhf. *sövün-*, Tar. *söyün-dir-*, Bulg. *söyün-dür-, sön-* ~ *söyün-*, Bahc. 4-11 *söyn-dür-* < **sō̈n- (krş. Türkm. sō̈n-)*; Tuhf. *öyüş* "nemli, ıslak" < **öyş* < **ō̈ş* ~ *ō̈l* (krş. MK, Türkm. *ō̈l* ay.); AH (metin, 40) *tövür* "evin baş köşesi" < **töyür* < **töyr* < MK *tōr* (krş. Türkm. *tōr*)

8) *ṻ* > *üy* > *üv* : Tuhf. *yüvün* "yün" < **yüyün* < **yüyn* < **yūn* (krş. MK *yūŋ* ay.)

Modern Dil ve Lehçelerde

84. Ana Türkçedeki uzun *ē*, *ō* ve *ō̈* ünlülerinin Yakutçada sırasıyla *ie*, *uo* ve *üö* tarzında yükselen ikiz ünlülere geliştiklerini, Ana Türkçe uzun *ü* ünlüsünün de Türkmencede *üy* şeklinde ikizleştiğini görmüştük, Yakutça ve Türkmencedeki bu düzgün ünlü ikizleşmelerinden başka öbür Türk dil ve lehçelerinde de bazı düzensiz ve dağınık ikizleşme örneklerine rastlanır.

ā > *ay*

Karag. *ayş* "aç" < **aç*; Orh., MK, Türkm. *āç*.

D. Türk. (Jar.) *ayl* "ön" < **āl*; krş. Türkm. *ālın* "alın"

Karag. *bayş* "yara" < **bāş*; MK, Türkm. *bāş*.

Tar. *ḳeyri, ḳeyrī* "yaşlı, ihtiyar" (Bang. KSz XVIII, 28) < **kārı*; krş. Türkm. *garrı* ay. < **kārı*.

Türkm., Az. *say-* < MK *sā-*; krş. Türkm. *sāy-*, Yak. *āḫ-* < **sā-k-*

Karag. *tayş* "taş" < *tāş* (Meng., III, 122).

Türk., Az. *yay* < MK *yā*; krş. Türkm. *yāy*, Kırg. *cā*, Yak. *sā*

D.Türk. *yayl* "yele" ~ *yāl* (Bang, KSz XVIII, 28).

ē̇, ē > *ey*

Y. Uyg. Hami *bėyl* "vadi" (Fund. I, 540) < **bē̇l*.

Karag. *ėyş* "eş, yoldaş" < *Soy. ē̇ş* (Meng., III, 122).

Özb. Har. 134 *nėyçe* "kaç" < **nē̇*; MK *nē*

Özb. Buh. *yėy-* < *yė-, yėymiş* "yemiş", D. Türk. Jar. *yėym* (~ Özb. Buh. *yėm*), *yėymiş, ye miş , yemiş*.

ī > *ıy*

Kzk., Kırg. *kıykır-* "haykırmak" < **kīkır-*; krş. Türkm. *gīgır-*.

Kzk., Kırg. *kıymıl* "hareket" < **kīmıl*; krş. Türkm. *gīmılda-* "kımıldamak, hareket etmek".

ī̇ > *iy, ey*

Özb. Har. 58 *biyt* "bit" < **bī̇t*; krş. Y.Uyg. (Turf. LC) *pī̇t*, Kaz. *piyt*, Çuv. *pıyDĭ* (Fund. I, 540) < **bīt*.

Özb. Har. 39 *diy-* ~ *de-*, Türkm. *diy-* < **tī̇-*.

Özb. Har. 134 *iyge* "sahip" < **ī̇ge* < **ī̇ye*; krş. D. Türk. (Lī̇. Ki.) *ī̇ge, ē̇ge* ay.

Özb. Har. 136 *iyt* "it" Oyr. *iyt* < **ī̇t*; krş. GT *ıt, it*, fak. Çuv. *yıDĭ* < **īt*.

D. Türk. (Jar.) *keykur-* ~ *kī̇gur-, kigūr-* "girdirmek, sokmak" < **kī̇gür-*; krş. Türkm. *gī̇r-* < *kī̇-r-*

D.Türk. (Jar.) *yeyncige* ~ *yincige* "ince" < **yī̇nçge*; krş. Türkm. *ī̇nçe* ay.

ō > *oy*

Karag. *şoyşka* "domuz" < **çōçka*; krş. Türkm. *cōcuk* "domuz yavrusu" < **çōcuk* < **çōçka*, Kırg. *çoçko* ay. < **çōçka*.

ō̈ > *öy, üy, öw vb.*

Karag. *töyş, döyş* "döş, göğüs" < **tō̈ş*; krş. Türkm. *dō̈ş*, Yak. *tüös* (Meng., III, 122), Nij. *tūviş* < **tövüş* > **töyüş* < **töyş*.

Tat. *yüyiş* "nemli, ıslak" < **ō̈yüş* < **ō̈yş* < **ō̈ş* ~ **ō̈l*; krş. Tuhf. *öyüş* ay., MK *ō̈l*, Türkm. *ō̈l, höl*, Yak. *üöl* ay.

ū > *uy*

Türkm. (Truh.) *duyz*, ed. dil *dūz* (Lig. Afş. 126)

D.Türk. (Jar.) *yuy-*, *yūy-* ~ *yū-* < **yū-*; MK *yū-*, AH *yuv-*, *yuy-*, Yak. *sūy-*.

ǖ > *üy*

Karag. *tüyş* "düş, rüya", Türkm. *düyş* < MK *tüş* = Yak. *tül*,

ō > *ow* vb.

Tat. *suwır-* "çekmek, içine çekmek" < **sōr-*; krş. Türkm. *sōr-* "sormak, emmek", D. Türk. (Jar.) *şora-* ay. < **sōr-a-*.

Tat. *yuwırt-* "koşmak, dört nala gitmek, yorga gitmek" < **yowurt-* < **yourt-* < **yōrt-*; krş. AH 137 *yōrı-*, 92 *yōrga*.

ȫ > *öw* vb.

Nij. *tüviş* "döş, göğüs": bkz. *ȫ* > *öy* vb.

ū > *uw*, *uv*

Türkm. *uvla-* "ulumak" < **ūlı-*; krş. Tat. *ula-* ay., MK *ulı-*, fak. *ūlıt-* (I, 213)

AH *yuy-*, *yuv-*, Bulg., Türkm. *yuv-* < MK *yū-*; *krş. Yak. sūy-* ay.

Türkm. *yuvut-* "yutmak" < **yuwt-* < MK *yūt-*; krş. Kom. *yovut*. ay.

ō > *i̯o*

D.Türk. (Jar.) *şora-* "sormak, emmek" < **si̯ora-* < **sōr-a-*; krş. Türkm. *sōr-* ay.

ǖ > *i̯ü*

Özb. Buh. *syus-*, *şūs-* "süzmek" < **sǖz-*; krş. Mac. *szűr-* "süzmek, süzgeçten geçirmek" < Es. Çuv. **sǖr-* = Mo. *sigür-*, *sigüre-* ay.

Ünsüz Ötümlüleşmesi

85. Ana Türkçede tek heceli sözcüklerin sonundaki ötümsüz patlayıcı *p*, *t*, *ç*, ve *k/k* ünsüzleri, Oğuz grubu Türk lehçelerinde, kısa bir ünlüden sonra kendilerini korudukları halde (birincil) uzun bir ünlüden sonra ötümlüleşerek sırasıyla *b*, *d*, *c*, *ğ* ve *ğ(y)* olmuşlardır. Ötümlüleşme, aynı

şartlar altında *rt* ve *rç* ünsüz gruplarında da meydana gelir. Bu olayın seslik açıklaması şöyledir: Uzun bir ünlünün boğumlanma süresi kısa yani normal uzunluktaki bir ünlününkinin aşağı-yukarı iki katıdır. İşte, süre bakımından kendisinden sonra gelen ötümsüz patlayıcıya üstün ve hakim durumda olan uzun ünlü kendindeki süreklilik niteliğini ünsüze de geçirir. Başka deyişle, ünsüz ötümlüleşmesi aslında bir ünlü-ünsüz benzeşmesinden başka bir şey değildir.

Son-sesteki ünsüz ötümlüleşmesi, yalın halde, yalnız Azerî Türkçesinde gerçekleşmiştir: *ad*, *ac*, *ağ* vb. Oğuz grubunun öbür lehçelerinde yalın halde belli olmayan ötümlüleşme çekimde iki ünlü arasında belirir: Türk. *dip*, *dib-i*; *aç*, *ac-ın*; *yok*, *yoğu* vb. gibi

86. Ünsüz ötümlüleşmesi olayının ilk örneklerine *Dīvānu lugāti't-türk*'te rastlıyoruz:

MK (Türk) *üt* "delik" ~ (Oğuz) *üd*; krş. Yak. *üt* ay., Mo. (XIII. yy.) *hütü* ay. (bkz. Ligeti, *JA* 1938, s. 192 ve Räsänen, *SO* XV, s. 148).

MK *uyadsılık* "utangaç" < **uyāt* "utanma"; krş. Yak. *sāt* ay. < **yāt* < **uyāt*.

Bu örnekler ünsüz ötümlüleşmesinin Oğuzcada en geç XI. yüzyılda başlamış olduğunu göstermektedir. XII., XIII. ve XIV. yüzyıllarda Oğuzcanın hakim bulunduğu bölgelerde yazılmış ve Oğuz-Türkmen dil malzemesini kapsayan eser ve sözlüklerde, örnekle anonim Kur'an tefsirinde, *Tarcumān turkī wa ʿarabī*'de, *Abū Hayyān* ve *İbn-i Muhannā* sözlüklerinde ötümlüleşme örnekleri artık pek boldur.

Oğuz Grubu Türk Lehçelerinde

87. Son-sesteki patlayıcı ünsüzlerin birincil uzun ünlülerden sonra ötümlüleşmesi, yalın halde, yalnız Azerî lehçesinde gerçekleşmiştir: *dib*, *ad*, *uc*, *ağ* vb. gibi. Oğuz grubunun öbür lehçelerinde yalın halde belli olmıyan *p*, *t*, *ç* ve *k* ötümlüleşmesi çekimde ünlülerarası durumda meydana çıkar: Türk. *dip*, fak. *dib-i*; *but*, fak. *bud-u*, *aç*, fak. *ac-ın*; *yok*, fak. *yoğ-u* vb. gibi.

b < *p*

IM, Türk. *çıban*, Az. *çiban*, Türkm. *çīban* < **çīpgan*; krş. MK, Çağ., Y.Uyg. *çıpkan*, Özb. *çipkån* vb.

Az. *çubug*, Türk. *çubuk*, TTS, Gag. *çıbuk* Türkm. *çībık* < **çīpık*; krş. MK *çıp* "ince ve yumuşak dal", *çıbık* (*çıpık*) "çubuk, yaş dal", Tuhf. *şılpık* "sopa, ağaç, âsâ" < **çīpık*.

IM *çıbın* "sivri sinek", Az. *çibin* "sinek", Türkm. *çībın* "sivri sinek" < **çīpın*; Türk. *cibin*, *cibinlik*.

TTS, Az. *dib*, Türk. *dip*, *dib-i*, Türkm. *düyp*, *düyb-i* < MK *tūp*.

AH, Türk., Gag. *gebe*, Türkm. *gēbe* "hamile" < **kēpe*, AH *geber-* "hamile olmak, karnı şişmek", TTS *gebert-* "şişirmek, kabartmak",[148] Türkm. *gēber-* "şişmek, kabarmak" < **kē per-*.

Türk. *gibi*, Az. *kimi*, Türkm. *kibi*, *kimīn* < MK *kīp-i* "kalıbı, modeli", *kīp* "kalıp, model", Türkm. *gēp* "içine saman vb. doldurulmuş buzağı ya da potuk derisi", Yak. *kiep* "şekil, biçim" < **kē p*.

Türk., Gag., Az. *göbek*, Türkm. *gōbek* < **kōp-ek* (küçültme); krş. Mo. *küyi* < **küβi(n)* (Lig. 199).

IM, TTS *kab* "kabuk, kışır", Türk. *kap*, *kab-ı*, Az. *gab*, Türkm. *gāp*, *gāb-ı* < MK *kāp*, Türkm. *gāba-* "sarmak, kuşatmak, içine almak" < **kāpa-*.

Türk., Gag. *kaba*, Az. *gaba*, Türkm. *gāba* "büyük, iri, kocaman" < **kāpa*; Türk., Gag. *kabar-*, Az. *gabar-*, Türkm. *gābar-* < MK *kāpar-* (II, 71), Türk. *kabarcık*, Gag. *kabarcik*, Az. *gabarcıg*, Türkm. *gābarçık* < **kāparçuk*; krş. Çağ. (P.d.C.) *kaparçuk* ay.

IM *kabak* "göz kapağı", Türkm. *gābag* ay. < *kāp-ak* (küçültme); krş. Kırg. *kabak*, Y.Uyg. *kapak* ay. (Türk. *kapak*, Az. *gapag*, Kırg. vb. *kapkak* < **kapgak* < *kap-* "kapamak").

Türk. *kabuk*, Az. *gabıg*, Türkm. *gābıg* < **kāpık*; krş. IM vb. *kab* < **kāp*.

TTS *ob- ~ op-* "somurup yutmak", Türk., Az. *obur* "çok yiyen" < **ōpur*; krş. MK *ōp- ~ öp-* "höpürdeterek içmek", Kırg. *opkok* "doymaz, obur" < **ōpgak* = Mo. *uu-* "içmek, yutmak" < **up-* (Ramst. I, 90).

TTS *oba* "oymak, aşiret", Az. *oba*, Türkm. *ōba* "köy, meskûn yer" < **ōpa*; krş. Mo. *obog*, *omog* "aile, boy, aşiret".

TTS *obruk* "çukur, oyuk", *obrul-* "çökmek" < *obur-ul-* < **ōpur-*, Tuhf. *obur* "oyuk, çukur", Türkm. *ōbur* "çukur, dere" < **ōprı* < **ōpur-ı*, Türkm. *ōbur-* "oymak, kazmak, aşındırmak, bir şeyin yüzünü ya da içini

[148] TTS IV, K-N, s. 2394: *kebert-*.

koparmak" < **ōpur-*, Türkm. (Kıpçak tipi) *opur-* ay., *op-* "çökmek, dibe gitmek".

Türk., Gag. *taban* "ayağın altı", Az. *dāban* "topuk", Türkm. *dāban* "taban" < **tāpan*; krş. Y.Uyg. *tapan* "topuk"; aş. bkz.

TTS *tabanca ~ tapanca* "tokat", Türk. *tabanca* "pistol", Özb. *tappånçe* Uyg. *tapançı* ay. < **tāpança* "tokat"; yuk. bkz.

c ~ ç

TTS *aç*, *ac- ~aç-* "acıkmak", *acur-* "acıktırmak", Türk. *aç*, *ac-ı*, Az. *ac*, Türkm. *āç*, *āc-ı*, Türk. *acık-*, Az. *acıh-*, Türkm. *ācık-* < **āçık-*.

Türk., Az. *acı-*, Türkm. *āca-* < **āçı-*,Türk., Az. *acı*, Türkm. *ācı* < **āçıg*.

Türk. *bacak*, Gag. *bacek* < **bāçak* = D. Türk. (Jar.) *pāçak*, *parçak* ay.

TTS *böce*, *böcek*, Türk., Az. *böcek* < **bōçek*; krş. Türkm. *mōcek* "kurt, canavar; böcek" < **bōçek*; krş. TTS *bö*, *bōy* "zehirli örümcek", Az. *böv*, Türkm. *mōy* < MK *bōy*, *bōg* "örümcek"

Tarc. *bucak*, TTS *bucak*, *bucag*, Az. *bucag* "köşe", Türkm. *būcag* "tulumun alt uçları, uç, bucak" < **būçgak*.

Türk. *çocuk*, Gag. *çocük* "çocuk" < **çōçuk* "domuz yavrusu", Türkm. *cōcuk* ay. < **çōçuk* < **çōçka*; krş. Kırg. *çoçko* ay., Karag. *şoyşka* "domuz" < **çōçka*.

TTS *gic ~ giç* "geç", Az. *gėç*, Türkm. *gīç* ay. < **kēç*; Türk. *gecik-*, Az. *gėcik-* "geç kalmak", Türkm. *gīcik-* "akşam yakınlaşmak, güneşin batmasına az kalmak" < **kēçik-*; aş. bkz.

TTS *gice*, Türk. *gece*, Az. *gėce*, Türkm. *gīce* < **kēçe* < *kēç-e*; krş. Yak. *kiehe* "akşam; akşamleyin" < **k ēçe*; yuk. bkz.

TTS *gici-* "kaşınmak", *gici*, *gicik*, *gicük* vb. "kaşınma, kaşıntı, uyuz", Az. *giciş-* "kaşınmak", Türkm. *gīce-* ay. < **kīçi-*, *gīci* "kaşınma, uyuz" < **kīçig*.

TTS *güc ~ güç*, *gücün* "güçlükle, zorla", Az. *güc*, Türkm. *güyç*, *güyc-i*, MK *kūç*, TTS *güce-* "zorlamak", Türkm. *güyce-* "gücü artırmak" < **kūçe-*.

TTS *kuc- ~ kuç-* "kucaklamak", Az. *guc-*, *gucu-*, *guca-* ay. < *kūç-*, Türk. *kucak*, Gag. *kucek*, Az. *gucag*, Türk. *gucak*, Özb. Har. *kūcak* < **kūçak*.

IM, Az. *ocag*, Türk. *ocak*, Gag. *ocek* "ateş karıştıracak çubuk", Türkm. *ōcak* < **ōçak* < **ōçuk* < **ōtçuk*; krş. Uyg. *oçuk*, *otçuk*.

TTS *öc ~ öç* "bahis, kumar için bahis", Türk. *öç, öc-ü*, Az. *öc* "intikam", Türkm. *ōç* "öç, öfke, düşmanlık", *ōc-i*, Az. *öceş-* "öcü, öfkesi artmak", Türkm. *ōceş-, ōcük-* ay.

IM, Türk., Az. *sac*, "üzerinde ekmek pişirilen demir levha", Gag. *sacek* "sacayak", Türkm. *sāç* "tava, kızartma tavası", MK *sāç* ay. ? < F.

Türkm. *süyce-* "tatlılaşmak" < **sūçi-*, TTS *süci, sücü*, IM *sücü* "şarap", Türkm. *süyci* "tatlı" < MK *sūçig*.

IM *ūc*, TTS *uc ~ uç*, Türk. *uç, uc-u*, Az. *uc*, Türkm. *ūç, ūc-ı*, TTS *ucra* "ücra, uzak", *ucura-ca* "uzakça" < **ūçra*, Az. *ucundan* "sebebiyle", vb.

AH 8 *ūc* "oturak yeri, arka", TTS *uca* "oturak yeri, kıç, sağrı", AH 26 *ūca* "kuyruk sokumu kemiği", Türkm. *ūca* ay. < **ūça*; MK *uça* "sırt, arka"; aş. bkz.

Az., Türkm. *uca* "yüksek, yüce", Az. *uca-l-* "yücelmek, yükselmek" < **ūça*; krş. TTS, Türk. *yüce* "yükseklik", *yücel-*, IM *yuca* "yüce", Tarc., *yuca* "arka, her şeyin en yüksek kısmı, yüce"; yuk. bkz.

IM, Türk., Az. *ucuz*, Gag. *ucüs*, Türkm. *ucīz* "pahalı değil" < **ūçūz*; krş. Es. Türk., Uyg. *uçuz* "kolay".

TTS *yacan-* "çekinmek, sakınmak, ihtiraz etmek", MK *yaçan-* ay. < **āçan-*; krş. Uyg. *ıçan-* ay., Mo. *içe-, içi-* ay.

rc < rç

Türk. *borç, borc-u*, Az. *borc*, Türkm. *bōrç, bōrc-ı* < Soğd. *pwrç* (Räs. 11).

Türkm. *dörce-* "eşelemek, kurcalamak" < **tōrçi-*, Türkm. *dör-*, Yak. *tüör-* "kazmak, kurcalamak".

Türkm. *gārca-* "karmak, bir şeyi başka şeye katmak" < **kār-çı-*, Türkm. *gār-* ay.

Türkm. *gōrca-* "(ateşi) karıştırmak; kurcalamak", Türk. *kurca-la-* < **kōrçı-*.

d < t

Tefs., Tarc., AH, IM, Türk., Az. *ad*, Türkm., Gag. *āt, ād-ı* TTS *āda-* "ad vermek", Türkm. *āda-* ay. < **āta-*.

TTS *ad-* "basmak, adım atmak", Türkm. *ēt-*, (leh.) *āt-* ay., Tefs., TTS, Türk. *adım*, Az. *addım*, Türkm. *ēdim*, (leh.) *ādım* < **ātım*, Az. *adda-* "geçmek, aşmak, atlamak" < **ātla-*, Türk. *atla-* ay.

IM *ada, adag*, AH, Türk., Az. *ada*, Türkm. *āda* "cezire" < **ātag*; krş. Rab. *adak*, Tat. *ataw* ay.

Tefs., AH *bud, but*, Türk. *but* (*bud-u* vb.), Az. *bud*, Türkm. *būt, būd-ı*.

AH, Türk., Az. *buda-*, Türkm. *pūda-* < **būta-*, Tefs. *budak*, AH *budak, butak*, Türk. *budak*, Az. *budag*, Türkm. *pūdak* "dal, ince dal".

TTS, Az. *dad*, Türk. *tad*, Türkm. *dāt, dād-ı*, < **tāt*; krş., Tel. *tāt*; TTS *dad- ~ dat-*, Az. *dad-*, Türkm. *dāt-* < **tāt-*, TTS *tadur-* vb. *~ tatır-*, Türk. *tadır-*, Türkm. *dādır-* < MK *tātur-*.

AH, Az. *did-*, Türk. *dit-, did-er*, Türkm. (Räs.) *dīt-* (< **tīt-*, MK *tīt-*, Yak. *tīt-, tīt-*), Türkm.ed. dil *tüyt-* < **tūt-*; Türk., Az. *didik* "didilmiş" < **tītük*.

Tarc. *dōdak*, Tefs. *todak*, Kom. *tōdak ~ totak*, TTS *dudak ~ tutak*, Az. *dodag*, Türkm. *dōdak* < **tōtak*; krş. D.Türk. (Jar.) *tōtak* "vulva".

IM *ed-*, Türk. *et-, ed-er*, Az. *ėt-, ėd-er*, Türkm. *et-, ed-en* < **ēt-*; Yen. *ēt-* "tertip ve tanzim etmek, düzenlemek".

TTS *edük, edik* "kısa konçlu çizme, konçlu mest", *çedik ~ iç edik* ay., Türkm. *ēdik* ay. < **ētük*; krş. IM *eydük* < **ētük*, Kırg. *öytük* < **ōtük* < **ētük*.

AH *ged-* "gedik açmak",[149] TTS *ged-* "kertmek, diş diş, gedik gedik yapmak", Türkm. *gēt-* < **kēt-*, Tefs. *kedük*, AH *gedük*[150] *~ ketük, ketik*, TTS *gedük, gedik*, Türkm. *gēdik* < **kētük*.

TTS *gid-*, Türk. *git-, gid-er*, Az. *gėt-, gėd-ir*, Türkm. *git-, gid-en* < **kēt-*, Tefs. *kėder-* "gidermek" (Bor. 231), Türk., Türkm. *gider-* < MK *kīter-*.

TTS, Az. *güd-* "gözetmek, yolunu beklemek", Türkm. *güyt-* "beklemek" < MK *kūt-*, Yak. *kūt-* ay.

Türk. *kadın*, Az. *gadın*, (Kuba leh.) *gādın* < MK *kātūn* < Soğd. *xātūn*; Türkm. *ḫātın* < F.

Türk. *kuduz*, Az., Türkm. *guduz* < **kūtuz*; Türk. *kudur-*, Az. *gudur-*, Türkm. (Räs.) *kūdır-an* < **kūtur-*, ed. Türkm. *gūdura-* "zapt edilmez olmak" < **kūtru-*.

IM, TTS, Türk., Az. *od*, Türkm.*ōt*; Türk., Az. *odun*, Tarc., IM, Türkm. *ōdun* < MK *ōtuŋ, otuŋ*; IM *ōda-çı, ōdag-çı* (krş. *otaçı* "hekim"), TTS *oda, odag*, Türk., Gag. *oda* < **ōtag*; Az., Türkm. *otag*.

---

149 Caferoğlu: *ked-*.
150 Caferoğlu: *kedük*.

IM *ōd*, Türk., Az. *öd*, Türkm. *ōt*, *ōd-i* < MK *ōt*; TTS *ödük-* "korkmak" < **ōtük-*.

Tefs. *öde- ~ öte-*, *ödel- ~ öten-*, IM *ōde-*, Türk., Az. *öde-*, Türkm. *öde-* < **ōte-*; Tarc., IM *ōdünc* < **ōtünç*.

Türk. (SDD) *poduk ~ potuk* "deve yavrusu" < **bōtuk*; krş. TTS *botla-*, *bortla-* "(deve) doğurmak" < **bōtla-*.

TTS, Az. *süd*, Türk. *süt*, *süd-ü*, Türkm. *süyt*, *süyd-i* < MK *sūt*, IM *sūt*, Yak. *ūt* < **sūt*.

TTS, Türk., Az. *yad* "yabancı", Türkm. *yāt*, *yād-ı*, Türk., Az. *yadırga-*, Türkm. *yādırga-*.

TTS *yed-*, *yid-* "yedekte götürmek", Türk. *yed-*, Gag. *yede-* < *yed-e-*, Türkm. *īt-* < **yēt-;* Türk. *yedil-*, Türkm. *īdil-*; Türk. *yedek*, Az. *yədək*, Türkm. *īdek-le-*; krş. Yak. *siet-*, Çuv. *śavĭt-* "yedmek".

AH *yedi ~ yetti*, TTS *yedi*, *yidi*, Türk., Türkm. *yedi*, Az. *yəddi* < **yēti*; krş. Vol. Bulg. *cieti*, Yak. *sette*.

Türk. *yut-*, *yut-ar*, fak. *yudum*, TTS *yud-*, Az. *ud-*, Türkm. *yuvut-* < MK *yūt-*; Türk. *yudum*, Az. *udum*, Gag. *üdum*, Türkm. *yuvdum*.

rd < *rt*

AH *ard ~ art*, IM, TTS, Az. *ard*, Türkm. *ārt*, *ārd-ı*; krş. Türk., Az., Türkm. *art-* "çoğalmak", *art-ar* vb.

TTS *ard-* "yüklemek, asmak", *ardıl-* "üstüne atılmış olmak, dolanmış olmak" < **ārt-*; krş. Yak. *īrt-* "yüklemek".

Türkm. *ārdıl-* "temizlenmek" < **ārıt-ıl-*, *ārdın-* "kendisi için temizlemek" < **ārıt-ın-*; krş. Kırg. *ārçı-* "temizlemek" < Mo. < **ārtı-* = AT *arıt-*, Uyg. Br. *āri-*, *ārri-* "temiz olmak", *ārit-* "temizlemek".

AH *dörd-evü* "dördü birlikte", IM *dörd ~ dörtinç*, TTS *dörd-ül* "dört köşeli", Türk. *dört*, *dörd-ü*, Az. *dörd*, Türkm. *dōrt*, *dōrd-ü* < MK *tōrt*; krş. Türk., Az., Türkm. *dürt-*, *dürt-er* vb.

Türk. *kurt*, *kurd-u*, Az. *gurd*, Türkm. *gūrt*, *gūrd-ı* "kurt, canavar; sinek kurdu" < **kūrt*; krş. Türk. *kurtar-*, *kurtul-*, Az. *gurtar-*, *gurtul-* vb.

Türk. *yurt*, *yurd-u*, Az. *yurd*, Türkm. *yūrt*, *yūrd-ı*; krş. Türk., Az., Türkm. *yırt-ıl-* vb.

ğ < *ķ*

IM, TTS, Az. *ağ* "ak", Türk. *āk*, *āğ-ı*, IM, AH, Türk., Az. *ağar-*, Türkm. *āğar-* < **ākar-*.

IM, TTS *ağa* "ağabey" Türk., Türkm. Az. *ağa* "ağa, efendi", Türkm. *āğa* "ağabey; ağa, efendi" < **āka*; krş. Yak. *ağa* "baba", Mo. *aka* "ağabey, amca".

TTS *bağa* "kaplumbağa", Az. *bağa* "kurbağa ve kaplumbağaların genel adı", Tarc. *kurbağa*, Türk. *kurbağa*, Gag. *kur-bā*, Az. *gur-bağa*, Türkm. *gur-bāğa* < **bāka* (> Mac. *béka*); krş. MK vb. *baka*.

Türk., Az. *bağır-*, Türkm. *bāğır-* < MK III, 186 *bākır-*.

Tarc., AH *buğa*, Türk. *boğa*, Gag. *bu'a*, Az., Türkm. *buğa* < **būka*; krş. Orh. *būka*, *buka*.

Türk., Az. *çağ*, Türkm. *çāğ* < **çāk*; krş. Yak. *saḫ* ay., *sāğına* "zamanında", *sāğa* "hemen, derhal".

AH *çağa* "çocuk, yavru", TTS *çağa* "yeni doğmuş, daha tüyü bitmemiş", Az. *çağa* "çocuk, bebek", Türkm. *çāğa* ay. < **çāka*; krş. Çağ. vb. *çaka*.

Tefs. *çağır-*, *çağur- ~ çākur-uş-*, AH *çağır-*, Türk., Az. *çağır-*, Türkm. *çāğır-* < **çākır-* "davet etmek, seslenmek"

TTS *çığır-* "bağırmak, haykırmak, feryat etmek", Az. *çığır-*, Türkm. *çīğır-* < **çīkır-*.

TTS *kagıldı* "gürültü", Az. *gağıltı* "kazların bağrışması", Türkm. *gağıldı* "kaz, karga ve ördeklerin bağrışması" < **kākıltı*; Az. *gağılda-*, Türkm. *gāğılda-* "(kaz, karga ve ördek) bağırmak" < **kākılda-*; krş. Tat. vb. *kakılda-* ay., MK *kāk kūk* "kazın çıkardığı ses".

TTS *kağır-* "balgam çıkarmak, öksürmek", Türkm. *gāğır-* "boğazını yüksek sesle temizlemek, balgam tükürmek" < **kākır-*; krş. Kırg. vb. *kakır-* "tükürmek".

Tefs. *kīgur- ~ kīkır-*, AH (Türkm.) *kıgır-*, TTS *kığır-* "çağırmak, haykırmak", IM (Taymas) *kıgır-gıçı* "bağıran, çağıran", Türkm. *gīğır-* < **kīkır-*; krş. Uyg., MK *kıkır-*

TTS *koğuz*, *kovuz* "içi boş" < **kōkuz*; krş. Türkm. *gūğar-* "boşalmak" < **kōkar-*, MK *kōk-* "azalıp bitmek", *kokrat-* "azaltmak", DTS (Kut. Bil.) *kokur*, *kokuz* "boş, içi boş".

IM *sağın-* "düşünmek, sanmak", AH *sağan-*, (Türkm.) *san-* "hesap etmek", Tuhf. *sa'an-* ay., Türkm. *sāğın-* "hayal etmek, düşünmek" < **sākın-*, TTS *sağınç* "ümit, emel, düşünce" < MK III 333 *sākınç* "düşünce, tasa", Tarc. *sāğım* "serap" < **sākım*; aş. bkz.

AH, IM, TTS *sağış* "sayı, sayma, hesap", Tarc. *sāğış* ay., *sāğış-la-* "saymak, hesaplamak" < **sākış*; krş. Yak. *āḫ-* "saymak" < **sāk-*; yuk. bkz.

Türkm. *sīğır-* "ıslık çalmak" < **sīkır-*; krş. MK, IM *sıkır-* ay.

IM *yoğ, yoğ-sız yok*, TTS *yoğ, yoğsul ~ yoḫsul*, Türk. *yok, yoğ-u*, Türkm. *yōk, yōğ-ı, yōğal-* "yok olmak" < **yōkal-*.

ğ(y) < k

Türk. *böğür-*, Az. *böyür-*, Türkm. *bōğür-* < **bōkir-*.

IM *çiğ* "nemli, ıslak", Türk., Az. *çiy*, Türkm. *çīğ* < **çīk*; krş. Yak. *sīk* "nem, rutubet".

Türk. *eğe, eye*, Gag. *iya*, Az. *eye*, Türkm. *īğe* < **ēkeg*; krş. MK *ike-* "eğelemek", Kırg. *ege-* ay., *egō, ögō* "eğe", Tat. *ige-, igew*.

Türk. *geğir-*, Az. *geyir-*, Türkm. *gēğir-* < **kēkir-*; krş. MK *kekir-* Tat. *kikĭr-* ay.

Türk. *gök, göğ-ü*, Az. *göy* "mavi, yeşil; sema", Türkm. *gōk* ay. < **kōk*; Türk. *göğer-, göver-*, Az. *göyer-*, Türkm. *gōğer-* < **kōker-*; Türk. *gövel* "yeşil başlı ördek" < **kōkel* (krş. Çuv. *kĭvaGal* "ördek" < **kōkel*); Türk. *güvercin*, Az. *göyerçin*, Türkm. *göğerçin* "göğümsü, gri renkte güvercin" < **kōkürçgün*.

Türk. *iğ*, Gag. *ī*, Az. *iy*, Türkm. *īk, īğ-i*; krş. MK *īk*, *yik*[151] ay.

TTS *seğri-* "sıçramak", *seğird-* "koşmak", Türk. *seğirt-* ay., Az. *seyirt-* "koşmak, dört nala gitmek" < **sēkri-t-*, Türkm. *sēk-dir-* "dört nala koşturmak, sıçratmak"; krş. Yak. *ekkirie-* "sıçramak, hoplamak" < **sēkrē-* < **sēkri-*.

IM *sōğ-*, TTS *söğ-*, Türk. *söğ-, söv-*, Az. *söy-*, Türkm. *sōk-, sōğ-*, MK *sōk-*, Yak. *üöḫ-* < **sōk-*.

Karagasçada

88. Ötümsüz patlayıcıların uzun ünlülerden sonra ötümlüleşmesi olayına, pek sistemli olmamakla birlikte, bir de Karagasçada rastlamaktayız. Daha Castrén'in farkına varıp işaret ettiği gibi, Karagasça'da ünlüler arası durumda, aslen uzun olan bir ünlüden sonra *-b-*,

[151] B. Atalay'ın sözcüğü *g* ile okuması yanlıştır.

aslen kısa olan bir ünlüden sonra ise *-f-* bulunur. Castrén'in vaktiyle kurduğu bu kuram bugün Türkmence verilerle tanıklanabilmektedir (bkz. Räs., *Laut.*, 146, 147):

Karag. *kabak* "kaş" = Türkm. *gābak* "göz kapağı"
Karag. *taban* = Türkm. *dāban*

Kısa bir ünlüden sonra Karag. *-f-* = Türkm.*-p-*'dir:
Karag. *tofırak* = Türkm. *toprak*
Karag. *köfürük* = Türkm. *köpri*
Karag. *köfük, köpük* = Türkm. *köpük*

Aynı durum çekimde bir ünlüden önce de meydana gelir (Räs., *Laut.*, 145):
Karag. *hēp* "elbise": *hēbem* "elbisem"
Karag. *tap-* "bulmak": *tafar men*

d < t

Aynı gelişme birincil uzun ünlüden sonraki *-t -* sesinde de olur:
Karag. *tede*, (Dır.) *çēdi* "7" < **yēti*
Karag. *tidegen* "yedigen" < **yētiken*
Karag. *tadeğlığ, tadeğleğ* < **tātıglıg*
Karag. *ada-* "ad vermek" < **āta-*

Çekimde bir ünlüden önce:
Karag. *but*: *budum* (< **būt*) (Räs. 145)
Karag. *adım* "ismim" (< **āt*) (Dır. 8), fak. *at, atem* (Räs. 145)
Karag. *ōdım* < **ōd* "ateş", fak. *ot, otım* (Dır. 8) vb. gibi.

ğ < k

Karag. *kığarar men* < **kīkır-* (= Türkm. *gīğır-*), fak. *kak-* "vurmak", *kakar men*.

-d- < -ş-

Yine Räsanen'e göre (*Laut.*, 145), Karagasçada kısa bir ünlüden sonra *-ş-* ünsüzü kendini korur ya da bir lehçe özelliği olarak *-h-*'ye gelişir; birincil uzun bir ünlüden sonra ise *-ş-* > *-d-*:

Karag. *baş* "baş" : *başem*, *bahem*
Karag. *tiş* "diş" : *tidim* (< **tīš*)

Burada şu örnekleri de verebiliriz:
Karag. *bed'ik* "beşik" < **bēšik*
Karag. *baş* "yara" : *bad'ım* (Dır. 8: *bacım*)
Karag. *beyş* "5" : *bed'-on* "50"

Başta y- ve v- Türemesi

y- Türemesi

Çuvaşçada

89. Söz başındaki birincil uzun ünlü *ia* vb. tarzında bir ikiz ünlü geliştirerek bazan kendinden önce bir *y-* doğurur ya da türetir. Bu *y-* türemesi olayının önce Ana Çuvaşçada (Proto-Chuvash) meydana geldiği anlaşılıyor. Ana Çuvaşçada hiç değilse şu beş sözde uzun ünlüden önce *y-* türemiş, bu *y-* sesi de Ana Türkçe *y-* = *Çuvaşça ś-* denkliğine göre *ś*'ye gelişmiştir:

Çuv. *śunat* "kanat" < **yunat* < **yanat* < **ianat* < **(k)ānat* = Türkm. *gānat* < **kānat*

Çuv. *śĭvar* "ağız" < **yowar* < **yōwır* < **āgır* = AT **āgız*; krş. Uyg. Br. *āgız*, Nij. (Böht. 145) *āwız* < **āgız*; krş. bir de Tat. *awız* "ağız" < **āgız*, fakat *ugız* "ilk süt" < **aguz*, Kaz. *awız* "agız", fakat *uwız* "ilk süt", Kırg. *öz* "ağız" < **āgız*, fakat *üz* "ilk süt" < **uwuz* < **aguz*.

Çuv. *śĭnĭh* "un" < **yunuk* < **ūnuk* (*-uk* küçültme eki) = MK, Türkm. *ūn* ay.

Çuv. *śıvĭr-* "uyumak" < **yuwur-* < **yuwru-* < **yūrı-* < **ūdı-* = Türk. (Uyg.) *uudı-*, *uwdı-* ay., Uyg., MK, Yak. *ū* "uyku".

Çuv. *śılĭh* "günah" < **yıruk* < **yaruk* = MK *yāzuk*, Türkm. *yāzık* ay. *yāz-* "sapmak" < IB, MK *āz-*

90. Bundan sonra Çuvaşçada ikinci bir *y-* türemesi olmuştur. Bu *y-* türemesi Çuvaşçada *y-* > *ś-* ses değişmesi tamamlandıktan sonra meydana gelmiş olmalıdır, çünkü bu *y*'ler olduğu gibi saklanmıştır.

**ā* > *Çuv. ya-, yu- vb.*

Ana Türkçede söz başındaki kısa *a-* ünlüsü Çuvaşçada genel olarak *u-*, seyrek olarak da *ı-* ile temsil olunur: AT **at* = Çuv. *ut*; AT **altmış* = Çuv. *utmĭl*; AT **adak* = Çuv. *ura*; AT **as-* = Çuv. *us*; AT **ayt-* = Çuv. *ıyt*; AT **al-* = Çuv. *il-* vb. gibi.

Aşağıda görülecek örneklerde ise söz başında türeme bir *y-* ünsüzü bulunmaktadır. Bu türeme *y-* sesi söz başındaki *a* ünlüsünün Ana Çuvaşçada uzun olduğunu gösterir.

Çuv. *yat* "ad" < **āt* = Yak., Türkm. *āt* (Lig. 195).

Çuv. *yanDĭ*, (leh.) *yamĭt* "hazır" < **yamut* < **ānut* < **ānu-t*, *yanDĭla-* "hazırlamak" < **yanutla-* < **ānutla-* = Uyg. Br. *ānutul-* "hazırlatılmak"; MK *anu-*, *anut-* "hazırlamak", *anun-* "hazırlanmak", *anuk* "hazır".

Çuv. *yus* "kakım" < **yas* < **ās* = MK *ās*, *āz* ay., Yak. *ās* "beyaz, kır" < **āz*. (Lig. 195)

Çuv. *yüś-* "ekşimek, acımak" < **yeçi-* < **yaçı-* < **āçı-*, *yüŹĭ* "acı, ekşi" < **yeçig* < **yaçığ* < **āçıg*.

Çuv. *yıvĭr* "ağır" < **yowur* < **yawır* < **āgır* = Uyg. Br *āgar*, GT *agır*.

**ı, *ī ünlüleri*

91. Ana Türkçede söz başındaki kısa *ı-*, *i-* ünlüleri Çuvaşçada *ĭ*, *ĭ* ile temsil olunur:

Çuv. *ĭrĭm* "fal" < **ırım*; krş. Türk. *ırk* Türkm. *ırım* ay.

Çuv. *ĭş* "iç" < **ış* < **iç* = Türk. *iç*.

Çuv. *ĭşĭ* "sıcak" < **ışı* < **isig* = Türk. *isig*, Yak. *itĭ*

Çuv. *ĭlĭk* "önce, daha önce" < **ilik* < **ilk* = Türk. *ilk*

Çuv. *ĭne* "inek; dişi geyik" < **iŋe(k)* = Türk. *iŋek*.

Aşağıda görülecek örneklerde ise söz başında türeme bir *y-* sesi bulunmaktadır. Bu türeme *y-* ünsüzü söz başındaki *ı-* ve *i-* ünlüsünün Ana Çuvaşçada uzun olduğunu gösterir.

**ī-* > Çuv. *ya-*, *yı-*, *yĭ-*, *yu-*, *yĭ-*

Çuv. *yar-* "göndermek" < **yıd-* < **īd-* = Yak. *īt-* ay. < **īd-*; Çuv. *yara* "bütün, kâmil, kâmilen" < *īd-a*; krş. Orh. *idi* ay.

Çuv. *yıDĭ*, *yıt* "it" < **īt* = Turf. LC *īt*, Oyr. *iyt*, Uyg. Hami *yit*, *it*, Uyg. ed. *ist*, S. Uyg. *ışt*, GT *ıt*, *it*

Çuv. *yıvĭś* "ağaç" < **īgaç* = MK *yıgaç* < **īgaç*, Sarı Uyg. *yıgaş*, *yigaş* ay. < Uyg. *ıı* (= *ī*).

Çuv. *yıhĕr-* "çağırmak, seslenmek" < **īkır-*; krş. Türkm. *gīğır-* "bağırmak, çağırmak, seslenmek" < **kīkır-*

Çuv. *yĕs* "duman, karbon monoksit" (*yĕs pĕs* grubunda) < **īs*, *yĕslan-* "tütmek, dumanla dolmak, dumanlanmak" < **īslan-* = Kum. *iyis* "is, duman", Az. *his* "is", Tuv. *çış* "koku" < **yış* < **īş*, Yak. *īs* "is, duman" < **īş*, Türkm. *īs* "koku".

Çuv. *yĕlĕm* "alçak arazi, su altında kalan arazi, ova; Volganın iki yanındaki çayırlıklar" < **yılım* < **īl-*; krş. MK *ıl-*, *ın-*, *in-* "inmek, aşağı inmek" (Kâş.: *n* harfi *l*'den çevrilmedir) Türkm. *īn-* "inmek", Kaz. *ıldıy* "çukur, dere, alçak".

Çuv. *yĕran* "sınır, hudut; sınır çizgisi, tarh, evlek, bahçe veya tarlada kazılan dar şerit" < ** īran* = Tat. *ızan*; krş. Mo. *ira-* "evlek açmak"

Çuv. *yurĕ* "şarkı" < **yarı* < **yīr* < **īr*, *yurla-* "şarkı söylemek" = MK *yır*, *ır*, Tat. *cır*, Başk. *yır*, Kırg. *ır* "şarkı", Yak. *ırıa* ay.

Çuv. *yĕrĕh* "intikamcı kötü bir ruh" < **yirik* < **yırık* < **īduk*; bkz. Çuv. *yar-* < **īd-*.

**ī* > *Çuv. yĕ-, yĕ-*

Çuv. *yĕGe* "iğ" < **īk* = MK *īk*, *yīk*, Türkm. *īk*, Tar. *yig* ay. (Räs. 15)

Çuv. *yĕGev* "eğe" < **īkegü* = Türkm. *īge* ay. < **ēkeg*, Kaz. *egew* ay. *ege-* "eğelemek".

Çuv. *yĕGĕr* "çift, ikiz" < **īkir* = Türk. *ikiz* < **ēkiz*.

Çuv. *yĕnĕ* "in, yuva" < **yīn* < **īn* = MK *īn*, *yīn* ay., Kırg. *iyin* ay. < **īn*, Türkm. *hīn* ay. Yak. *īn* "in, çukur, dere, mağara, ev altı".

Çuv. *yĕr* "iz" < **yir* < **īr*, *yīrle-* "izlemek" = Uyg. (Sink.) *yes*, Sarı Uyg. *yez*, *yiz*, Gag. *yiz* ay. < **īz*, Türkm. (Räs.) *īz* "tekerlek izi", *īze* "geriye, geri", *īzle-* "aramak"

Çuv. *yĕh* "cilt hastalığı" < **īk* = MK *īg* "hastalık", Türkm. *īgli* "hastalıklı, ağrılı", *īgle-* "hastalık yüzünden zayıflamak".

Çuv. *yĕlĕ* "ilik; düğüm" < **īlgük*, *yĕlmak* ay. < **īlmek* = MK *ilik* (Oğuzlarca), *yilik* (öbür Türklerce) < **īlik*, Türkm. *ilik* ay. fakat *īl-* "ilmek, iliştirmek", Yak. *īl-* "ilmek, asmak, tutturmak".

**ē* > *ya-*

Çuv. *yal* "halk, ahali; köy" < **ēl* = Türkm. *īl* "halk" < **ēl*.

**ū* > *yı-*

92. Ana Türkçede söz başındaki kısa *u-* ünlüsü Çuvaşçada *vĕ-* ile temsil olunur.

Çuv. *vĕrĕm* "uzun" = Türk. **uzūn*

Çuv. *vĕś-* "uçmak" = Türk. **uç-*

Şu örneklerde ise söz başında bir *y-* ünsüzü türemiştir. Sebep yine *u*'nun uzunluğu olmalıdır:

Çuv. *yĕh* "aile, akraba, nesil, soy, kabile, ırk" < **ūk*; krş. Orh., Alt. B., Oyr. *uk* "akraba, nesil, kabile", Tuva *uk* ay., Mo. *ug* "başlangıç, menşe, kök".

Çuv. *yĕva* "yuva" < **yuya* < **ūya* = Türk., Az. vb. *yuva*, MK vb. *uya*, Yak. *ūya*, *uya*.

**ō* > *yav*

93. Ana Türkçede ön-sesteki kısa *ö* ünlüsü Çuvaşçada genel olarak *vi-* ile temsil olunur:

Çuv. *vil* = AT *öl-*

Çuv. *viś-* = AT *ölç-*

Çuv. *vit-* = AT *ört-*

Çuv. *vit-* = AT *öt-* "geçmek, nüfuz etmek"

Aşağıdaki örnekte ünlü uzun *ō* olmalıdır; Çünkü başta *y-* gelişmiştir.

Çuv. *yav-* "örmek" < **yev-* < **ō-* = AT *ōr-*, Türkm. *ōr-* < *ō-r-*

Orhon Türkçesinde

94. Orhon Türkçesinde, birisi *sandhi*'de olmak üzere, iki *y-* türemesi örneği vardır:

BK D 31 *yılpagut* "alpler, yiğitler" < **īlpagut* ~ **ālpagut*; krş. Uyg. (Br.) *ālıp* "alp", Koyb. *ālep*, Soy. *ālıp*, Knd. *ālap*, *alep* ay., Türk. *alp* (*l*'nin öndamaksıllaşması).

Tun. I K10 *yıd-* "göndermek" (*sandhi*'de: *ança yıd-*) < *ıd-* < **īd-* = Yak. *īt-* ay., Çuv. *yar-* ay. < **īd-*.

Uygurcada ve Orta Türkçede y- Türemesi

ā > *ya*

95. MK *yaçan-* "utanmak" ~ Uyg. *ıçan-* "sakınmak, çekinmek, ictinab etmek", Türk. (TTS) *yacan-* ay. < **yāçan-* < **āçan-* ~ **īçan-*; krş. Mo. *içe-, içi-* "utanmak".

Tuhf. *yalda-* ~ *alda-* "aldatmak" , Türk. (TTS) *yaldak* "mütebasbıs" < **ālda-*, Uyg. (Caf.) *yalkan-* "aldanmak", *yalkantur-* "aldatmak" < **ālkan-*; krş. MK *āl* "hile"- Türkm. *ālda-*, "aldatmak".

**ē* > *ye*

Tarc. *yege* "eğe", IM *yegele-* "eğelemek" < **ēkeg*; krş. Türkm. *īge* "eğe" < **ēkeg*.

Tarc. *yeki* "2" < **ēki*, *yekiz*, *yikiz* "ikiz; ikindi" < **ēkiz*, Birunî (Prits., *Fund*. I, 80) *yekinç* "ikinci" < **ēkinç*, Tarc., Bulg. *yekindü* "ikindi" < **ēkintü*; krş. Yen. *ēki*, Nij. *īki*, Yak. *ikki* < **īki*.

IM *yer-* "ermek, ulaşmak" < **ēr-*; krş. Kırım. Tob. (Rad.) *ier-* ay., Mac. *ér* (ēr) "olgunlaşmak" < Türk.

**ī* > *yı*

MK, KB *yıgaç* ~ Orh., Uyg. *ıgaç* "ağaç" < **īgaç*; krş. Uyg. *ı, ī* "ağaç, nebat, ekin".

Uyg. *yıgı, yıgıt* "ağlama" < **īgı*, Uyg. *yıgla-* ~ *ıgla-*, *agla-*, *agıla-* "ağlamak", krş. Türkm. *āğla-* ay., *āğı* "ağlama", Az. *ağı* "ağıt".

Uyg. *yırla-* ~ *ırla-* "şarkı söylemek", MK *yīr, yır* ~ *ır* "şarkı" < **īr*; krş. Çuv. *yurī* ay. < **yar* < **īr*, *yurla-* "şarkı söylemek", Başk. vb. *yır*, Tat. *cır*, Kırg. *ır*, Yak. *ırıa* ay.

Tarc. *yırmak* ~ MK *ırmak* < **īrmak*; krş. Çuv. *śırma* ay. < **yırma(k)* < **īrmak* ~ **ārmak*, Türkm. *ārık*, Az. *arḫ* "ark".

MK *yış* (ya da *yīş*) "iniş" < **īş*; krş. MK *īn* "iniş", Türkm. *īn-* "inmek".

**ī* > *yi*

Uyg. *yig* ~ *ig* "hastalık", Atab. *yig* ay. < MK *īg* ay., Türkm. *īgle-* "hasta olmak", *īgli* "hastalıklı, hasta".

MK *yīk* ~ *īk* "iğ", Terc. *yik* ay. < **īk*; krş. Türk. *iğ*, Gag. *ī*, Az. *iy*, Türkm. *īk*, Çuv. *yĭGe* < **īk-e*.

Uyg. *yil-* ~ *il-* "ilmek, asmak", *yilin-* ~ *ilin-* < **īl-* (*yilin-* BT IX 164v29, 168v4, *yilig* BT IX 7v26, 219.5); krş. Türkm. *īl-* "ilmek, ilişmek, takılmak", Yak. *īl-* "ilmek, asmak".

MK *yīn, yin* ~ *īn* "in" = Yak. *īn*, Türkm. *hīn*, Kırg. *iyin* ay. < **īn*.

Uyg. *yirıŋ* ~ *irıŋ* "irin" < **īrıŋ*; krş. Özb. (Ürgenç) *īrıŋ*

Atab. *yiz* "iz" ~ MK *iz* < **īz*; krş. Türkm. *īz*, (Räs.) *iz* = Çuv. *yĭr* ay. < **īr*.

**ō* > *yo*

AH *yoz-* "yellenmek" ? < **ōs-*; krş. Kırg. *ōsur-* ay.; krş. bir de MK *yorut-* ay.

**ö* < *yö*

Uyg. (Ramst.) *yön-* ~ *ön-* "büyümek, bitmek, çıkmak, yükselmek"; krş. MK *ün-* "yerden bitmek"

Bulg. *yördek* "ördek", Gag. *yördek* < **ördek*; krş. Türkm. *ördek*, Yak. *üör kus* < **ör kuş* "ördek".

Çağ. (Ramst.) *yörümçi* "örümcek" < **örümçi*; krş. MK *örümçek*, Türk. vb. *örümcek*, Türkm. *ör-* "örmek"

**ū* > *yu*

Tarc. *yuca* "arka, her şeyin en yüksek kısmı, yüce", IM *yuca* "yüce", Bulg., TTS *yüce* "yükseklik", Türk. *yüce* < **ūça*; krş. Az. Türkm. *uca* "yüce".

Tarc. *yuwa*, Türk., Az. Türkm. *yuva*, Gag. *yu'a* < **yuya* < **ūya*; krş. Yak. *ūya, uya* "yuva, in", Çuv. *yŭva* ay. < **ūya*, GT *uya*.

**ū* > *yü*

MK *yüg-* ~ *üg-* "yığmak, biriktirmek, toplamak" < **ūg-*; krş. Türkm. *üv*, Kaz., Kırg. *üy-*.

IM, Tuhf. (Türkm.) *yügüt-* ~ *ügüt-* "üğütmek" < **ūkit-*; krş. Kırg. *ük-* ay., *ügül-*, Kaz. *ügil-* < **ūkil-*, Türk. *üğüt-*, Gag. *üt-*, Az. *üyüt-*, Türkm. *üvet* < **ūkit-*.

Tuhf. *yüleştir-* ~ *üleştir-* < **ūleş-*; krş. GT *üleş-*, Yak. *üllehin-* "üleşilmek" < **üleşil-*.

Uyg. *yürüŋ* ~ *ürüŋ*, MK *yürüŋ* "beyaz" < **ūrüŋ*; krş. Mo. *ür-* Halha. *ür* "şafak, tan".

Modern Dil ve Lehçelerde

96. Uzun ünlülerin söz başında *y-* türetmesi Orta Türkçe devresinden sonra da sürüp gitmiştir. Bunu modern dil ve lehçelerdeki Orta Türkçede bulunmayan *y-* türemesi örneklerinden anlıyoruz.

**ē > ye, *ē > ye*

Az. *yeher* "eyer" < **ēyer*; krş. Y.Uyg. (Rad.) *yiger*, Đ. Türk. *ēger, iger* (Raq. *MSOS* 1914, 180 b) < **ēyer* < **ēder*, MK *eder*.

Özb. (Kıpç.) *yeki* "2; Kırg. (Ramst.) *yegiz* "ikiz" < Yen. *ēki*; bkz. *Uygurcada ve Orta Türkçede* ***y-*** *türemesi*.

Kırg. (Ramst.) *yel* "halk" < **ēl*; krş. MK, Türkm. *īl* ay. Çuv. *yal* "köy" < **ēl*.

Özb. (Kıpç.) *yelli* "50", Kırg. (Ramst.) *yelǖ* ay.; krş. IM vb. *elli* < **ēlig*.

S. Uyg. *yem* "don, şalvar" < **ēm* ~ "*ōm*; krş. Çuv. *yĭm* "keten pantolon" < **ōm*, MK *öm* "şalvar, don" = Mo. *ömüdün* ay.

Özb. (Kıpç.) *yen* "en, genişlik" > * *ēn*; krş. MK *īn*, Türkm. *īn*, Az. *ėn*.

S. Uyg. *yeŋ, yiŋ* "en" < **ēŋ*; krş. Uyg. *aŋ, eŋ* Türkm. *iŋ*

Özb. (Kıpç.) *yėne* "ana, anne" < **ēne*; krş. Çuv. *anne* < **ēne*, Türk. *anne* < **āna*.

S.Uyg. *yer* "erkek" < **ēr*; krş. Uyg. Br. *hēre* "er, koca", Türkm. *ēr*, Az. *er*.

Özb. (Kıpç.) *yerte* "erken" < **ērte, yėrten* "yarım"; krş. Türm. *īr*, Az. *ėr* "erken".

Özb. (Kıpç.) *yes* "hatıra, hatır" < **ēs*; krş. Yen. *ēsni-* "hatırlamak", Türkm. *ēsle-* "hatırını saymak, hürmet etmek"

Özb. (Kıpç.) *yet-*, S. Uyg. *yet-, et-, it-*"etmek" < **ēt-*; krş. MK *īt-*, Türk. *et-, ed-er* vb.

Özb. (Buh.) *yetik, ötik* "çizme" < **ētük*; krş. Türkm. *ē dik*.

**ī*

D.Türk. (Jar.) *yik* "iğ" < **īk*; krş. MK *īk* ~ *yīk*, Türk. *iğ*, Gag. *ī*, Az. *iy*, Türkm. *īk*.

Özb. (Buh.) *yikeyi* ~ *ikeyi* "her ikisi" < **īkegü*; bkz. *yeki*.

D.Türk. (Jar.) *yırıŋda-* "irin toplamak" < **īriŋ* krş. Uyg. *īriŋ*~ *yiriŋ*, Özb. (Ürgenç) *īriŋ*

Az. *yiye* "sahip, efendi, ağa" < **īye*; krş. D. Türk. LC *īge, ēge* < **īye* < **īdi*.

S. Uyg. *yiz, yez* "iz", *yizda-* "izlemek, takip etmek" < **īz*; krş. Türkm. *īz, ız, īzle-* vb.

**ī*

D.Türk. (Jar.) *yığı* "ağlama", *yığla-* "ağlamak" < **īgı, īg*; krş. Türkm. *āğı, āğla-*.

S.Uyg. *yuzuk, yüzük, ızık* "kutsal" < **īduk*; krş. Çuv. *yĭrĭh* "intikamcı kötü bir ruh" < **yirik* < **yırık* < **īduk*.

Y.Uyg. Hami *yit, it* "it", ed. *işt*, S.Uyg. LC *īt*, Oyr. *iyt*, Çuv. *yıDĭ, yıt* < **īt*.

**ō*

S. Uyg. *yoz-, yuz-, yöz-* "aşmak, geçmek" < **ōz-*; krş. Uyg. *ooz-* ~ *oz-* "kurtulmak, geçmek".

**ō*

D.Türk. (Jar.) *yöl, yül, höl* "ıslak, nemli"; krş. MK *ōl*, Türkm. *ōl, hōl*, Özb. Buh. *hōl* ay.

S. Uyg. *yurı* "yüksek; güney", *yörı* "yukarı, yukarıya", *yörığıl* "kaldır!" (< *yörı kıl*), *yörle-* "kalkmak, ayağa kalkmak" ~ *örle-* "yükselmek", vb. < **ōr-, ōrü*; krş. Türkm. *ōr-* "ayağa kalkmak- kalkmak"

S.Uyg. *yür-le-* "örmek" (saç vb.) < **ōr-* = Türkm. *ōr-*.

S. Uyg. *yürdek* "gri renkli ördek" < **ōrdek*; krş. Türkm. *ōrdek*, Yak. *üör kus*.

S. Uyg. *yöt* "öd, safra" < **ōt*; krş. MK, Tarc. *ōt*, Türkm., Hak. *ōt*.

Bar. *yüzök* "ağaç özü" < **ōz-ek*; krş. MK *ōz*, Yak. *üös*, Çuv. *var*.

v- Türemesi

Tuna ve Volga Bulgarcasında

97. Ön-sesteki uzun dudaksıl ünlü Türk dil ve lehçelerinde pek seyrek olarak kendinden önce bir *v-* ünsüzü türetir. Bu olayın bildiğimiz en eski örneği Tuna Bulgarcasına ait şu sözdür:

Tuna Bulg. *veçĭm* "üçüncü" < **ūç-im* ~ Vol. Bulg. *veçĭm, vüçĭm* ~ Çuv. *viẐĭm* ay., *viẐĭ viśśĭ* "3" = *ūç*, MK *üç*, *üç*, Karag. *üyş*, D. Türk. LC *ūç* (*KSz* XVIII, 80), IM *ūç* (Lig. 192).

Tuna Bulg. *veçĭm* söz konusu *v-* türemesinin Türk dil ve lehçelerinde IX. yüzyıldan önce (Pritsak'a göre en geç V. yüzyılda)[152] başlamış olduğunun sağlam bir kanıtıdır.

Volga Bulgarcasında yukarıda verilen *veçĭm* ~ *v ü çĭm* örneğinden başka bir örnek daha vardır:

Vol. Bulg. *vān* "10", *vānım* "onuncu" < **ōn* = AT *ōn*, MK, Türkm. *ōn*, Yak. *uon*; krş. Vol. Bulg. *avl-i, ıvl-i* "oğlu" < **oğul*, Çuv. *ıvĭl* = AT *ogul*.

Ön-sesteki *o* ünlüsünün iki sözcükten birinde kendinden önce bir *v* geliştirdiği halde (*vān*), öbüründe geliştirmemesi (*avıl*) ancak bu iki sözün ünlüleri arasındaki nicelik farkı ile izah edilebilir.

Çuvaşçada

98. Bugünkü Çuvaşçaya gelince bu dilde ön-sesteki dudaksıl ünlülerin pek çok sözde bir *v-* geliştirmiş olduğu görülür. Aslında kısa olduğunu karşılaştırmalı araştırma ve incelemelerle bildiğimiz pek çok dudaksıl ünlü Çuvaşçada kendinden önce bir *v* - türetmiştir:

Çuv. *vĭran-* "uyanmak" = AT *odun-*; Türkm. *oyan-*.
Çuv. *vĭrĭm* "uzun" = AT *uzun*; Türkm. *uzın*.
Çuv. *vĭś-* "uçmak" = AT *uç-*; Türkm. *uç-*
Çuv. *vil-* "ölmek" = AT *öl-*; Türkm. *öl-*
Çuv. *viś-* "ölçmek" = AT *ölç-*, Türkm. *ölç-e-*.

Çuvaşçada kendinden önce bir *v-* türetmeyen dudaksıl ünlü pek azdır:
Çuv. *ĭs* "akıl, anlayış; öğüt" = Kom., Uyg., Türk. *us*
Çuv. *ĭs-* "bir kabı suyun içine daldırarak su doldurmak" < **(s)us-* = Türkm. vb. *sus-*.
Çuv. *ıvĭl* "oğul" = Türkm. vb. *ogul*.

Bu durumda Çuvaşçada ön-seste türeyen *v-* ünsüzünün Eski Çuvaşçadaki birincil uzun ünlüleri tesbit etmek için bir ölçü olarak

152 Omeljan Pritsak, "Ein hunnisches Wort", *ZDMG*, cilt 104

kullanılamayacağı açıktır. Birincil ünlü uzunlukları ancak türeme *v-* sesinden sonraki ünlünün niteliği yardımıyla tesbit olunabilir.

AT ā- = Çuv. vı-

AT *ā-* = Çuv. *vı-*
Çuv. *vıś-* "acıkmak" < **ōç-* < **āç-* = AT *āç-*, Türkm. *āç*, Yak.*ās*.
Çuv. *vıẐĭ* "aç" << **āçıg*.

AT ō-, ū- = Çuv. vu-

Çuv. *vut* "od, ateş" = AT *ōt*, Türkm. *ōt*; krş. Çuv. *uDĭ* "ot, kuru ot" (Lig. 186)
Çuv. *vuDĭ, vut* "odun" = AT *ōtuŋ* MK *otuŋ, otuŋ* Türkm. *ōdun*.
Çuv. *vuBĭr, vıBĭr* "cadı karı" (pek şişmandır) = Türk., Az. *obur* < **ōpur*, MK *ōp-* "höpürdeterek içmek".
Çuv. *vunnĭ, vunĭ, vun* "10" (Vol. Bulg. *vān*) = AT *ōn*, MK, Türkm. *ōn*.
Çuv. *vula-* "okumak" = AT *ūla-* ~ *ūlı-* "ulumak", Tat. *ula-*, Türkm. *uvla-* < **ūlı-*
Ana Türkçe kısa *o-* ve *u-* ünlüleri Çuvaşçada seyrek olarak *u-*, *ĭ-*, Genel olarak da *vı-* ve *vĭ-* ile temsil olunur: Çuv. *vĭrĭm* = AT *uzun* vb. gibi.

AT ō-, ū- = Çuv. va-

Çuv. *vat* "öd, safra" = AT *ōt*, MK, Türkm. *ōt*.
Çuv. *var, varĭ* "orta, iç, karın, öz" = AT *ōz*, MK, Türkm. *ōz*, Yak. *üös*.
Çuv. *valeś-* "üleşmek" = AT *ūleş-*; krş. Yak. *ülles-* ay. < **ūleş-*, Çuv. *valĭ, val'* "hisse, pay" = AT *ūlüg*.
Ana Türkçe kısa *ö-* ve *ü-* ünlüleri Çuvaşçada seyrek olarak *ĭ*, genel olarak da *vi-* ile temsil olunur: Çuv. *vil-* = AT *öl-*, Çuv. *viś-* = AT *ölç-*, Çuv. *vit-* = AT *ört-*, Çuv. *vit-* = AT *öt-* "geçmek, nüfuz etmek" vb. gibi.

Orta Türkçede

99. Ön-sesteki uzun dudaksıl ünlü Orta Türkçede pek seyrek olarak önünde bir *v-* ünsüzü türetir. Tesbit edebildiğimiz örnekler şunlardır:

Tarc. *voçak* "ocak"[153] < **ōçak*; krş. Türkm. *ōcak* < **ōçak*; Çuv. *vuCah* "ocağın iki yanındaki odun ve kül koymağa mahsus çukurlar, ocak" < Tat. *uçak*.

153 Houtsma *vuçak* okumuş. (bkz. s. 102)

Tuhf. *vayna-* "oynamak" < **voyna-* < **ōyna-*; krş. GT *oyun, oyna-* Çuv. *vĭyĭ* "oyun", *vĭl'a-* "oynamak".

Tarc., Bulg. *vur-*, IM *vūr- ~ vur-, vurul-, vuruş-*, Türk., Az. *vur-* Türkm. *ur-* < **ūr-*; krş. MK *ūr-, ūruş*, GT *ūr-*; krş. bir de Yak. *ūr-* "koymak, bırakmak".

Ünsüz İkizleşmesi

100. Türkçedeki birincil uzun ünlüleri tesbitte kullanılabilecek başka bir ölçü de ikizleşme (*gemination*) veya ünsüz uzaması olayıdır. Tarihî ve bugünkü Türk dil ve lehçelerinde bol örnekleri bulunan bu ikizleşme olayı araştırıcıların öteden beri dikkatini çekmiş olmakla beraber, bu fonetik olayın sebepleri üzerinde şimdiye kadar pek durulmamış, çok kere örnek vermek ve ikizleşen ünsüzlere işaret etmekle yetinilmiştir. Yalnız A. Von Gabain *Fundamenta*'daki "Das Alttürkische" adlı çalışmasında Brahmi metinlerinde sık sık karşılaşılan ikizleşme örnekleri dolayısıyla bir açıklama girişiminde bulunmuştur. Ona göre, ilk hece sonunda *r, t, s, ş* ve *n* seslerinde ve sözcük içinde daha ileride *r* ve *t* seslerinde görülen bu ikizleşme keskin bir şekilde sona eren bir heceden sonra gelen ünsüzlerin uzatılmasının yazıya yansımasından ibarettir (*Fund. I*, 26). Bizce bu açıklama belirsizdir, çünkü "keskin bir şekilde sona eren hece" ile neyin kastedildiği belli değildir. Bu ibare ile "vurgu" mu kast ediliyor yoksa ünlü niceliği mi murad ediliyor? Gabain açıkça ünlü niceliğinden bahsetmediğine göre ikizleşme olayını bununla ilgili görmüyor olmalıdır.

Halbuki Türkçedeki ünsüz ikizleşmesi olayını pek çok halde sözcükte birincil ya da ikincil uzun bir ünlünün varlığı ile açıklamak olasıdır. Açık hecedeki uzun ünlünün çekici etkisi ile izleyen hecenin başındaki ünsüz ikizleşir. İkizleşme ile ilk hece kapalı hale gelir ve uzun ünlü kısalır. Başka bir deyişle ikizleşme (ünsüz uzaması) bir nevi karşılama (telâfi) uzamasıdır. Kaybolan ünlü uzunluğunun yerini ünsüz uzaması alır:

Şimdi bunu Türk dil ve lehçelerindeki birkaç alınma sözcük ile gösterelim:

Özb. *sâdde* "sade" < A. سادە krş. Türkm., Özb. (Har.) *sāda*, Türk. *sāde*, vb.

Kum. (Buynak) *tazza, taza* "taze" (Benz. *Fund.*, 397) < F. تازه *krş.* Türkm. *tāza*, Türk. *tāze*.

Çuv. *pattĭr* "yiğit, bahadır" < **bātūr*; krş. Kırg., Oyr. *bātır*, Alt. *pātır*, Tuva *mādır* < Uyg. *bagatur* < Mo.

İkincil uzun ünlü bulunduran şu sözcüklerdeki ikizleşme de dikkati çekmektedir:

Türk. (TTS) *issi* "sahibi" < **ī-si* < **iyi-si*; aş. bkz.

Türk. *ıssız* < **ī-siz*; krş. TTS IV 440 *isüz* "ıssız", Muk. 324 *ī* "sahip", 325 *ī-leri* "sahipleri, efendileri" < **iyi*.

Uzun ünlülerin ikizleştirici etkisi sözcükte ileriye doğru olduğu gibi geriye doğru da işler. İşte yine alınma sözcüklerden birkaç örnek:

Türk. *cüzam, cüzzam* < A. جذام

Az. *çaggal* "çakal* < F. شغال

Az. (Muğan gr. ağızları) *harrın* "harın" < A. حرون

Türkm. (Yomud) *maşşın* "makine", ed. *māşın* < R.

Ünsüz ikizleşmesi olayına tarihî ve modern Türk dil ve lehçelerinin hemen hepsinde rastlıyoruz. *Dīvānu lugāti-t-türk*'teki ikizleşme örneklerinde şu aşağıdakiler sözcükteki birincil uzun ünlünün ilerleyici etkisi ile açıklanabilir:

ikki "2" ~ *iki* (daha seyrek) < **ēki*; krş. Yen. *ēki*, Özb. vb. *ikki*, Türk., Az. *iki* < **ikki* < **ēki*.

ikkiz < **ēkiz*; krş. Çuv. *yĭGĭr* < **ēkir*.

yetti ~ yeti "7" < **yēti*; krş. Orh. *yīti*, Az. *yeddi*, Yak. *sette*, Türk., Türkm. *yedi* < **yēti*.

arrıg "temiz" < **ārıg*; krş. Kırg. *ārçı-* "temizlemek" < Mo. < **ārtı-* = AT *ārıt-*.

Ünsüz ikizleşmesi örnekleri tarihî lehçelerden Brahmi yazılı Uygurca metinlerde de pek boldur. Gabain'in tesbit ettiği örneklerden şu aşağıdakiler birincil uzun ünlülerin etkisi ile meydana gelmiş olabilirler:

Br. *ārra, ārā* "ara"; IB, Türkm. *āra*, Yak. *āra, āran*.

Br. *ārri-, āri-* "temiz olmak" < **ārı-*; yuk. bkz.

Br. *ātti, ādhi* "adı, ismi" < *āt-ı*; MK vb. *āt*.

Br. *pirr ikindiśke ~ bir, pir* "1" < **bīr*; MK, Yak. *bīr*

Br. *kännim* "kanım", *käm* > **kän-ım*; MK *kän*, Türkm. *gän*.

Br. *tättir* "tadar" < **tät-ır*; MK *tätıg*, Türkm. *dät-*, *vb.*

101. *Dīvānu lugāti't-türk*'ten başlayarak, tarihî metin ve sözlüklerle modern Türk dil ve lehçelerinde rastlanan ve birincil uzun ünlülerin etkisi ile meydana geldikleri belli olan ünsüz ikizleşmesi örnekleri alfabetik sıra ile aşağıya çıkarılmıştır:

Özb. *aççik*, Y.Uyg. *aççik*, Kum. *aççı*, Kaz. *aşçı*, K. Klp. *aşşı*, Tob. (Böht., 195) *açce* "acı" < **āçıg*;[154] krş. Türkm. *acı*, Özb. (Har.) *ācı*.

Yak. *aççık* "aç; açlık" < **āçık*; krş. Tuhf. *açık* "aç", Orh., MK *āç-* "acıkmak", Yak. *ās-* ay.

Türk. (Sul. Vel.) *adda- ~ ada-* "vâdetmek" < **āda-*; krş. Türkm. *āda-* < *āt* "ad".

Az. *addım* "adım" < **ādım*; krş. Türkm. (A.B.) *ādım*, ed. *ēdim*, Türk. *adım* < TTS *ad-* "adım atmak, basmak" < **āt-*, Türkm. (A.-B.) *āt-*, ed. *ēt-* ay.

Kom. *allında ~ alında* "önünde", Çağ. (Bor. 75) *allında* "karşısında, önünde" < **āl-ı-nda*;[155] krş. Tefs. *alında*, Abuş. *alıda* < **āl* "ön", Türkm. *ālın* "alın"; bkz. *allıga*.

Çağ. (Şeyb.) *allıga* "önüne, karşısına" [156] < **āl-ı-ga*; bkz. *allında*.

AH *appak*, TTS *appak apbak*, Az. *ağ-appag*, Özb. *appak*, Y.Uyg., Kaz., Kırg. *appak*, Tat. *appağım* "bembeyazım" (okşamak) < **āp āk*; krş. IM *apak* Türkm. *apāk*.

Uyg. Br. *ārri- ~ āri-* "temiz olmak" < **ārı-*, MK *arrıg* "temiz", Kom. *arrı*, *arı*[157] ve *arov* < **ārıg*; krş. Kırg. *ārçı-* "temizlemek" < Mo. < **ārtı-* = AT *ārıt-*.

Türkm. ed. ve Merv-Teke *arrık* "zayıf, cılız" Özb. (Şehr-i Sebz) *arrig* ay. < **āruk*; krş. MK, Türkm. *ār-* "yorulmak, bitkin hâle gelmek".

154 Räs. Laut., 142.

155 Grønbech'in bu sözcüğün *alın*'dan geldiğine dair olan açıklaması (*Kom. Wört.*, s. 35) yanlıştır.

156 F.A. Abdullayev, *Fonetika ḫorezmskih govorov*, Taşkent 1967, s. 132.

157 Grønbech yalnız *arı* şeklini veriyor (bkz., s. 41).

Tarc. *assıg*, Kom. *assov*,[158] Türk. (Sul. Vel.) Bulg., Tuhf., TTS *assı* "fayda, kâr, kazanç" < **āsıg*; krş. Özb. Har. (Oğuz) *āsıy*[159] ay.

Kom. *aşşa- ~ aşa-* "yemek"[160] < **āşā-*; krş. Uyg. Br., MK *āş*, Turf. III, ön 7-8 *āşa-*.

Türk. (G.Antep) *azzık* "azık"[161] < **āzık*; krş. Türkm. *āzık*.

Çağ. (Eck., 51) *bakka ~ baka* "kurbağa", Özb. (Har.) *kurvakka ~ kurvaka* < **kur-bāka*; krş. Türkm. *gurbāğa*, Türk. *kur-bağa*, *kaplum-bağa*, Az. *bağa* "kaplumbağa, kurbağa".

Özb. (Bahmal) *çüççi* "tatlı" (Har. 128) < **sūçig*; krş. Özb. (Oğuz) *sūci*, Türkm. *süyci* ay.

Yak. *ekkirie-* "sıçramak, koşmak", *ekkiret-* "atı dört nala koşturmak" < **sēkrē-*; krş. Türkm. *sēk-dir-* "koşturmak", Türk. *seğirt-*, Az. *seyirt-* "koşmak".

Türkm. (A.-B.) *eyyer* "eyer" < **ēyer*; krş. Az. *yeher* ay.

Türkm. *garrı*, (Räs.) *karrı*, K.Klp., Özb. (Oğuz) *karrı* "ihtiyar" < **kārı*; krş. Az. (Dmanisi) *gārı*, Kaz. (Räs., *Laut.*, 142) *kāri* ay.; Türkm. *garra-* "yaşlanmak, ihtiyar olmak" < **kārı-*.

Türkm. *giccele-* "kızdırmak, tahrik etmek" < **kīçi-le-* (sıklık çatısı); krş. Türkm. *gīce-* "gicişmek, kaşınmak" < **kīçi-*, *gīci* "gicik, kaşıntı" < **kīçig*.

Türkm. *gurruk* "metrûk ve susuz kuyu" < **kūruk*; krş. Türkm. *gūra-* "kurumak" < **kūru-*, *gūrı* "kuru", Nohur *gurrı* ay., ed. *gurrı* "kuru zayıf" (*garrı-gurrı* deyiminde) < **kūrug*.

MK, Bulg., Çağ. (Eck. 51) *ikki ~ iki*, Kom. *ekki ~ eki*, IM, Tuhf., Türk. (Urfa), Özb., Y.Uyg., Yak. *ikki*, Y. Uyg. (Sink.) *ike ~ ikke*, (Hami) *ikki ~ ikke*, Çuv. *ikkĭ* "2" < **ēki*; krş. Yen. *ēki*, Tarc. *yeki*, vb.; aş. bkz.

MK, Tuhf. *ikkiz* "ikiz" < **ēkiz*; krş. Tarc. *yekiz ~ yikiz* = Çuv. *yĭGĭr* ay. < **ēkir*; aş. bkz.

Tuhf. *ikkindi* "ikindi" < **ēkinti*; krş. Bulg. *yekindü* ay.; yuk. bkz.

Y.Uyg. *işşi-* "şişmek" ~ D. Türk. (Jar.) *işi- ~ ışı-* ay. < **(s)īşī* < *sīş-ı-*; krş. MK *sīş* "şişmiş olan her nesne, yumru"; krş. bir de Kaz. *isi-* "şişmek" < ** işi-* < **şīş-ı-*.

158 Grønbech *asov* okuyor (s. 42).

159 F.A. Abdullayev, ay. eser, s. 65.

160 Grønbech, s. 44, yalnız *aşa-*.

161 Ö. Asım Aksoy, *Gazi Antep Ağzı*, I, İst. 1945, s. 71

Özb. (Bahmal) *koşşa* "çift" (Har. 128) < **kōš-a*; krş. MK, Özb. Har. 48 *kōš* "iki, çift".

Özb. *påççe* "bacanak" < **b̥āca*; krş. Türkm. *bāca* ay.

Çuv. *pĭrre* vb. "1" < **bīr*; krş. Uyg. Br. *pirr ikindiśke*, MK. Türkm., Yak. *bīr*.

Kom. *sassı-* ~ *sası-* "kokmak, fena kokmak" < **sāsı-*, *sassı* "kokmuş, kokan", Özb. *sassik* ay. < **sāsıg*; krş. Türkm. (Räs.) *sāsık* "kokmuş, çürümüş", Uyg. *sarsıg* , *sarsag*, *sasıg* "çürük".

Özb. *sillik* "düz, düzgün, pürüzsüz" < **sīlık*; krş. Y. Uyg. *silik*, D. Türk. (Jar.), Kırg. *sılık* ay. < **sīlık*, Türkm. *sīl-* "silmek, süpürmek".

Özb. *tappånçe* "tabanca", Az., Kırg., Y.Uyg. *tapança*, D. Türk. (Jar.) *tap'ançı*, Kaz. *tapança* ay., TTS *tabanca* "tokat" < F. طپانچه < Türk. **tāpan* "küçük taban".

Bulg. *tirri-* "yaşamak" < **tī r-i-*; krş. Türkm. *dī ri* < **tīrig*.

Özb. *tizze* "diz", Kaz., Kırg. *tize*, KKlp. *dize* < **tīz-e*; krş. Türkm. *dīz* < MK *tīz*.

Çuv. *tĭvattĭ*, *tĭvaDĭ* "4" < **tövert* < **tōrt*; krş. Türkm. *dōrt*, Yak. *tüört* < MK *tōrt*.

Yak. *ülles-* "üleşmek, paylaşmak" < **üleş-*, *üllehin-* < **üleş-il-*; krş. Tuhf. *yüleştir-* ~ *üleştir-*.

Çuv. *vunnĭ*, *vunĭ*, *vun* "10" < **ōn*; krş. MK, Türkm. *ōn*, Yak. *uon*, Vol. Bulg. *vān*.

Kom. *yaşşıl(l)ık* "yeşillik" < ** yāşıl*; krş. Türkm. *yāşıl*.

Oyr. (Räs.) *yekken* "obur", Tel. *d'ēkken*, Şor. *çeken* (< **çekken*) **yēken*; krş. Yak. *siegen* ay. < **yēken* (*Laut.*, 142).

MK, Kom., Çağ. (Eck., 51) *yetti* ~ *yeti*, Tefs. *yetdü* ~ *yeti*, AH *yetti*, *yedi*, Bulg. *yeddi*, Az. *yèddi*, Özb., Kum. *yetti*, Y.Uyg. *yette*, Yak. *sette*, Çuv. *śiççĭ* "7" < **yēti*; krş. Yen *yēti*, Koyb. *d'ēte*, *d'īte*, Soy. *t'ēte*, Tofa. *çēte*, Türk., Türkm. *yedi* < **yēti*.

101. Aşağıdaki örnekler de sözcük içindeki uzun ünlünün geriye doğru olan ikizleştirici etkisi ile meydana gelmiş olmalıdır:

Türkm. *akgın* "akıntı, cereyan" < **akkın* < **akīn*; krş. Türkm. *-īn*/*-īn* : *bütīn* "bütün", *yakīn* "yakın"; krş. bir de MK I, 376 *akī n* (~ *akın*).

Orta Anad. (Räs., *Laut.*, 142) *aşşağa*, G.Antep (Aksoy) *aşşağı* < *aşāk-a*; krş. Türkm. *aşāk* "aşağı, alt"

Gag. (Doer. *Fund.* 268) *büttün* < **bütūn*; krş. Türkm. *bütīn*.

Çağ. (Eck., 51) *sakkal* ~ *sakal*, Türkm. *sakgal*, Az. *saggal* < **sakāl*; krş. MK *sakāl* (beş kere) ~ *sakal* (bir kere), Muk. سقال, Osm. صقال ; krş. bir de Mac. *szakál* < Türk. (Gom. 119).

Bulg. *tokkuz*, Çağ. (Eck., 51) *tokkuz* ~ *tokuz*, Türkm. (Dmit.) *dokkuz*, Az. *dogguz*, Özb. *toḳḳiz*, Özb. Har. (Oğuz) *dokkız*, Y. Uyg. *tokkuz* "9" < **tokūz*; krş. MK III 127 *tokūz*; krş. bir de Çuv. *tĭhhĭr*, *tĭhır* "9" < **tōkur*.

Özb. *yavvaş* ~ *yuvaş* "yavaş" < **yawāş*; *krş. Tarc. yavāş*, AH *yavāş*, *yavaş* .

Az. (Muğan) *uzzun*, Türkm. (Yomut, Göklen) *uzzīn*, *ed. uzīn* < **uzūn*.

Ön Damaksıllaşma

102. Uzun art damak ünlülerinin sebep olduğu seslik değişmelerden biri de kendi kendilerini ön damaksıllaştırmalarıdır. Bu olay daha çok *t*, *d*, *n*, *s*, *z*, *ş*, *ç* ve *c* gibi ünsüzlerle *y* yarı ünlüsünün eşliğinde gerçekleşir. Söz konusu ünsüzlerin tek başlarına da ön damaksıllaştırıcı etkileri olduğu hep bilinir:

Uyg. *bıç-* ~ Türk., Türkm., Az. vb. *biç-*

Uyg. *bış-* ~ Türk., Türkm., Az. vb. *biş* -

Uyg. *bıŋ*~ Türk. *bin*, Az. *min*, Türkm. *müŋ*, vb.

MK *tıl* ~ *til*, Türk., Az., Türkm. *dil* vb., Kut. Bil. *tılmaç* ~ Türkm. *dilmaç* vb.

Ne var ki bu gibi örnekler azdır. Öte yandan, Türk dil ve lehçelerinde tarih boyunca tesbit edilen pek çok ön damaksıllaşma örneğinde adı geçen ünsüzlerden biri ya da ikisi ile birlikte bir birincil uzun ünlü de bulunmaktadır. Bu durum, bizi uzun ünlülerin, belirli şartlar altında, kendi kendilerini ön damaksıllaştırdıklarını kabule sevk eder.

Bu olaya ait bir örnekler listesi aşağıya çıkarılmıştır:

ā > *ē*, *e vb.*

Çuv. *yüś-* "acımak, acılaşmak; ekşimek" < **ēçi-* < **āçı-*, *yüŽĭ* "acı, ekşi" < **āç īg*; krş. Tat. *eçi-*, Başk. *esi-* vb.

Türk. (TTS) *yeli* ~ *yalı* "yele" < **yālı*; krş. Türkm. *yāl*, Az. *yal*, Türk. *yele*.

Tarc. *sencer* kişi adı ~ *sanç-* "batırmak, saplamak" < **sānç-*; krş. Türkm. (Räs.) *sānç-*.

Tefs. *dēn-* (117), *ten-* (298) ~ *tān-* (284), Türkm. *dēn-* "reddetmek, inkâr etmek" ~ Az. *dan-*, Tuhf. *tan-*, MK *tān-*.

Özb. Har. (Bahmal) *errig* "arık, zayıf, cılız" ~ Türkm. *arrık* < *ār-* "yorulmak, bitkin hale gelmek"

Türkm. *ēt-* "adım atmak, gitmek, yürümek", *ēdim* "adım" ~ (A.B.) *āt-*, *ādım*, Türk. (TTS) *ad-*, *adım*, Az. *addım*.

Özb. (Har. 41) *sene-* ~ *sana-* "saymak" < **sāna-*; krş. Türkm. *sān* "sayı", *sāna-* "saymak"

Özb. (Har. 48) *yere* ~ *yara* < **yāra*; krş. Türkm. *yara*, fak. *yār-*.

D. Türk. (Jar.) *sesı-* "çürümek, kokmak, taaffün etmek", *sesığ*, *sesık*, *sısıg* "çürümüş, kokmuş" Türkm. (Räs,) *sāsık* ay.

Tat. *yeş* "yaş, sin", *yeşe* - "yaşamak" ~ Türkm. *yāş*, *yāşa-*.

Türk. *yeşer-*, Tat. *yeş* "genç", *yeşer-* "gençleşmek, yeşermek" ~ Türkm. *yāş* "yeşillik".

Türk. *yeşil*, Tat. *yeşil* ~ Az. *yaşıl*, Türkm. *yāşıl*.

Tat. *yeş* "göz yaşı" ~ Türk., Az. *yaş*, Türkm. *yāş*.

Tat. *cey* "yaz" ~ Türkm. *yāy-la*, *yāy-lag*, MK *yāy*.

Tar. *ceye* "yay" ~ Türkm. *yāy*, Kırg. *cā*, Yak. *sā* < MK *yā*.

ī > *i vb.*

Türk., Az., Türkm. vb. *bit*, Turf. LC *pīt*, Y.Uyg. *pişt*, Özb. (Har.) *biyt*, Kaz. *piyt* ~ Çuv. *pıyDĭ*, *pıDĭ* ay. < **bīt*

D. Türk. (Jar.) *çibin*, *çivin* ~ *çıvın* "sinek", Türk. (TTS) *cibin-lik* Türkm. *çībın*, Kırg. vb. *çımın*.

Türkm. *çīş-* "şişmek", *çīş* "şiş, şişkin", Türk., Az. *şiş-*, *şiş* < MK *sīş*; krş. Türk., Az. *şişman* < **şīşman*.

Kaz. *isi-* "şişmek", Y.Uyg. *işşi-*, D. Türk. (Jar.) *işi-* ~ *ışı-* ay. < **(s)īş-ı-*.

Türk. *dit-*, Az. *did-*, MK *tīt-* ~ Yak. *tūt-* (~ *tīt-*)

Türk. Az. *giciş-* "kaşınmak", Türkm. *gīce-*, MK *kiçi-* < **kīçı-*; krş. Türk. *gıcık* < **kīçık*, Özb. *kiçi-*.

Türk. *dinç*, D.Türk. (Jar.) *tinç* ~ *tınç*, Özb. (Har. 52) *tīnç* "sessiz, sakin", Türkm. *dīnç* "sulh, sükûnet".

Türk. *din-* ~ Türkm. *dīn-* "kurtulmak, sona ermek"; yuk. bkz.

Türk. *dinlen-* < **tīnlan-*, D.Türk. (Jar.) *tin-* ~ *tın-* "nefes almak", MK *tīn* "nefes", Uyg. *tınlıg* "canlı, yaratık".

Türk. *is*, Az. *his*, Özb. (Har. 47) *īs* "is, duman" ~ Türkm. *īs* "koku".

Türk., Az., Türkm. vb. *it*, Özb. (Har. 136) *iyt*, Oyr. *iyt*, Turf. LC *it*, Y. Uyg. *işt* ~ Orh., Uyg., MK *ıt*, Çuv. *yıDĭ* "it" < **īt*.

D. Türk. (Jar.) *sin-* ~ *sın-* "kırılmak", Türkm. *sīn-*, MK *sī-*, *sīn-*.

Çuv. *yĭnĭ* "kın" ~ AT *kīn* (Yak. *kīn*, Türkm. *gīn*)

Çuv. *yĭrĭh* "kötü bir ruh" ~ AT *īduk* (Yak. *ıtık*, fak. *īt-* "göndermek")

ō > *ö*

Mac. *tőr* "ağ, tuzak" < Es. Çuv. **tōr* ~ Uyg. *tor*, *toor*, MK *tōr*, Kırg. *tōra* (Lig., *JA* 1938, s. 198)

Uyg., MK *yörüg* "tabir, yorum", MK *yör-* ~ *yor-* "tabir etmek" < **yōr-*; krş. Türkm. *yōr-*, ay.

Türk. (TTS) *yöyül-* ~ *yoyul-* "silinmek, kazınmak, zail olmak", *yoy-* "silmek, kazımak, yok etmek" < MK *yod-*, < **yō-d-*; krş. MK *y ōk* < *yō-k*.

MK *öp-* ~ *ōp-* "höpürdeterek içmek"; krş. Türk., Az. *obur* < **ōpur*, Kırg. *opkok* ay.

Yak. *ūy-* "dikmek, dikişle tutturmak" ~ Türkm. *ōymak* "dikiş yüksüğü"; krş. Mo. *oyo-* < *oya-* "dikiş dikmek".

Türk. *yörü-*, *yürü-*, Türkm. *yöre-*, Az. *yeri-* ~ MK *yōrı-* (I, 167), *yorı-*, *yor-*, AH 137 *yōrı-*, 92 *yōrga*, Türkm. (Räs.) *yōrga*.

ū > *ü vb.*

Türkm. *süyn-* "uzamak, uzanmak" ~ MK *sū-* "uzatmak, sunmak", Yak. *ūn-* "uzamak, gerilmek" < **sūn-*.

Türk. *ücra*, *hücra* "uzak, uzakta, uçta" ~ TTS *ucra*, *ucura-ca* "uzakça"; krş. MK, Türkm. *ūç*.

Balk. *üya* "yuva" (Bang. KSz XVIII, 27) ~ GT *uya*, Türk., Az. *yuva* < **ūya*, Yak. *ūya*, *uya*.

Tuhf. *yüvün*, Türkm. *yüŋ*, Türk. *yün*, Gag. *ün* ~ *MK yuŋ*, Az. *yun*.

D.Türk (Jar.) *yüt-*, *yut-* ~ *yut-*, *cut-* < MK *yūt-*, Türkm. *yuvut-*.

Türk. (TTS) *yüce*, *yücel-*, *yücelen-* ~ Az., Türkm. *uca* "yüksek, yüce", Az. *ucal-* "yücelmek", IM *yuca* "yukarıda, üstte", Tarc. *yūca* "arka, herşeyin en yüksek kısmı" < * *ūça*.

Ünlü Türemesi

103. Kapalı hecelerdeki uzun ünlülerin bazan hece sonunda kısa bir ün-

lü türettikleri olur. Bu seslik olay için Türk dil ve lehçelerindeki alınma sözlerden birkaç örnek vereceğim:

Türk. *hacı*, Y. Uyg. (Hami) *haci, aci*, Kırg. *acı* < A. حاجّ

Kırg. *ılacı* "ilâç, derman" < A. علاج

Türkm. *umīdıger* "ümitli" < F. امیدگر

104. Birincil uzun ünlülerin hece sonunda kısa bir ünlü türetmesi olayına tarihî lehçelerde pek seyrek olarak rastlanır. Tesbit edebildiğim örnekler aşağıya çıkarılmıştır:

Toy. II, arka 8 *ögü-geli* "övmek"; krş. MK, Türkm. *ōg-*.

Tuhf. *yanı-* "tehdit etmek", Nij. *yanĭ-*, Uyg. MK *yan-*, Yak. *sān-*

IM 69 *agı* (ya da *āgı*) "ağ, balık ağı"; krş.. MK, AH 16, Bulg. 5-3 *āğ*, Türkm. (Leh.) *āk* ay.

Bulg. 11-4 *bōyi* "akrep"; krş. MK *bōy*, Türkm. *mōy* "zehirli örümcek", Kırg. *bō, bōy* ay.

Bulg. *tirri-* "dirilmek, yaşamak" < **tīr-*; krş. Türkm. *dīri* < **tīrig*, Uyg. *tir-, tirgüz-*.

Türk. (Sul. Vel. 13) *tadı-maguŋ* "tatmak"; krş. Türkm. *dāt-*, Az. *dad-*, MK III 186 *tātur-* "tattırmak, tadırmak"

Türk. (S.Ç. Mevlid) *olı-dı* "olmak" (97, 3. beyit) (*ol-idi* ile kafiye), *olı-mış* (101, 6. beyit) (*ol-imiş* ile kafiye).

105. Hece sonunda ünlü türemesi olayına modern Türk dil ve lehçeleri arasında en çok Çuvaşçada ve Yeni Uygurcanın Hotan lehçesinde rastlanır.

Çuvaşçada

küli̇̆ "göl" < **kōl*; krş. *kül-* "hayvanı arabaya koşmak".

pi̇̆r, pi̇̆ri̇̆, pi̇̆rre "1" < **bīr*; krş. *pi̇̆l-* "bilmek".

pıyDi̇̆ "bit" < **bīt*; krş. *piś-* "pişmek".

pur, puri̇̆ "tebeşir" < **bōr*;

sĭri̇̆ "solmuş kır rengi" < **sūr*; krş. Türkm. *sūr* "kestane ve altın rengine çalan gri"

sıvi̇̆ "sağ, sağlam" < **sāg*, krş. MK *sāg* ay.

śani̇̆ "yen" < **yēŋ*; krş. MK *yīŋ* Türkm. *yeŋ*

si̇̆vi̇̆ "dikiş yeri, yiv"; krş. MK *yī* ay.

ti̇̆vaDi̇̆, ti̇̆vatti̇̆ "4" < **tōrt*.

var, vari̇̆ "merkez, orta" < **ōr* = Türk. *öz*

viŽi̇̆, viśśi̇̆ "3" < **üç*; krş. MK *üç*, Turf. LC *üç, üş*, Karag. *üyş*.

vut, vuDi̇̆ "od, ateş" < **öt*.

vun, vuni̇̆, vunni̇̆ "10" < Vol. Bulg. *van* < **ōn*.

yĭDi̇̆ "it" < **īt*; krş. Turf. LC *īt*, Oyr., Özb. (Har.) *iyt*.

yi̇̆Ge "iğ" < **īk*; krş. MK *īk, yīk*, Türkm. *īk*.

yi̇̆ni̇̆ "in" < **īn*; krş. MK *īn, yīn*, Türkm. *hīn*, Yak. *īn*.

Çuv. *yi̇̆ni̇̆* "kın" < **kīn*; krş. MK, Yak. *kīn*, Türkm. *gīn*, Tat. *kını*.

Çuv. *yuri̇̆* "şarkı, türkü" < **īr*; krş. MK *ır, yīr, yır*.

Doğu Türkçesinde

D.Türk. *sōrı-sam* "sormak, sual etmek" (*KSz* XVIII 68)

Y.Uyg. *işşi-*, Kaz. *isi-* "şişmek" < **(s)īşı-*; krş. Türkm. *çīş-*, Türk., Az. *şiş-*.

D.Türk. (Jar.) *sancı-* "saplamak" < **sānç-*; krş. Türkm. (Räs.) *sanç-*.

D.Türk. (Jar.) *seki-* "sıçramak" < **sēk-*; krş. *sekle-* ay.

D. Türk. (Jar.) *sekeri-* "sıçramak" < **sēkri-*; krş. Yak. *ekkirie-* ay. < **sēkrē-*.

D. Türk. (Jar.) *tıncı, tinci* "sessiz(ce)", *tınc, tinc* ay.

D. Türk. (Jar.) *tüve* "dip, alt, aşağıda" ~ *tüb, tüv*.

Hotan Lehçesinde[162]

Hot. *beşi̇̆* "5"; MK *bīş*, Türkm. (Lig.) *bēş*, Yak. *bies*.

Hot. *biri̇̆* "1"; MK, Yak. *bīr*, Türkm. *bīr-i* vb.

Hot. *otă* "od, ateş"; Uyg. *oot*, MK, Türkm. *ōt*.

Hot. *butŭ* "but"; MK, Türkm. *būt*, Az. *bud*.

Hot. *üçŭ* "3"; MK *üç*, *üç*, Turf. (LİKi.) *üç*, *üş*, Karag. *üyş*.

Azeri Lehçesinde

Az. (Kirovabad) *vezi* "bez, gudde"; krş. MK *bīz*, Türkm. *mēz*.

Az. *guc-, gucu-* "kucaklamak, ihata etmek"; krş. MK *kūç-*, Özb. Har. *kūcak*.

---

162 Hotan lehçesine ait örnekler Pritsak, *Fund.* I, s. 540'tan alınmıştır.

Kırgızcada

Kırg. *çoşu-* "sel gibi akmak" ~ Türkm. *cōş-* ay. < **yōş-*
Kırg. *arı-* "yorulmak" ~ Türkm. *ār-*

Tatarcada

Tat. *kını* "kın"; MK, Yak. *kīn*, Türkm. *gīn*, Çuv. *yĭnĭ* < **kīn* = Mo. *kui, kuyi* < **qıβı(n)*

Tuvacada

örü- "örmek" = Türkm. *ōr-*

Ünsüz Türemesi

106. Hece ve söz sonundaki *r, l, n* ünsüzlerinin bazan söylenişten düşerek önlerindeki kısa ünlüyü uzattıkları dil biliminde bilinen bir gerçektir. Türk dil ve lehçelerinde bu yolla kazanılmış ikincil uzunluklar pek çoktur. İşte birkaç örnek:

Türkm. *māmık*, MK *bāmık* "pamuk" < **pambık* < **panbık* < F. *panbuk*; krş. Farsça *pänbe* ay.

Özb. (Har. 47) *mūş* "köşe", Türkm. *burç* ay., D. Türk. (Jar.) *burcek bucek* ay. < F. *burc.*

D.Türk. (Jar.) *ōtur- ~ oltur-* "oturmak"

Bu seslik olayın tam karşıtı, yani aslında uzun ya da vurgulu olan bir ünlünün söz içinde kendisinden sonra bir ünsüz (genel olarak *r, l, n*) türetmesi de olağan ve bol örnekleri bulunan bir olaydır:

Türk. (TTS) *kaplū baga* > *kaplumbağa.*

İt. *palyaço* > Türk. *palyaço, palyanço* vb. gibi.

Şimdi birincil uzun ünlüler sebebiyle meydana gelen ünsüz türemelerini görelim:

r-, l-, n- Türemesi

Kırg. *arıs, ars* "kakım", Türk. (TTS) *ars, as* "gelincik" ~ Alt., Tel. *ās*, MK *ās, āz* "kakım", Çuv. *yus* ay. < **ās.*

Türkm. (*Sārık*) *ārdım* "adım" ~ Yomut, Ērsārı vb. *ādım*, Türkm. ed. *ēdim.*

Türk. (TTS) *bortla-* "(deve) doğurmak", *bortlak* "deve yavrusu" ~ Türkm. *bōtla-* "(deve) yavrulamak", Türk. (SDD) *poduk, potuk* "deve yavrusu" < **bōtuk*

D. Türk. (Jar.) *kurçar- ~ kuçar-* "kucaklamak", Özb. (Har.) *kūcak*, Türk. *kucak*, Az. *gucag* vb. < **kūç-.*

D.Türk. (Jar.) *parçak ~ pāçak* "bacak", Türk. *bacak*, Gag. *bacek* < **bāçak* < F. *pāçe.*

D.Türk. (Jar.) *yurtkan* "yutan" ~ *yut-, yut-, yut-* vb.

Tuhf. *şılpık* "sopa, ağaç âsâ" ~ Türkm. *çībık.*

Türk. *tunç*, Az. *tunc* ~ D. Türk. (Jar.) *tuç, tūç*, Türk. (TTS) *tūc* < F.

ş- Türemesi

Y.Uyg., Sal. *işki*, S.Uyg. *işke* "2" ~ Yen. *ēki*, MK vb. *ikki.*

Y.Uyg. *işt*, S. Uyg. *ışt* "it" ~ Turf. LC *īt*, Özb. (Har.) *iyt*, Oyr. *iyt*, Çuv. *yıDĭ* < **īt.*

Y.Uyg., *iştik*, S.Uyg. *ıştığ* "keskin" < **ītig*; krş. Uyg. *yitig, yiti, yitti*, Koyb. *çittig*, < **yītig.*

Y.Uyg. *pişt*, S.Uyg. *pışt* "bit" ~ Turf. LC *pīt*, Özb. (Har.) *biyt*, Kaz. *piyt*, Çuv. *pıyDĭ pıDĭ* < **bīt.*

h- Türemesi

S. Uyg. (Mal.) *yehti* "7" ~ Türk., Türkm. *yedi*, Az. *yēddi*, Yak. *sette* < **yēti.*

IV. BÖLÜM
Birincil Uzun Ünlülerin Çıkışı

107. Türk dil ve lehçelerindeki birincil uzun ünlülerin çıkışı üzerine Türk ve Altay dilleri bilginlerince türlü kuramlar ileri sürülmüştür. Bunlar şöyle sıralanabilir:

1) Büzülme kuramı (Radloff, Grønbech, Ligeti),

2) Vurgu kuramı (Neméth),

3) Karşılama, giderme (telâfi) uzaması kuramı (Menges),

4) İkiz ünlü kuramı (Biyişev)

5) Hece doruğu kuramı (Şçerbak).

Bunlardan ilk üç kuram hakkındaki görüşlerimizi eserimizin giriş bölümünde belirtmiştik. Burada son iki kuramı inceleyecek ve bunlar hakkındaki düşüncelerimizi açıklayacağız.

Sovyet türkologlarından Biyişev'e göre Türk dil ve lehçelerindeki birincil uzun ünlüler *ay, ey, iy* vb. tarzındaki alçalan ikiz ünlülerin büzülmesi sonunda meydana gelmiştir: Türkm. *bār* "var" < **bayr*, *bēr-* "vermek" < **beyr-*, *dīnç* "dinç, rahat, sâkin" < **tıynç* gibi.[163]

Biyişev'in Radloff'tan esinlenerek ortaya attığı bu kuram kandırıcı olmaktan uzaktır ve başka bir Sovyet Türkologunun, Şçerbak'ın, haklı eleştirilerine uğramıştır. Şçerbak, Biyişev'in kuramına şu yolda itiraz etmiştir:

1) Türk dilinde hece sonunda ancak bir selenli (sonant) ile bir ötümsüzden oluşan ünsüz grupları bulunabilir: *kırk, yurt, ant, kayt-, kurt-, tört, ayt-, inç, sanç-* gibi. Son-seste iki selenli ya da bir ötümsüzle bir selenliden oluşan ünsüz grupları Türk dilinin sesçe kuruluşuna aykırıdır:

2) Bu kuram kabul edilirse Türkmence *āy* "ay", *bāy* "zengin" vb. gibi *y-* ile biten uzun ünlülü sözcüklerin ilk şekillerini de **ayy*, **bayy* vb. tarzında çift *y*'li olarak tasarlamak gerekir ki, bunun da ne kadar *fantastik* olduğu meydandadır.[164]

---

163 A.Biyişev, *Perviçnıe dolgiye glasnıye v tyurkskiḫ yazıkaḫ*, Ufa 1963, s. 118

164 *Voprosı Yazıkoznaniya*, 1967, No. 6, s. 37.

Şçerbak'ın bu haklı eleştirilerine birşey eklemeği gereksiz görüyor ve onun bu konudaki kendi kuramına geçiyoruz.

Şçerbak, Neméth'ten yarım yüzyıl sonra yine vurgu esasına dayanan fakat Neméth'inkinden farklı olan yeni bir kuram ortaya atmıştır.[165] Şçerbak'a göre Genel Türkçede ünlülerin nicelik bakımından zıtlığı hecelerin farklı doruklu, ünlü doruklu ya da ünsüz doruklu, olmalarıyla ilgilidir. Doruğu ünlü kısmında olan hecelerde uzun ünlüler, doruğu ünsüz kısmında olan hecelerde de kısa ünlüler oluşmuştur. Bunun sonucu olarak da, ünlüden sonraki ünsüz, ünlü doruklu hecelerde kısa, ünsüz doruklu hecelerde ise uzun ve baskılı bir söyleniş kazanmıştır. Böylece örnekle iki *at* sözcüğü şu farklı gelişmeyi göstermiştir:

$$\acute{a}t / at' > \bar{a}t / a\bar{t} > \bar{a}d, at^{c}$$

Şçerbak bu görüşünü desteklemek için ünlüler arasındaki nicelik zıtlığının, Azerî Türkçesinde, gevşek ve zayıf soluklamalı ünsüzlerle güçlü ve soluklamalı ünsüzler arasındaki zıtlığa çevrilmiş olmasını kanıt olarak gösteriyor (Örneğin *ad/at, ac/aç, gab/gab* vb. gibi).[166]

Şçerbak'ın bu kuramına iki yönden itiraz edilibelir:

1) Türkçede hecenin doruğu daima bir ünlü olmuştur. Ünsüz doruklu hece Türkçenin yapısına ve sesçe kuruluşuna aykırıdır.

2) Ana Türkçede ünlü ve ünsüz doruklu iki çeşit hecenin var olduğu kabul edilse bile o zaman akla şu soru gelmez mi: Ana Türkçedeki bu hece çeşitlenmesi hangi sebeplerle ve hangi esasa göre olmuştur? Daha açık olarak, aksi halde eş-sesli olan iki *at* sözcüğünden "isim" anlamına olanının ünlü doruklu, öbürünün ünsüz doruklu olmasının sebebi nedir?

Görülüyor ki Şçerbak'ın ünlü ve ünsüz doruklu heceler kuramı da birincil uzun ünlülerin çıkışını aydınlatacak güçte değildir.

Birincil uzun ünlülerin çıkışı hakkındaki kuramlar içinde bugün için en çok akla yakın ve kandırıcı olanı yine vaktiyle P. Pelliot tarafından ileri sürülen[167] ve Ligeti tarafından daha bol örnekle desteklenen[168] "büzülme"

---

165 A.M. Şçerbak, "O proiṣhojdenii perviçnıḫ dolgiḫ glasnıḫ v tyurkskiḫ yazıkaḫ, *VYa* 1967, No. 6, 34-47.

166 A.M. Şçerbak, ay., s. 46.

167 P. Pelliot, *JA* 1925, c.I, s. 231.

168 L. Ligeti, "Les voyelles longues en turc," *JA* 1938, s. 198 ve devamı.

kuramıdır. Ancak Ana Türkçedeki uzun ünlülerin hepsinin de iki heceli şekillerin büzülmesi ile meydana geldiği iddia edilemez. Aşağıda görüleceği üzere bazı ünlü uzunlukları ünlüden sonraki selenlinin (*r, l, n*) düşmesi sonunda ortaya çıkmıştır. Bazı kök hece ünlüleri sadece ünlem ya da yansıma söz ünlüsü oldukları için uzundurlar. Bazıları da ya başlı başına kök hecesini kurdukları ya da açık hece ünlüsü durumunda oldukları için vurgu etkisiyle uzun söylenmiş olmalıdırlar. Bununla birlikte, bu saydığımız haller dışında kalan pek çok birincil uzunluğun kaynağının bugün için bilinmez olduğunu da itiraf etmemiz gerekir. Karşılaştırmalı Türk ve Altay dil bilimi çalışmaları ilerledikçe daha başka ünlü uzunluklarının da aydınlığa kavuşması beklenebilir.

Büzülme Kuramı

ā

108. MK *sāg* "yün atmak ve kabartmak için kullanılan çubuk" ~ Mo. *sabaga* "uzun değnek" < *saba-* "yün atmak"; Kırg. *saba-* ay. < Mo.

Türk., Az. *dalga*, Çağ. *dalga, talga* (< **tālga*) ~ Mo. *dabalga(n)* ay.

MK *yala* "itham, töhmet" (< **yāla*) ~ Mo. *cagali* ay., *cagaldu-* "itham etmek".

Türkm. *yārım* "yarım" ~ Mo. *cagurma* "tamamlanmamış, bitmemiş", *cagurmag* "yarı, yarıda, yarı bitmiş", *cagura* "ara, fasıla; yarı yol, ortada".

ō

Türkm. *yōl* ~ Mo. *cagul-çin, cigulçin* "yolcu, gezgin, konuk; gezici tacir", Hal. *cūlç* ay.

MK *yorçı* "usta kılavuz" (< **yōrçı*) ~ Mo. *caguçi* "kılavuz, haberci, kurye, elçi, aracı, ara bulucu, çöp çatan", Hal. *cūç* ay. < **cagurçı*.

MK *yōr-* "yormak, tabir etmek", Kırg. *coru-* ay. (< **yōru-*) ~ Mo. *cigurci, ciguçi* "tercüman, mütercim".

ō

MK *tōr*, Kırg. *tōra* "ağ, tuzak" ~ Mo. *togur, tour* "ağ", Hal. *t'ōr*, Kalm. *tor*; Mac. *tőr* ay. < Türk. *tōr* < **tögür* (Lig. 198).

Türk. *tōz* ~ Mo. *togusun*, Hal. *t'ōs*, Kalm. *tōsn* (Lig. 198) < **togursun*..

MG *kōş, koş*, Özb. (Har.) *kōş* "iki, çift" ~ Mo. *koos, kos* "çift; çift numara; çifte".

Türkm., Az. *gova*, Türk. *kova*, TTS *koffa*, Tuhf. *koga*, MK (Oğuz) *kova* (< **kōga*) ~ Mo. *kobuga, kobugu* "kova; ark, hendek"; krş. Zam. *kobka* "kova".

Türkm. *yol-* (< **yōl*) ~ Mo. *nogula-* "yolmak, parçalamak", *nolu-* ay.

Türk., Az. *yosun*, Türkm. *yōsun* ~ Mo. **nogusun*; krş. Mo. *nogugan* "yeşil; ot, sebze", *nogubur, nogubir* "yeşilimsi"; krş. Tuhf. 23 b-5 *yoşkun* "yosun" < **yogşun*, (sayfa kenarı) *yogsun*..

ū

MK *yū-*, Türkm. *yuv-* ~ Mo. *ugiya-* < **ugiga-*, Zam. *ugā-*.

MK *uça* "sırt, arka", AH *ūca* "kıç, arka", Tarc. *yūca* "arka, birşeyin en yüksek kısmı", Türkm. *ūca* "kuyruk sokumu kemiği, kıç, arka" ~ Mo. *uguça, uguçi*, Zam. *ūça*, Hal. *utş* ay.

Yak. *ūr-* "koymak, bırakmak", Türk., Az. *vur-*, Türkm. vb. *ur-* < MK *ūr-* ~ Mo. *ugur-* "atmak", Zam. *ūra-* "salmak, bırakmak".

Orh. *yul-* "yağma etmek, yağmalamak" (< **ūl-*), *yulug, yulıg* "yağma" ~ Mo. *uulga* ay., *uulgala-* "yağmalamak, talan etmek".

Türk. *yut-*, Az. *ud-*, Türk. *yuvut-* < MK *yūt-*, Çuv. *śĭt-* "yutmak" < **yut-* ~ Mo. *oguçi-, ouçi-* "yutmak, yudumlamak", Hal. *ōçi-* ay. < **ogutı-*.

Uyg. vb. *buş-* "kızmak, öfkelenmek", Br. *pūs-* (*būş-*) ay. ~ Mo. *bugsi-bugsa-* ay.

Türkm. *gūrı* "kuru", *gūra-* "kurumak" < **kūrı-*, MK *kūr* "kuru" ~ Mo. *kaguray*, Hal. *xūray* "kuru, kurumuş; çorak, kıraç; kuruluk, kurak, kuraklık".

ī

MK *çīk-* "nemlenmek", Türkm. *çīg* "nem, rutubet", Yak. *sīk* "rutubet; çiğ", *sīkey* "nemli, çiğ" ~ Mo. *çigig, çi'ig* "nemli; nem, rutubet", Hal., Kalm. *tşīg* (Lig. 199).

MK, Yak. *kīn*, Türkm. *gīn*, Çuv. *yĭnĭ* "kın" ~ Mo. *kui, kuyi*, Kalm. *xū* < **kuβı(n)* < **kıβı(n)* < **kıβı(n)* (Lig. 199).

ē

Türk. **-çe-* "kadar", krş. Uyg. Br. *mūnçā, bārçā* vb. ~ Mo. *çege(n)* ay. (post.); *ebüdüg ç.* "dize kadar, diz boyu", *minu ç.* "benim kadar (büyük)".

Hak. *tēr-*, Türkm. *tīr-* "dermek, toplamak" ~ Mo. *tegü-* "dağılmış şeyleri almak, toplamak, bir araya getirmek", Hal. *tū-* ay.

Türkm. *īn-* "inmek", MK *ıl-* ay. (< **īl-*) ~ Mo. *ibil-*, *ibel-* ay.

MK, Türkm. *īş* ~ Mo. *üyile*, Zam. *üyle* < **üβile* < **iβile*.

Uyg. *iriŋ* ~ *yiriŋ*, Özb. (Ürgenç) *īriŋ* "irin", S.UYg. *yırıŋda-* "irin yapmak" ~ Mo. *idegeri* "irin" < **idigeri* > **digiri(ŋ)* > Türk. *yīriŋ*

Yak. *kīn*, GT *kin*, *kindik*, Tarc. *kündik* "göbek" ~ Mo. *küi*, *küyi* ay. < **küβi(n)* ya da *kiβi(n)* < **küŋi*, Kalm. *kī*; krş. Türk., Az. *göbek*, Türkm. *gōbek* (Lig. 199).

ō

Türk. *öz* "irin, cerahat" (< **öz*) ~ Mo. *ögeri*, *ögesün* Hal. *ōr* ay.

Türkm. *ōr-* "örmek" < *ō-r-* ~ Mo. *ögesi(n)* "ağ, tuzak" (kuş ya da balık avlamak için)- Hal. *ōş* ay., Kalm. *ōşi*, *ōş*, Bar. *yözü* "ağ" < Mo. *ögesi*.

Türkm. *kōrük*, Yak. *küör-t* "körük" ~ Mo. *kögerge*, *kö'erge*, Hal. *xörög*, Kalm. *kōrGö* ay. (Lig. 199)

ū

Türk. **ūle-*, MK *üle-*, fak. *ülüg* (I, 62, 67), Tuhf. *üleştir-*, *yüleştir-*, Yak. *ülles-* < **üleş-* ~ Mo. *öble-* "üleştirmek, paylaştırmak", *öb* "pay, hisse"

Türkm. *üyş-*, Gag. *ūş-* ~ Mo. *üyilce-* < **üβilce-*.

Türk. **kūn*, Uyg. vb. *kün* "halk" ~ Mo. *kümün*, *kü'ün*, Kalm. *kūn* < **küβün* ya da **küŋün* (Lig. 199)

Türk. **sūz-*, Özb. Bah. *syūs-*, *şūs-* "süzmek", Mac. *szűr-* ay. (< Es. Çuv.), Hak. *sū-* ay. ~ Mo. *şigü-*, *şigür-*, *şügüre-*, (Zam.) *şū-*, Hal. *şū-* (< *sigü-*); krş. Alt. *şū-* < Mo., Tuva. *şūre* - < Mo.

MK *yüli-* "traş etmek", Tarc. *yūli-* "kırkmak"[169] ~ Mo. *düyil-*, *cüyil-*, (Zam.) *düyil-*, Hal. *düyle-* "traş etmek, saçı kesmek ya da kırkmak, yün kırkmak".

r, l Düşmesi

109. Hece sonundaki selenlinin düşmesiyle önündeki kısa ünlünün uzadığı bilinen bir gerçektir: D. Turk. *ōtur-* ~ *oltur-*, Türk. (leh). *gē-* < *gel-* vb. gibi.

[169] Houtsma, 110: *yulı-*.

Aşağıdaki birincil uzunlukların da Ana Türkçede *r* ve *l* ünsüzlerinin düşmesi ile meydana geldiği anlaşılıyor:

Türk., Az. *bağır-*, Türkm. *bāğır-* < MK *bākır-* ~ Mo. *barkira-* ay. (< **bar* yansıma).

Türk., Az. *gedik*, Türkm. *gēdik* < *gēt-* "gedik açmak, kenarını kırmak, oymak" < **kōt-* < **kelt-* ~ Mo. *kelte-le-* "gedik açmak", (Zam.) *kelte-l-* ay., "gedik açılmak, gedilmek", *kelte-re-* (edilgen fiil), *keltegey* "gedik".

Türk., Az. *bud*, Türkm., Yak. *būt* < **bult* ~ Mo. *bulçin* "baldır, bacağın dizden aşağı olan etli kısmı" < **bultı(n)*, (Les.) *bulçiŋ* "baldır, bacak ya da kolun adalesi; adale(ler)" < **bultıŋ*

Ünlem, Yansıma Ünlüleri

110. Bazı birincil uzunluklar aslında ünlem ya da yansıma sözlerin ünlüleri oldukları için uzundurlar. Aşağıda bu gibi ünlü uzunluklarına birkaç örnek verilmekle yetinilmiştir.

Türkm. *gāgılda-* "(karga, kaz ve ördek) kakıldamak", Az. *gaggılda-* ay. < **kākılda-*; MK *kāk kūk* "kazın çıkardığı ses"

Türkm. *gāğır-* "boğazını yüksek sesle temizlemek" < **kā-kır-*, *gā-kılık* "tükrük, balgam"; Kırg. *kakır-* "balgam çıkarmak".

Türkm. *gīğır-* < **kī-kır-*; MK *kī* çağırma ünlemi, Türkm. *gīv* ay.

Türkm. *sīğır-* "ıslık çalmak"; MK, IM *sıkır-* ay. < **sī-kır-*.

Türkm. *gēğir-* < **kē-kir-*, *gē-kilik* "geğirti", MK, IM *hekir-*, Kaz., Kırg. *kekir-* ~ Mo. *kekere-* ay. < *ke-kere-*.

Türkm. *bōğür-* "(sığır vb.) *bō* diye bağırmak" Türk. *böğür-*, Az. *böyür-* ay. < **bökir-* < **bō-kir-*.

Türkm. *ōğe-* "yüreği bulanmak, kusacak gibi olmak" < **ō-ki-*, *öği* "bulantı, kusma isteği" < **ökig*, Az. *öyü-* "kusacak gibi olmak"; krş, Türk. *öğür-* < **ökir-*.

Açık Kök Hece Ünlüleri

111. Birincil uzun ünlüler içinde açık kök hece ünlüsü durumunda olan bir sıra kök söz vardır. Bu gibi sözlerin kısa ünlülü karşıtları da bulunmadığı için bunlardaki ünlülerin son-seste olmaları sebebiyle uzatıldığı düşünülebilir:

Uyg. *buu*, MK *bū*, *būnı*, *būlar*, Türkm. *bū*

MK *sū-* "uzatmak, takdim etmek, sunmak", Yak. *ūn-* "uzamak, gerilmek", Türkm. *süyn-* ay. < **sū-n-*.

Uyg. *uu*, MK *ū*, Yak. *ū* "uyku", Uyg. *uudı-* "uyumak" < *uu-dı-*

Uyg. *ı* "bitki, orman", *ıgaç* "ağaç" < *ī-gaç*,

Yak. *ī* "keskin ve yakıcı koku", *īs* "yakıcı ve isli duman", Türkm. *īs* "koku" < *ī-s*

MK *sī-* "kırmak", Türkm. *sīn-* < *sī-n-* vb.

MK *sā-* "saymak", Yak. *ā-ḫ-* ay., Türkm. *sāy-* ay. < *sā-*.

MK *yā*, Yak. *sā*, Kırg. *cā*, Türkm. *yāy* < *yā*.

MK *tī-*, Türkm. *diy-*, Yak. *die-* < **tē*.

MK *yī-*, Türkm. *iy-*, Yak. *sie-* < **yē*.

MK, Türkm. *nē*, Özb. (Har.) *nēyçe* "kaç" < *nē-çe*

Uyg. *küü* "haber, ün", *küülüg* "ünlü"

Uyg. *kū-* "beklemek, gözetmek" (DTS, 322), *küd-* ay. < *kū-d,-*, *küdez-* ay. < *kü-d-ez-*.

Uyg. *tüü*, MK *tū*, Yak. *tū* "tüy".

EK:

Ana Mongolcada Uzun Ünlüler

Ana Türkçede varlığı hiçbir şüpheye yer bırakmayacak bir şekilde kanıtlanmış olan uzun ünlülerin farazî Altay ana dilinde de var olmuş olacağı kuramsal olarak ilk önce Räsänen tarafından ileri sürülmüştür.[170] Räsänen Türkçedeki ünlü uzunluklarının iki hecelilikten tek heceliğe geçme (örn. Türk. *kök* "mavi" < **köke*) sonucu meydana geldiği, yani bunların bir tür giderme uzaması (*Ersatzdehnung*) olduğu tezine karşı çıkmış, Türk dillerindeki birincil ünlü uzunluklarının Ana Altay dilinde de var olup Mongolcada kısaldıklarına inandığını, Tunguz diyalektleri bu bakımdan araştırılırsa Ana Altaycadaki birincil ünlü uzunlukları sorusunun çözümlenebileceğini ifade etmişti. [171]

Ana Mongolcada uzun ünlüler sorusu ilk olarak Japon Mongolistlerden Masayoshi Nomura ile Shirô Hattori tarafından aynı yılda ele alınmış ve kandırıcı bir şekilde açıklanmıştır. Nomura 1959 Mart'ında yayımladığı "Monguor Diyalektindeki Uzun Ünlüler ve Ana Mongolcada Uzun ünlü Fonemlerin Yeniden Kurulması" adlı makalesinde Mongol dillerinden Monguorcadan örnekler getirerek bu sözcüklerdeki ünlülerin büzülme (*contraction*) veya giderme uzaması sonucu meydana gelmiş olmayıp İlk Mongolcadaki durumu yansıttıklarını açık ve kesin olarak belirtmiştir.[172] Hattori de aynı yıl yayımlanan "İlk Mongolcada Ünlü Uzunluğu" adlı araştırmasında uzun ünlülerin Monguorca ile birlikte Dagurcada da saklandığına dikkati çekmiş, bu uzunlukların İlk Mongolca ünlü uzunlukları olduğunu ileri sürmüştür. [173]

---

170 Martti Räsänen, *Materialien zur Lautgeschichte der Türksprachen*, Helsinki 1949, s. 68 ve d.

171 aynı yer

172 Masayoshi Nomura "Monguorhōgen no chōbin to genmōkogo ni okeru chobin sonzai no kanosei ni tsuite ("On Long Vowels in Monguar Dialect and the Reconstriction of Long Vowel Phonomes in Proto-Mongolian")", *Memoirs of the Faculty of Letters*, Nagoya University, 1959.

173 Shirô Hattori, "The Length of Vowels in Proto-Mongol", *Studia Mongolica*, c. I, fas. 12; Ulaanbaatar 1959.

Nomura ve Hattori ile hemen hemen aynı zamanda Altayist ve Mongolist Poppe, Dagurca ile Monguorcadaki uzun ünlülerden bazılarının Türk dillerinden Yakutça ile Türkmencedeki uzun ünlülere denk geldiğini müşahede etmiş ve bu karşılaşmadan Dagurca ile Monguorcanın Ana Altaycadaki uzun ünlüleri korumuş olduğu sonucuna varmıştır.[174] Poppe, daha sonra Ana Altayca uzun ünlülerin oldukça tutarlı olarak Yakutça ve Tunguzcadaki Mongolca ödünç sözcüklerde de korunmuş olduğunu tesbit etmiştir. Bu araştırmaları Macar Mongolist ve Altayisti Ligeti'nin Afganistan'da konuşulan Moğolcadaki ünlü uzunluklarını inceleyen makalesi izlemiştir.[175] Afganistan Moğolcasındaki uzun ünlülü sözcükler Ramstedt'in bu diyalekt üzerindeki araştırmasında da bulunmakla birlikte Ramstedt bu soru üzerinde durmamıştı. Böylece Ligeti Moğolcadaki birincil uzun ünlüleri dikkatle inceleyen ilk bilgin olmuştur.

Ligeti'nin birincil uzun ünlülerin Monguorca ile Dagurcadan başka Moğolcada da korunduğunu gösteren araştırmasından sonra Poppe, Ana Moğolcadaki uzun ünlüler sorusunu etraflıca inceleyen bir makale daha yayımlamıştır.[176] Bu araştırmada sözcüğün ilk ve daha sonraki hecelerindeki uzun ünlülerle eklerdeki birincil uzunlular da ele alınmıştır.

Mongolcadaki birincil uzun ünlüler üzerine yapılan en son araştırma Japon Mongolist ve Altayistlerinden Shichiro Murayama'nındır.[177] Murayama bu makalesinde Orta Mongolca ürünlerinden *Yüan-ch'ao pi-shi*'deki ünlü uzunluklarının yazım esası üzerine tesbit edilebileceğini göstermiştir.

Biz bu alanda şimdiye kadar yapılmış araştırmalardan faydalanarak Ana Mongolcadaki birincil uzun ünlülerden Türk dillerindekilere denk olanlarının bir listesini hazırladık. Hemen belirtelim ki bu denkliklerdeki Mongolca, Türkçe ve Mançu-Tunguzca sözcüklerin hepsinin köktaş (*cognate*) olduğu kanısında ve iddiasında değiliz. Karşılaştırılan sözcükler arasında Türkm. *āğa* (< Mo. *āqa*) gibi ödünç sözcükler de vardır. Bizim

174 N. Poppe, *Vergleichende Grammatik der altaischen Sprachen, Teil I, Vergleichende Lautlehre*, Wiesbaden 1960, ss. 92, 96, 97, 99 ve d.

175 Ligeti, "Les voyelles longues en Moghol", *Acta Orientalia Hungarica*, 17: 1, 1964, ss. 1-48.

176 Nicholas Poppe, "On the Long Vowels in Common Mongolian", *JSFOu.*, 1968: 4, ss. 1-31

177 Shichiro Murayama, "Die Entwicklung der Theori von dem primären langen Vokalen im Mongolischen", *Mongolian Studies*, ed. by Louis Ligeti, Bibliotheca Orientalis Hungarica, XIV, Budapest 1970, ss. 359-369.

eklediğimiz bazı denkliklerde de uzun ünlü yerine ikizleşmeli (örn. Türk. *çulluk* = Mo. *çuu-ça-li*) ve *y*- türemeli (örn. Türk. *yürüŋ* = Hal. *ür* "şafak, tan") gibi şekiller de bulunmaktadır.

Mo. *ā* = Türk. *ā*

Mngr. *āɢa* "babanın ağabeyisi" < **āqa* (Mo. *aqa*) = Türkm. *āğa* "ağabey" < **āqa* (Poppe, 5).

Mo. L 33 *çāsun* "kar", Mo. R 25 *çōsun* ay. < **çālsun* (Mo. *çasun*) = Türkm. *çāl* "kır, gri" (Poppe, 6).

Mngr. *ɒālī* "omuz", Mo. L 33 *dāl̈u* "kürek kemiği", Mo. R 27 *dōlu* ay. < **dālū* = Türkm. *yāl* "yele", Yak. *sāl* "atın yelesi altındaki yağ tabakası" < **yāl* (Poppe, 6).

Mo. L 34 *tāl̈ā-* "talan etmek, yağmalamak" < **tāla* = Türkm. *tāla-* ay. (Poppe, 8).

Mo. L 34 *tāni-* "tanımak, bilmek" < **tānı-* = Türkm. (Ersārı) *tānı-* ay.

Mngr. *yāra* "yara" < **yāra* = Türkm. *yār-* "yarmak" (Poppe, 8).

Mo. *ō* = Türk. *ō*, *ā*

Mngr. *ōli-* "olmak" < **bōl-* = Yak. *buol-* ay. < **bōl-* (Poppe, 8)

Mngr. *ɒōli-* "yalamak", Mo. L 345 *dāl̈u-* ay., Mo. *dōlıya-/ dōluga-* ay. (aslında ettirgen çatı) < **dōlıyā-/ *dōlugā-* = Türkm. *yāla-* ay. < **yālga-* (Poppe, 8).

Mngr. *ɔ́ziori-* "sivriltmek, yontmak" < **cōr-* = Türkm. *yō-n-* "yontmak", Yak. *suor-* ay. < **çōr-* < **cōr-* (yani < Mo.).(Poppe, 9).

Ev. V 488 *hōhin* "kıvılcım" < Orta Mo. *hōçin* ay. < **pōd-çın* = Türkm. *ōt* "ateş", Yak. *uot* ay. < **ōt* (Poppe, 9).

Mo. L 45 *ā̈yā̈-* "dikmek, dikiş dikmek" < **ōyā-* = Türkm. *ōymak* "yüksük, dikiş yüksüğü" (Poppe, 9).

Ev. V483 *hōy* "ağaçsız boş arazi, bataklık, tundra" < Orta Mo. *hōy* "orman, koru" < **pōy* = Türkm. *ōy* "vadi, çukurluk" (Poppe, 10).

Ev. V. 208 *kōm* "eyer" < **q̇ōm* "eyer altına konulan keçe" (Poppe, 10) = Türkm. *gōm* "deve högücünün yan tarafları" < MK III 136 *qōm* "deve hamudu".

Go. *kōro* "incinme, hoşnutsuzluk" < Mo. *qōra* "zarar, ziyan, kıskançlık, incinme" (Poppe, 10) = MK III 122 *qōr* "zarar, ziyan".

Mo. *toor* "ağ", Mngr. *t'ōr* ay. (Poppe, 10) = MK III 57 *tōr* "tuzak, ağ, Kaz. Rad. *tōra* ay.

Hasan K. TABRIZ

Mo. *ī* = Türk. *ī*

Mo. *ɔźiūri-* "çizmek" < **cīru-* = Mac. *ír-* "yazmak" < Bulg., Türk. **yır-*, Çuv. *śır-* ay. < **yīr-* = Özb. Buh. *yās-* ay.

Ev. V. 198 *kērga-* "kesmek" < Mo. *qīrga-* "saç kesmek" = Türkm. (Poppe) *qīrat-* "bir uzvunu kesmek, sakat etmek" (Poppe, 11).

Mo. *ē* = Türk. *ē*

Dag. P 76 *ɔēlbɯr* "yele", Sol. *dēl* ay., Ev. Castrén 89 *dēlin* ay., Ev. Barg. 42 *dōlin* ay. < Mo. *dēl* = Yak. *siel* ay. < **yēl* (Poppe, 11).

Mngr. *k'ēyi-* "geviş getirmek" < **kēbi-* = Türkm. *gēvış* "geviş" < **kēb-iş* (Poppe 12).

Sol. *xēg* "model, örnek" < Mo. *kēb* = Türkm. *gēp* "korkuluk", Yak. *kiep* "şekil, biçim" < **k ēp* (Poppe 12).

Mo. *ō* = Türk. *ō*

Mngr. *ɔiēran* "4" < **dōrbēn* = Türkm. *dōrt*, Yak. *tüört* ay. < *tōrt* (Poppe 12).

Mngr. *ōse-* "büyümek, artmak" < **ōs-* = Yak. *üöske-* "bitmek, çıkmak, neş'et etmek" < Mo. *ōs-ke-* (Poppe, 13); Türkm. vb. *ös-* "büyümek, yetişmek" < **ōs-*; krş. MK *ūn-* "bitki bitmek, yetişmek, nevşünema bulmak" < **ō-n-*.

Kalm. *sōn* "gece" < **sōni* = Türkm. *sōn-* "sönmek" (Poppe, 13); Hal. *şönö* "gece" < **sɨöni* < **sōni*.

Mo. *ū* = Türk. *ū*

Mo. *çuuçali* "çulluk" < *çū-ça-li* = Türk. *çulluk*, Tat. *çullık* ay. < **çūlıq*.

Mo. *ü* = Türk. *ü*

Mngr. *k'uoli-* "bağlamak" < **küli-* = Türkm. *güyl-* ay. < **kül-* (Poppe, 13).

Mngr. *p'ilie-* "üflemek", Mo. *üliye-* ay. < **pūligē-* = Çağ. Zam. *hür-* ay., Osm.TS *ür-*, *üvür-* ay., Çuv. *vĭr-* ay. < **ür-*.

Hal. *ür* "şafak, tan", Mo. *ür* ay., Mngr. *ōr-* ay. < **ür* = Uyg. *ürüŋ*, *yürüŋ* "ak, beyaz" < **ür-üŋ*.

ANA TÜRKÇE UZUN ÜNLÜLÜ KÖK VE GÖVDELER

ā

āb av: MK *āw*, Türkm. *āv*

ābın- avunmak: Uyg. Br. *āwinil-*, Türkm. *āvun-*

āç aç : Orh. *āç*, MK. *āç*, Türkm. *āç*, Yak. *ās*, Karag. *ayş*

āç- acıkmak: Orh. *āç-*, MK *āç-*, Türkm. *ācık-*, Yak. *ās-*

āçan- utanmak, sakınmak, çekinmek: Trk. (TS) *yacan-* (bk. *īçan-*)

ād- aymak, ayılmak, kendine gelmek: Türkm. *āyıl-*, Hlç. *āyıl-*

āg ağ, iki bacak arası: MK *āg*, AH *āg*

āg ağ, balık ağı: AH *āg*, Har. *āg*, Türkm. (leh.) *āk*

āg- yükselmek, tırmanmak: MK, AH *āg-*, Türkm. *āğ-*

āg- değişmek, başkalaşmak, çevrilmek: MK *āg-*, Türkm. *āğ-*

āgı feryat, ağıt: Türkm. *āğla-*, Az. *āğı* (bk. *īgla-*)

āgıl ağıl: Türkm. *āğıl*, Nij. *āwıl*

āgır ağır: Uyg. Br. *āgār*, Az. Kaş. *āğur*, Çuv. *yıvĭr*

āgız ağız: Uyg. Br. *āgiz*, Az. Kaş. *ağız*, Çuv. *śĭvar*

āgna- (hayvan) yerde yuvarlanmak, çevrilmek: Türkm. *āğına-*, Yak. *āŋna-*

āgu ağı, zehir: Uyg. Br. *āgu*, Tuhf. *āgu*, Türkm. *āvı*

āk ak, beyaz: MK *āk*, Türkm. *āk*, Az. *ağ*

ākar- ağarmak: Türkm. *āğar-*, Az., Trk. *ağar-*

āl al, kızıl: MK *āl*, Türkm. *āl*, Har. *āl*

āl hile, aldatma: MK *āl*, AH *āl*, Türkm. *ālda-*

āla ala, alaca: IB *āla*, Türkm. *āla*

ālta- aldatmak: Türkm. *ālda-*

ānu- hazırlamak: Uyg. Br. *ānutul-*, Çuv. *yanDĭ*, *yamĭt* hazır (**ānut*)

ānt and, yemin: Hlç. *ānd*, Türkm., Az., Trk. *and*

āŋ düşünce, idrak: Türkm. *āŋ*

āŋ- anlamak, idrak etmek: Türkm. *ān-*

ār- aldatmak: MK *ār-* (krş. *āl* hile)

ārga- aramak: Türkm. *āra-*, Gag. *āra-*

ārı- temiz olmak, temizlenmek: Uyg. Br. *āri-*, *ārri-* (krş. Kırg. *ārçı-* temizlemek)

ārıg temiz: Koyb. *ārıḫ, āraḫ* (bk. *ārı-*)
ārık arık, ark: Türkm. *ārık* (krş. Mac. *árok* ay. < Trk.)
ārt- yüklemek, sırtına almak: Trk. (TS) *ard-*, Yak. *īrt-*
āsıg fayda: Uyg. Br. *āsig*, Terc. *assıg*, CC *assov*, Trk. (TS) *assı*, Har. *āsıy*
āş aş, çorba: MK *āş*, Har. *āş*, D.Trk. *āş*
āş - aşmak: MK *āş-*, Türkm. *āş-*, Yak. *ās-*
āt ad, unvan: Orh. *āt*, MK *āt*, Türkm. *āt*, Yak. *āt*, Az., Trk. *ād*
āt- adım atmak: Trk. (TS) *ad-*, Türkm. *āt-, ēt-*
ātım adım: Türkm. *ādım, ēdim*, Az. *addım*, Trk. *adım*
ātag ada: Türkm. *ada*, Az., Trk. *ada*
āyla- dönmek, etrafını çevirmek: Türkm. *āyla-n-*
āzuk azık, yiyecek: Türkm. *āzık* (< İran.)
bā- bağlamak: Hlç. *vā^{a}-*, Yak. *bāy-*, Türkm. *bā-ğ*
bāça bacanak: IM *bācınak*, Terc. *pācnak*, Türkm. *bāca*, Trk. *bacanak*
bāg bağ: Türkm. *bāğ*, D.Trk. *bāğ*, Türkm. *bağ-la-*, Eyn. *bāğ-la-*
bāka bağa, kurbağa: Hlç. *bāka*, Türkm. *bāğa*, Az., Trk. *bāğa*
bākır- bağırmak: Türkm. *bāğır-*, Az., Trk. *bağır-*
bāla yavru, çocuk: Türkm. *bāla* (bk. *bāltız*)
bālıg yara, yaralı: MK *bālıg*, Koyb. *bāleh* (krş. *bāş*)
bālık balık: Türkm. *bālık*, Eyn. *bālık*
bāltız baldız, zevcenin küçük kız kardeşi: Türkm. *bāldız* (krş. *bāla*)
bāmuk pamuk: MK *bāmuk*, Terc. *māmık*, Türkm. *pāmık* (< İran.)
bār var: Türkm. *bār*, Yak. *bār*, Hlç. *ba^{a}r*, Eyn. *vār*
bāş yara: MK *bāş*, Türkm. *bāş*, Yak. *bās*, Karag. *bāyş* (krş. *bālıg*)
bāy zengin: Türkm. *bāy*, Yak. *bāy*
çāka küçük, çocuk: Trk. (TS) *çağa*, Türkm. *çāğa*
çākır- çağırmak: Türkm. *çāğır-*, Az., Trk. *çağır-*
çāl kır, gri: MK *çāl*, Terc. *çāl*, Türkm. *çāl*
çānak çanak: Tefs. *çānak*, Türkm. *çānak*
çātır çadır: MK *çātır*, Türkm. çadır (< İran. < Skr. *chattra*)
hāçı- acılaşmak: Hlç. *hā^{a}çu-t-*, Türkm. *āca-*, Az., Trk. *ācı-*
hāçıg acı: Hlç. *hā^{a}çug* Türkm. *ācı*, Az., *Trk.* acı
hāgrı- ağrımak: Uyg. Br. *āgri-*, Hal, *hāgru-*, Türkm. *āğır-* (< *āğrı-*)
hāgrıg ağrı: Hlç. *hāgrıg*, Trkm, *āğırı*
hāl ön: Çağ. *all-ı-ga, all-ı-n-da* (bk. *hālın*)
hālın alın: Hlç. *hā^{a}nl(ı)*, Türkm. *ālın* (bk. *hāl*)
hār- yorulmak: MK *ār-*, Türkm. *ār-*, Tar. *hār-*, Hlç. *hār-, har-*, Yak. *īr-, ır-*

hāra arasında, ara: Hlç. *hā^{a}ra*, Türkm. *āra*, Yak. *āra*
hārı arı: Hlç. *hā^{a}rı*, Gag., Kırg. *ārı*, Hak. *ār*, Kklp. *herre*
hārt ard, arka, dağ beli: Hlç. *hā^{a}rt*, Türkm., Gag. *ārt*, Yak. *ārtık*, Az., Trk. *ard*
hāy ay, kamer: Hlç. *hā^{a}y*, MK *āy*, Türkm. *āy*
hāya aya, avuç içi: Türkm. *āya*, Sarı Uyg. *haya, hayan*
hāz az: IB *āz*, MK *āz*, Türkm. *āz*, Hlç. *hāz*
hāz- azmak: IB *āz-*, MK *āz-*, Türkm. *az-*, Hlç. *hā^{a}z-*
kā kap: MK *kā, kāça*, Trk. *kacak*, Yak. *hā*
kādın kayın, dünür: Hlç. *gā^{a}dun, gā^{a}dın*, Türkm. *gāyın*
kāgun kavun: Uyg. Br. *hkāgum*, MK *kāgun*, Türkm. *gāvın*
kākır- öksürüp balgam tükürmek: Türkm. *gāğır-*, Kırg. vb. *kakır-*
kāl- kalmak: MK *kāl-*, Uyg. Br. *kāl-*, Türkm. *gāl-*, Har. *kāl-*, Yak. *ḫāl-*
kān-kan: Uyg. Br. *kām*, MK *kān*, Har. *kān*, Türkm. *gān*, Yak. *ḫān*, Çuv. *yun*
kān- kanmak: Uyg. Br. *kām-*, MK *kān-*, Türkm. *gān-*
kānat kanat: Tefs., Terc. *kānat*, Türkm. *gānat*
kāńak kaymak: Hlç. *kā^{a}nak, kānak*, Trk. *kaymak*, Türkm., Az. *gaymak*
kāp kap, tulum, çuval, torba: MK *kāp*, Türkm. *gāp*, Az. *gāb*
kāpa kaba, iri, şişkin: Türkm. *gāba*, Az. *gaba*, Trk. *kaba*
kāpar- kabarmak, şişmek: Hlç. *kā^{a}par-*, Türkm. *gābar-*, Az. *gabar-*, Trk. *kabar-*
kāpak göz kapağı: Türkm. *gābak* (krş. *kāp*)
kāpuk kabuk: Tefs. *kābuk, kābık*, Türkm. *gābık*, Trk. *kabuk* (krş. *kāp*)
kār kar: MK *kār*, Har. *kār*, Türkm. *gār*, Yak. *ḫār*, Hlç. *kā^{a}r*
kār- katmak, karıştırmak: Türkm. *gār-*
kārga(n) karga: Tuv. *kārgan*, Gag. *kārga*
kārı- yaşlanmak, kocalmak: Uyg. Br. *hāri-*, Türkm. *garra-* (< **kārı-*)
kārı yaşlı, koca, ihtiyar: Uyg. Br. *hkāri*, Az. Nuça *gārı*, Türkm. *gārrı* (<*kārı*)
kās ağaç kabuğu: MK *kās, kāz*, Koyb. *kās*
kāsık kasık: Türkm. *gāsık*
kāş kaş: Türkm. *gāş*, Har. *kāş*, Yak. *ḫās*, Hlç. *kā^{a}ş*
kātun kağanın eşi, Hatun: Az. Kuba *gādın*, Trk. *kadın*
kāy- kaymak: Türkm. *gāy-*
kāz kaz: MK *kāz*, Türkm. *gāz*, Yak. *ḫās*
kāzgan kazan: Türkm. *gāzan*, Har. *kāzan*

lāçın doğan, şahin: MK *lāçın*, Türkm. *lāçın*, Kırg. *ılāçın*
sā- saymak: MK *sā-*, Türkm. *sāy-*, Trk., Az. *say-*
sāb söz; haber: MK *sāw*, Türkm. *sāv-çı* "peygamber"
sāç sac; tava: MK *sāç*, Türkm. *sāç*, Trk., Az. *sac*
sāk- saymak, düşünmek, okumak: Yak. *āḫ-* (bk. *sā-*)
sākın- düşünmek: Uyg. Br. *sāqin-*, *sāqim-*, Türkm. *sāğın-*, Trk. *san-* (bk. Yak. *āḫ-*)
sākınç düşünce: Uyg. Br. *sāqinc*, *sāhkinc*, MK *sākınç*, Türkm. *sāğınç*
sākım serap: Terc. *sāgım*, Türkm. *sālgım*
sāl sal: MK *sāl*, Türkm. *sāl*, Yak. *āl* "gemi"
sān sayı: MK *sāl*, Türkm. *sān* (bk. *sā-*)
sāna- saymak: Türkm. *sāna-*, Hlç. *sā^{a}na-*
sārıg sarı: MK *sārıg* Türkm. *sārı*, Hlç. *sā^{a}ruğ*
sāsı- fena kokmak: Türkm. (Räs.) *sāsık* "kokmuş", CC *sassı-*, Har. *sassık* (< *sāsık*)
sāş- dağınık ve karışık olmak, şaşmak, sapmak: Türkm. *çāş-*, *çāşı* "şaşı"
sātır piç, nesebi belirsiz (sövgü sözü): MK *sātır*, Türkm. *sādır*
sāy kara taşlı dere yatağı: MK *sāy*, Türkm. *çāy* "çay, dere"
sāy- ditmek (pamuk vb.): Türkm. *sāy-*, Hlç. *sā^a-*, *sā^{a}y-*
sāz saz, sazlık, batak: MK *sāz-lık*, Türkm. *sāz*, Çuv. *şur* (< **sār*)
sāzan sazan: Türkm., Har. *sāzan*
tāg dağ: MK, Tefs. *tāg*, Behc. *dāg*, Türkm. *dāğ*, Az.Kaş.Eyn. *dāğ*, Hlç. *tā^{a}ğ*
tāgı- dağılmak: Tefs. *tāgı-l-*, Türkm. *dāğa-*, Hlç. *tā^{a}qu-l-*
tāl söğüt; dal: MK *tāl*, Türkm. *tāl*, Har. *dāl*
tāl, *tālak* dalak: Yak. *tāl*, Türkm. *dālak*, Hlç. *tā^{a}laq*, *tālaq*
tām duvar, çatı: Orh. *tām*, Türkm. *dām*, Az.Kaş. *dām*, Hlç. *dā^{a}m*
tāmar damar: Uyg. Br. *tāmar*, Koyb. *tāmer*
tāpan taban: Tefs. *dāban*, Türkm. *dāban*, Az. Kaş. *dāban*
tān- raddetmek, inkâr etmek: MK *tān-*, Tefs. *tēn-*, *dēn-*, Türkm. *dēn-*
tār dar: MK *tār*, Türkm. *dār*, Yak. *tār*, Hlç. *tā^{a}r*
tār- dağıtmak, yaymak: MK *tār-*, Türkm. *dāra-* kaçıp gitmek, uzaklaşmak
tārık- daralmak, sıkılmak: Türkm. *dārık-* yüreği daralmak, kederlenmek (bk. *tār)*
tārın- darılmak, gücenmek: Kırg. *tārın-* (bk. *tārık-*)
tāş taş: MK *tāş*, Türkm. *dāş*, Yak. *tās*, Hlç. *tā^{a}ş*
tāş - taşmak: Terc. *t āş-kın*, Türkm. *dāş-*

tāt tad: Türkm. *dāt*, Tel. *tāt*, Az. *dad*, Trk. *tad*
tāt- tatmak: MK *tāt-ı-g* "tad", Türkm. *dāt-*, Az. *dad-*, Trk. *tad-*
tāy dayı: Yak. *tāy*, Türkm. *dāyı*
tāy- kaymak: Uyg. Br. *tāy-*, Türkm. *tāy-*
yā yay: MK *yā*, Kırg. *cā*, Yak. *sā*, Türkm. *yāy*
yāg yağ: MK *yāg*, Türkm. *yağ*, Har. *yāğ*, Hlç. *yā^{a}ğ*
yāl yele: MK *yāl*, Türkm. *yāl*, Yak. *sāl* "yele altındaki yağ"
yālga- yalamak: Türkm. *yāla-*
yān yan: MK *yān*, Türkm. *yān*, Hlç. *yā^{a}n*
yān- tehdit etmek, korkutmak: Gag. *yān-*, Yak. *sān-*, Nij. *yānı-*
yār yar, uçurum: MK *yār*, Türkm. *yār*, Yak. *sīr*
yār- yarmak: MK *yār-*, Türkm. *yār-*, Har. *yār-*
yāra yara: Az. Kerk. *yāra* (bk. *yār-*)
yārın sabah, sabahleyin, yarın: Behc. *yārın*, Gag. *yārın*
yārış - yarışmak: Türkm. *yārış-*
yās yas, matem: MK *yās*, Türkm. *yās*, (Mac. *gyász* < Trk.)
yāş yaş, yıl: MK *y āş*, Türkm. *yāş*, Yak. *sās*, Hlç. *yā^{a}ş*
yaş yaş, taze, yeşil: MK *yāş*, Türkm. *yāş*, Hlç. *y ā^{a}ş*
yāt yad, yabancı: MK *yāt*, Türkm. *yāt*, Har. *yāt*, Az. Kaş. *yād*, Trk., Az. *yad*
yātırka- yadırgamak: Türkm. *yādırga-*, Trk., Az. *yadırga-*
yāy yaz: MK *yāy*, Türkm. *yāyın* "yazın", Az. Kaş. *yōy*
yāy- yayık dövmek: Türkm. *yāy-*, Hlç. *yā^a-*
yāy- hamur açmak: Türkm. *yāy-*
yāyın yayın: Türkm. *yāyın*
yāz ilkbahar: MK *yāz*, Türkm. *yāz*, Yak. *sās*, Hlç. *yā^{a}z*
yāz- sapmak, yoldan çıkmak, yanılmak: Türkm. *yāz-*, Yak. *sīs-*
yāzuk suç, günah Uyg. Br. *yāsoq*, Türkm. *yāzık*, MK *yāzuk*

ī

ī ağaç topluluğu, orman: Uyg. *ıı*, Uyg., MK *yıgaç*, Orh. *ıgaç* (< *ı-gaç*)
ī-, *īd-* göndermek: MK *īd-*, Yak. *īt-*, Çuv. *yar-*
īçan- sakınmak, çekinmek, kaçınmak: Trk. (TS) *yacan-* utanmak (bk. *āçan-*)
īgla- ağlamak: Uyg. *ıgla-*, *yıgla-*, Türkm. *āğla-*
īr şarkı, türkü, şiir: Uyg. *ır*, *yır*, MK *yīr*, Çuv. *yurĭ*

īr- yarmak, yirmek: Yak. *īr-*, Terc. *yırmak* "ırmak", AH, IM, Trk. *ırmak*, Çuv. *śırma* < *yırma(k)*, Tat. *yırmak* "hendek, su yolu"
īs, īş is, koku, duman: Türkm. *īs*, Yak. *īs* < *īş*, Tuv. *ış*
īt (*ıyt*?) it, köpek: Alt., Kzk., Blk. *ìyt*, M.Uyg. Hami *yit*, Çuv. *yıDĭ*
bīt (*bıyt*?) bit: Y.Uyg. Turf. *pit*, Kzk. *biyt*, Har. *biyt*, Çuv. *pıyDĭ*
çī nem, yaşlık, rutubet: MK *çī*, Türkm. *çīğ*, Yak. *sīk*, Tuv. *şık*
çīk- nemlenmek: MK *çīk-* (*çī-k-*), Yak. *sīgir-*
çīkır- çığırmak, bağırmak: Türkm. *çīğır-*, Trk., Az. *çığır-*
çīp ince, yumuşak dal: MK *çīp*, Türkm. *çībık*, Gag. *çıbuk*, Az. *çubug*, Trk. *çubuk* < **çīpuk*
çīpgan çıban: Türkm. *çīban*, Trk. *çıban*, Az. *çiban*, MK, Çağ. vb. *çıpkan*
çīpın sinek: Türkm. *çībın*, Az. *çibin*, Trk. *cibin-lik*, Kzk. *şıbın*, Kırg. *çımın*
kī çağırma ünlemi: MK *kī*, Türkm. *gīv* (bk. *kīkır-*)
kīçı- gıcımak, kaşınmak: Türkm. *gīca-*, Yak. *kıhıy-* (bk. *kiçi-*)
kīkır- bağırmak, çağırmak: Uyg., MK *kıkır-*, Tefs. *kīkur-*, *kīgur-*, Türkm.*gīğır-* Trk. (TS) *kığır-*, Kırg. *kıykır-* (bk. *kī*)
kīmıl hareket: Türkm. *gīmıl*, *gīmıldı*, Kırg. *kıymıl*
kīn kın: MK *kīn*, Yak. *kīn*, Türkm. *gīn*, Çuv. *yĭnĭ*
kīn ceza, işkence: Uyg. *kıyn*, *kın*, Tefs. *kıyın*, Türkm. *kīn-* "zor, çetin", *gīna-* "işkence etmek"
kīr kır, gri: Türkm. *gīr*
kīş- meyletmek, sapmak: MK *kīş-* Türkm. *gīşık* "eğri, yamuk", Kırg. vb. *kıyşık*
kīz kız: MK *kīz*, Türkm. *gīz*, Yak. *kīs*
sī- kırmak: MK *sī-*, *sī-tur-*, Türkm. *sī-n-*, Hlç. *sī-*
sīgun yaban sığırı, egyik: MK *sīgun*, Türkm. *sūğun*
sīl- silmek: Türkm. *sīl-*, Özb. *silliq* temiz, düz, pürüzsüz
sīk sığ, az: MK *sīk*, Tuv. *sīk*, *sīğa-* (su) azalmak, Trk. *sığ*
sīn gözlem, müşahede, deneme: Türkm. *sīn*, *sīna-*
sīkır- ıslık çalmak: MK *sıkır-*, Türkm. *sīğır-*, Küer. *sıkkır-*
sīruk sırık: Uyg., MK *sıruk*, Türkm. *sīrık*
sīş - şişmek: MK *sī ş-*, Türkm. *çīş-*, Y.Uyg. *işşi* - (< **sīş-ı-*)
sīş şiş, kabarık, yumru: MK *s īş*, Türkm. *çīş*, Har. *çīş*
sīş şiş, kebap şişi: MK *sī ş*, Türkm. *çīş*, Har. *çīş*
tīn nefes: MK *tīn*, Yak. *tīn*
tīn yular, dizgin: MK *tīn*, Sag. *tīn*, Türkm. *dīn* "ip", Tuv. *dın* "yular"
tīn- dinlenmek, nefes almak; dinmek,durmak: Türkm. *dīn-*, Yak. *tīn-*

tīnç dinç, sakin: Türkm. *dīnç* "dinlenme", Har. *tīnç*, Az. *dinc*
tīt- ditmek: Yak. *tīt-*, *tit-*, Türkm. (Räs.) *dīt-*, Az. *did-* (bk. *tūt-*)
yīl- hareket etmek, yürümek, kımıldanmak, sürünmek: Yak. *sīl-*, Alt. *yıl-*, Tuv. Hak. *çıl-*, Trk. *yılma* kaygan

Ō

ōn 10: Uyg. *oon*, MK *ōn*, *ōnunç*, Türkm. *ōn*, Yak. *uon*, Hlç. *ū^{o}n*, *uon*
ōp- içmek, yutmak: Yak. *uop-*, Trk., Az. *obur*
ōpa köy: Türkm. *ōba*, Trk., Az. *oba*
ōy- oymak: Türkm. *ōy-*
ōy oyuk, çukur, alçak arazi, vadi: Türkm. *ōy*, *ōyluk*, Az.Dm. *ōva* "ova" < *ōy-a*
ōy- dikmek: Türkm. *ōymak* yüksük, Yak. *ūy-* dikmek
ōy fikir, düşünce: Türkm. *ōy*, Har. *ōy*
ōyun oyun Koyb. *ōyen*, Yak. *ōnńu*, *ōnńo-* "oynamak"
ōz- kurtulmak: Uyg. *ooz-*, MK *ōz-*
bō bu: Uyg. *boo*, Uyg.Br. *bo*, *bho*, *po*, MK *bō*, Tuv. *bō*, Türkm. *bū*
bōl- olmak: MK *bōl-*, Türkm. (leh.) *bōl-*, Az. Kerk. *ōl-*, Kaş. *ūl-*, Yak. *buol-*
bōr tebeşir, sarı toprak: Türkm. (Räs.) *bōr*, Yak. *buor*
bōrç borç: Türkm. *bōrç*, Y. Uyg. (Tar., Turf.) *bōrç*, Trk., Az. *bor* < Soğd.
bōş boş: Uyg. *booş*, MK *bōş*, Yak. *bīhan-* kurtulmak, boşanmak (< **bōşun-*)
bōtu deve yavrusu: MK *botu*, *botuk*, Türkm. *bōt-la-* (deve) yavrulamak, Trk. *poduk*
bōyın, *bōyun* boyun: MK *bōyn-ı*, *bōyn-ın*, Yak. *mōy*, *mōyn*
çō- ateşe tutup ısıtmak, kızdırmak: Türkm. *çōy-* (bk. *çōg*)
çōçka, *çōçuk* domuz yavrusu: Karag. *şoyşka* , Türkm. *cōcuk*, Trk. *çocuk*
çōg ateşin alevi, harareti: Uyg. *çoog*, MK *çōg*, Türkm. *çōğ* (bk. *çō-*)
çōrı, *çōra* kul, köle: Türkm. *cōra*, (Räs.) *çōrı*, Har. *cōra*
çōş - çoşmak: Türkm., *cōş-*, Az. Kaş. *cuş-*, Kırg. *coşu-*
hōpur- oymak, aşındırmak: Türkm. *ōbur-*, Trk. (TS) *obruk* "çukur", *obrul-* çökmek, çukurlaşmak", Hlç. *hopruk* "çukur", Yak. *uobuhun-* (< *ōp-uz-un-*)
hōs- yellenmek, *hōsur-*: Kırg. *ōsur-*, Hlç. *hosar-*
hōt ateş, od: Uyg. *oot*, MK *ōt*, Türkm. *ōt*, Trk., Az. *od*, Yak. *uot*, Hlç. *hū^{o}t*

hōtçuk, *hōtçak*: Uyg. *otçuk, oçuk*, MK *oçak*, Türkm. *ōcak*, Trk., Az. *ocak*, Hlç. *hū^{o}çak*
hōtuŋ odun: MK *otuŋ*, IM *ōdun*, Türkm. *ōdun*, Har. *ōdın*, Hlç. *hū^{o}tun*
kōk- azalmak, azalıp bitmek: Türkm. *gūğar-*, Trk. (TS) *koğuz, kovuz*
kōl kol: Uyg. *kool, koolıçak* "kolcuk", Az. Kaş. *kūl*
kōm deve hamudu: MK *kōm*, Türkm. *gōm*
kōm dalga, fırtına: MK *kōm* "dalga", Türkm. *gōm* "fırtına"
kōń koyun, koltuk altı, sine: MK *kōy*, Yak. *hōy, hōyn*, Hlç. *kō^{o}n*
kōr kor, köz: Türkm. *gōr*, Gag. *kōr*
kōr zarar, ziyan: Uyg. *koor*, MK *kōr* (bk. *kōrı-*)
kōrçı- kurcalamak, harekete getirmek: Türkm. *gōrca-* (bk. *kōzga-*)
kōrı- korumak: Türkm. *gōra-* (bk. *kōr* "zarar, ziyan")
kōş çift, çifte: Uyg. *kooş*, MK *kōş*, Har. *kōş*, Özb. (leh.) *koşşa*, Kaş. *guşa*
kōş - koşmak, katmak, çiftlemek: Uyg. *kooş-*, (bk. *kōş*)
kōzga- oynatmak, kımıldatmak, harekete getirmek: Türkm. *gōzga-*
mōnçuk boncuk: Türkm. *mōncuk*, D.Trk. (Menges) *mōnçak*
sōçı- ürkmek, sıçramak: Hlç. *sū^{o}çuk* ürkme, sıçrama
sōgun soğan: MK sogun, Terc. *sōgan*, CC *sorgan*
sōl sol: MK *sōl*, Türkm. *sōl*
sōl- solmak, kurumak: Hlç. *sū^{o}lu-*, Yak. *uol-*
sōr- sormak, emmek, içine çekmek: MK *sōr-*, Türkm. *sōr-*, D. Trk. (Jar.) *şōr-*, Tat. *suwır-*
sōr(a)- sormak, sual etmek: MK *sōr-*, Türkm.*sōra-*, Çuv. *şıra-*
tōl- dolmuk: Türkm. *dōl-*, Yak. *tuol-*, Kaş. *dūl-*
tōn elbise, üst giyecek: Uyg. *toon*, MK *tōn*, Türkm. *dōn*, D.Trk. *tōn*
tōr ağ, tuzak: Uyg. *toor*, MK *tōr*, Mac. *tőr* < Trk.
tōr, *tōrug* doru Türkm. *dōr*, Kız. *tōr, tōrığ*, Koyb. *tōroḫ, tōreḫ*
tōr- zayıflamak: MK *tōr-*, Yak. *tuor-*
tōrum deve yavrusu: MK *tōrum*, Türkm. *tōrum*, (Räs.) *tōrım*
tōsun vahşi, eğitilmemiş, haşarı: Uyg. *toosun, toosın*
tōtak dudak; vulva: Türkm. *dōdak*, CC *toodak*, Har. *dūdak*, D.Trk. *tōtak*
tōz toz: Uyg. *tooz*, MK *tōz*, Gag. *tōz*, Türkm. *tōz*
tōz kayın ağac kabuğu: MK *tōz*, Yak. *tuos*
yōd- silmek: MK *yōd-*, Trk. (TS) *yöyül-* (bk. *yōk*)
yōg cenaze töreni: MK *yōg* (bk. *yōk*)
yōk yok: Orh. *yook*, Uyg. *yook*, MK *yok*, Türkm. *yōk*, Yak. *suoḫ*, Hlç. *yū^{o}k*
yōl yol: MK *yōl*, Yak. *suol*, Kaş. *yul*, Hlç. *yū^{o}l*

yō-n-, *yō-r-* yontmak: Türkm. *yōn-*, Yak. *suor-*
yōr- yormak, tabir etmek: MK *yōr-*, Uyg. *yör-*, Yak. *süör-* (bk. *yör-*)
yōrı- yürümek: Uyg. Br. *yorri-, yuorri-*, MK *yōrı-*, Tat. *yuwırt-* (< *yor-t-*), Türkm. (Räs.) *yōrga* rahvan at.

ū

ū uyku: Uyg. *uu*, MK *ū*, Yak. *ū* (bk. *ūdı-*)
ūça uca, kuyruk sokumu, kıç, arka: AH *ūca*, Türkm. *ūca*, Trk. (TS) *uca*
ūçuz kolay, değersiz: IM *ūcuz*, Trk., Az. *ucūz*, Türkm. *ucūz, ucız*
ūdı- uyumak: Uyg. *uudı-* (bk. *ū*)
ūk çadırın üst direği, esas direği: MK, AH *ūg*, Türkm. *ūk*, Kırg. *ūk*
ūk kabile, soy, aile: Çuv. *yĭh*, Uyg. Br. *ūhūs, uquz*, Yak. *ūs* (< **ūguş*)
ūl temel, esas: Uyg. *uul*, MK *ūl* (bk. *ūla-*)
ūla- ulamak, bağlamak: MK *ūla-, ūla-n-* (bk. *ūl*)
ūlı- ulumak: MK *ūlı-t-*, Türkm. *uvla-*
ūşak dedikodu, iftira: CC *uyşaḫ, uşaḫ*
ūya yuva: MK *ūya*, IM *ūya*, Trk. (TS) *yuva*, Az. *yuya*, Yak. *ūya, uya*
ūz iyi, güzel, biçimli; mahir, usta sanatkâr: MK *ūz*, Türkm. *ūz*, Yak. *ūs*
ūtun kötü, fena, pis, alçak: Uyg. *uutun*, MK *ūtun*, Ateb. *udun, utun*
bū buğu: MK *bū*, Çağ., Trk. (TS) *bug*, Türkm. *būğ*, Trk. *buğu*
būçgak köşe, bucak, uç: Terc. *būcak*, Trk. (TS) *bucak, bucag*, Az. *bucag*, Türkm. *būcak* tulumun alt uçları, uç
būka boğa: Orh. *buuka*, Türkm., Az. *buğa*, Trk. *boğa*
būt bud, bacak, kalça: MK *būt*, Türkm. *būt*, Yak. *būt*, Trk., Az. *bud*
būtı-, *būta-* budamak: AH *būda-*, Türkm. *pūda-*, Trk., Az. *buda-*
būz buz: MK *būz*, Türkm. *būz*, Yak. *mūs*
çūlık çulluk: MK *çulık*, Trk. *çulluk*, Tat. *çullık*
hūç uç: MK *ūç*, Türkm. *ūç*, Trk. (TS), Az. *uc*, Hlç. *hū^{u}ç*
hūn un: MK *ūn*, Türkm. *ūn*, Hlç. *hūn*
hūr- vurmak; koymak, bırakmak: MK *ūr-*, IM *vūr-* Trk. *vur-*, Az. *vur-*, Yak. *ūr-* koymak, bırakmak, Hlç. *hur-*
kūç- kucaklamak: Trk. (TS) *kuç-, kuc-*, Az. Kaş. *gūç-*, Az. *guc-, gucu-*, Yak. *kūs-*
kūçak kucak: Har. *kūcak*, Türkm. *gucak*, Az. *gucag*, Trk. *kucak*
kūrı- kurumak: MK *kūr* "kuru", Türkm.*gūra-*, Yak. *kūr-* (< **kūrı-*)
kūrt kurt, böcek: Trk. (TS) *kurd*, Türkm. *gūrt*, Az. *gurd*

kūtru- kudurmak, azmak, aşırı olmak, zapturapt altına girmemek: Türkm. *gūdura-* Har. *kūdır-*, Trk. *kudur-*, Az. *gudur-*

sū- uzatmak: MK *sū-* (bk. *sūn-*)

sūb su: MK *sūw*, Çuv. *şıv* (< **syuv* < **sūb*)

sūba- sıvamak: Hlç. *sīva-* (bk. *sūb*)

sūn- sünmek, uzamak: Yak. *ūn-*, Türkm. *süyn-*, Trk. *sün-*

tūç tunç: MK *tūç*, Az. *tunc*, Trk. *tunc*

tūg tuğ, sancak: Uyg. *tuug*, Türkm. *tūğ*

tūn ilk doğan (çocuk): MK *tūn*, Yak. *tūn*

tūş karşı, civar, yakın; eş, denk: MK *tūş*, Türkm. *dūş*

tūş - karşı gelmek, rastlamak: Türkm. *dūş-*

tūz tuz: MK *tūz*, Türkm. *dūz*, Yak. *tūs*, Çuv. *tĭvar*

yū- yıkamak: MK *yū-*, Türkm. *yuv-*, Kırg. *cū-*, Yak. *sūy-*

yūl pınar, kaynak: Uşg. *yuul*, Uyg. Br. *yūl*, MK *yūl*

yūŋ yün: MK *yūŋ*, Tuhf. *yüvün*, Türkm. *yüŋ* Trk., Az. *yün*, Gag. *ün*

yūrt yaylak, obanın göçüp konduğu yer: Türkm. *yūrt*, *yuvırt*, Yak. *sūrt*, *sūt*, Trk., Az. *yurd*

yūt- yutmak: MK *yūt-*, Türkm. *yuvut-*, Trk. (TS) *yud-*, Az. *ud-*

ē

ēb- evmek, acele etmek: MK *iw-*, Türkm. *ēv-*

ēder eyer: Türkm. *eyyer*, Az. *yeher*, Koyb., Karag. *īzer*

ēg- eğmek: Yak. *ieŋ-* (< *ēk-*)

ēke- eğelemek: Türkm. *īge* "eğe", Koyb. *ēgek*, *īgek* ay., Çuv. *yĭGev*

ēr- ermek, erişmek: Hlç. *ī^{e}r-*

ēr- yorulmak; bıkmak, usanmak: Türkm. *īr-*, Trk. (SDD) *yerin-*

ēs bellek, hafıza, hatır: Türkm. *ēsle-* "hatırlamak", *ēsger-* "hatırını saymak"

ētük kısa konçlu çizme: Türkm. *ēdik*, Soy. *ēdik*, Kırg. *öytük*, Tura *ītik*

bē kısrak: MK *bī*, Kırg. *bē*, Yak. *bie*, Sarı Uyg. *pī*, Nij. *bīye*

bēg bey: MK *bēg*, Uyg. Br. *pāg*

bēle- kundaklamak: Hlç. *bī^{e}le-*

bērü beri: Tefs. *bērü*, Türkm. *bēri*, Tuv. *bēr*, Hak. *pēr*

bēz bez, gudde: MK *bīz*, Türkm. *mēz*

çēk bir çeşit pamuklu dokuma: MK *çēk* deve tüyünden astarsız giyim (bk. *çēkmen*)

çēkmen cepken: Türkm. *çēkmen*, Karag. *şēkpen* (bk. *çēk*)

çērig çeri, ordu, asker: Terc. *şēri*, CC *çeyri*, *çeri*

çēs çise, duman: Terc. *çēs*, Türkm. *çīsŋe-* "çiselemek"

hēr er, erkek, adam: Uyg. Br. *härä* Hlç. *her*, Türkm. *ēr*, Soy. *ēr*, Koyb. *īr*

kēb- gevmek, ağzında çiğnemek: Türkm. *gēvüş* "geviş"

kēkir- geğirmek: Türkm. *gēğir-*, Az. *geyir-* (bk. *kēklik*)

kēklik keklik: Türkm. *kēkilik* (krş. *kēkir-*)

kēmi, *kēme* gemi, kayık: Türkm. *gēmi*, Turf. (L.C.) *kīme*, Kuça (L.C.) *kēmi*, Tat. *köyme*

kēnç çocuk, hayvan yavrusu: MK *kēnç*, Az. *genc*

kēpe şişik, şişkin: Türkm. *gēbe*, Trk. *gebe*

kēper- şişmek: Türkm. *gē ber-*, Trk. *geber-* "ölmek"

kēt- gedik açmak: Türkm. *gēt-*, *gedik* "gedik", Trk. *gedil-*, *gedik*, Az. *gedik*

nē ne: MK *nē*, Türkm. *nē*, *nēçe*, *nēme*

sēk seki: Mac. *szék*

sēk- sıçramak, sekmek, (at) dört nala gitmek(bk. *sēkri-*): Türkm. *sēk-dir-*

sēkri- sıçramak, koşmak, seğirmek, seğirtmek: Yak. *ekkirie-*, Nij. *sīkir-*, Az. *seyir-t-*, Trk. *seğir-*

tēlim çok: Uyg. Br. *tālim*, Trk. (SDD) *tellim*

tēlü deli: Terc. *tēli*, Tefs. *dēlü*, Türkm. *dēli*

tēp- depremek, kımıldamak, harekete geçmek: Türkm. *dēbşekle-*

tēri deri: Hak. *tēr*

tēt(i)- acele etmek, atik davranmak, tetik davranmak: MK *teytik* "tetik, zeki", Yak. *tietey-* acele etmek, atik davranmak

yēl- yelmek, tırıs gitmek, koşmak: Yak. *siel-*

ē

ēdi sahip: IM *idi*, D.Trk. (LC) *īge*, Az. *yiye*, Sarı Uyg., Hlç. *eydi*, Yak. *iççi*

ēki 2: Yen. *èki*, Orh. *eki*, *iki*, Uyg. Br. *īkircgü* "şüphe", MK *ikki*, Terc. *yeki*, *yekiz* "ikiz", Bulg. *yekindü* "ikindi", Yak. *ikki*, (Hlç. *äkki*!)

ēl halk, kabile: Yen. *èl*, Orh. *el*, *il*, MK *īl*, Türkm. *īl*, Az. *èl*

ēn en, genişlik: MK *īn*, Türkm. *īn*, Yak. *ien*, Az. *èn*

ēn- inmek: Orh. *in-*, MK *īn* iniş, inişli, Türkm. *īn-*, Hlç. *ī ^{e}n-der-*, Az. *èn-*

ēnç huzur, ranat, sükûnet: Uyg. Br. *ènc*, MK *īnç*, Türkm. *īncal-* avunmak, eskin olmak, rahat etmek (< **īnçel-*), CC *enç* sakin

ēr er, erken: Çag. *ir*, Türkm. *īr*, Har. *èr*, Az. *èr*

ēş eş, arkadaş, çiftin teki: Uyg. Br. *èş*, MK *īş*, Karag. *eyş* , Az. *èş*

ēşik kapı: Uyg. *işik*, Türkm. *īşik*, Hlç. *ī^{e}şük*, *ī^{e}şik*, Trk. (SDD) *èşşik*, Az. *èşik*

ēt- düzenlemek, tanzim ve tertip etmek: Orh. *et-*, *it-*, Yak. *īt-* (tüfeği) doldurmak

bėr- vermek: Orh. *ber-*, *bir-*, Uyg. Br. *bėr-*, MK *bīr-*, Türkm. *bēr-*, Yak. *bier-*, Az. *vėr-*, Eyn. *bēr-*, *vēr-*

bēş 5: Orh. *beş*, *biş* , Uyg. Br. *bėş*, Türkm. *bēş*, Yak. *bies*

bēşik beşik: MK *bişik*, Türkm. *bīşik*, Nij. *bīşik*, Az. *bėşik*

kēç geç: Uyg. *kiç*, MK *kīç*, Türkm. *gīç*, Har. *gēç*, Az. *gėc*

kēçe akşam: Uyg. Br. *kiçe*, Türkm. *gīce*, Har. *gēce*, Yak. *kiehe*, Az. *gėce*

kēd arka, geri, son: MK *kīd*, *kīdin* "sonra", Uyg. Br. *kėn* sonra, *kit* son

kēŋ geniş: Uyg. Br. *kėŋ* , MK *kīŋü-* genişlemek, Türkm. *gīŋ*, Yak. *kieŋ*

kēp kalıp, şekil, model: MK *kip*, Türkm. *gēp*, Yak. *kiep*, Trk. *gib-i*

kēş sadak, okluk: Yen. *kėş*, MK *kīş*

kēt- gitmek: Uyg. Br. *kēt-*, MK *kīt-er-*, Trk. (TS) *gid-*, Az. *gėt-*

tē- demek: Orh, *te-*, *ti-*, Uyg. Br. *tė-*, MK *tī-*, Türkm. *diy-*, Yak. *die-*

tēr- dermek, toplamak: MK *tīr-*, Türkm. *tīr-*, Koyb., Hak. *tēr-* (Az. *der-* !)

tēmin demin, az önce, hemen: MK *tīmin*, Yak. *tīm* an, Trk. *demin*, Hlç. *tī^{e}mi*

yē- yemek: Uyg. Br. *yė*, MK *yi-*, *yiy-se-*, Türkm. *iy-*, Özb. Buh. *yē-*, *yey-*, Yak. *sie-*

yēl yel, rüzgâr: Uyg. *yiil*, Uyg. Br. *yėl*, MK *yīl*, Mac. *szél* (< Trk.), Az. *yėl*

yēl yele: Yak. *siel*, Tuv. *çel*, Çuv. *śil-he*, Hak. *çilĭn*, Trk. *yel-e*

yēŋ yen: MK *yīŋ*, Yak. *sieŋ*

yēt- yedmek, yedeğinde götürmek: Türkm. *īt-*, Yak. *siet-*, Trk. *yed-*

yēti 7: Orh. *yeti*, *yiti*, Uyg. Br. *yte*, MK *yetti*, *yiti*, AH *yedi*, *yetti*, Vol. Bulg. *cieti*, Trk. (TS) *yedi*, *yidi*, Türkm. *yedi*, Az. *yeddi*, Yak. *sette*, Çuv. *śiççĭ*

yētmiş 70: Yen. *yētmiş*, Yen. *yėtmiş*,Uyg. *yetmiş*, *yitmiş*, IM *yītmiş*, Çuv. *śitmĭl* (bk. *yēti*)

ī

īg hastalık: MK *īg*, Uyg. Br. *īg*, *ik*, Türkm. *īgle-* hastalık sonucu zayıflamak

īk iğ: MK *īk*, *yīk*, Türkm. *īk*, Çuv. *yĭGe*

īl- ilmek, iliştirmek: Uyg. *il-*, *yil-*, Türkm. *īl-*, Yak. *īl-*

īnçük baldır, baldır kemiği: Çağ. *incük*, Osm. (TS) *incik*, Türkm. *īncik*

īrig iri: büyük: Türkm. *īri*, Hlç. *īre*

īş iş: MK *īş*, Türkm. *īş*, Yak. *īs* el işi, dikiş

īş- (yün, iplik vb.) bükmek, eğirmek: Türkm. *īş-*

īz iz: MK *īz*, Türkm. *īz* "iz; ard, arka" (< *īz*), Özb. Har. *īz*

bī bıçak, bıçak yüzü: Yak. *bī*, *mī*

bīçin maymun: MK *bīçin*, Türkm. *bīcin*

bīn- binmek: MK *mīn-*, Yak. *mīn-*

bīr 1: Türkm. *bīr*, *bīrik-*, Yak. *bīr*

bīz biz, çuvaldız: Türkm. *bīz*, Blk. *bīz*

çīk nemli, rutubetli: Türkm. *çīğ*, Az. *çiy*, Yak. *sīk*

hīn in: Hlç. *hī^{i}n*, MK *īn*, *yīn*, Türkm. *hīn*, Az. *hin*, Yak. *īn*

kīçi- gicimek, kaşınmak: Türkm. *gīce-*

kīn göbek: Yak. *kīn*

kīr- girmek: Türkm. *gīr-*, Yak. *kīr-*

kīş samur: MK *kīş*, Yak. *kīs*

sīd- siymek: MK *sīd-* (< *sī-d-*), Yak. *īk* "sidik" (< *sī-k*)

tīr- yaşamak: MK *tīrig*, Türkm. *dīri*

tīre- diremek, dayamak: Türkm. *dīre-*, *dīrek*

tīş diş: MK *tīş*, Türkm. *dīş*, Özb. Har. *dīş*, Yak. *tīs*

tīt kara çam, fıstık çamı: MK *tīt*, Yak. *tīt*

tīt- ditmek: MK *tıt-*, *titiş-*, Yak. *tīt-*, *tīt-*, Trk., Az. *did-* (bk. *tūt-*)

tīz diz: MK *tīz*, Türkm. *dīz* (< *tīz*), Özb. *tizze* (< *tīz-e*)

yīg çiğ, pişmemiş: MK *yī g*, Türkm. *çīğ*, Az. *çiy*, Yak. *sīk*

yīn vücut, beden: MK *yīn*, Türkm. *īn*, Yak. *sīn*

yīnçge ince: Türkm. *īnçe*

ō

ō- düşünmek, anlamak: Uyg. *öö*, MK *ō-*, Yak. *üöy-*

ōki-, *ōkir-* öğürmek: Türkm. *ōge-*, Az. *öyü-*, Trk. *öğür-*

ōr- (ot) çıkmak, belirmek, yükselmek MK *ōr-*, Türkm. *ōr-*, Hak. *ōre* yukarı

ōs- büyümek: Yak. *üöske-* bitmek, çıkmak, neş'et etmek (< *ōs-ke-*)

ōs- esmek, savurmak: Türkm. *övüs-*, Çuv. *avĭs-*

ōt öd, safra kesesi: MK *ōt*, Türkm. *ōt*, Hak. *ōt*, Az., Trk. *öd*, Yak. *üös*

ōt- ötmek (gök) gürlemek: Yak. *üöt-*, Çuv. *avĭt-*

ōte- ödemek: Türkm. *ōde-*, Trk., Az. *öde-*

ōz öz, nefis, kendi; can, ruh, gönül, iç, karın, merkez, orta; vadi: MK *ōz*, Türkm. *ōz*, Yak. *üös*, Çuv. *var*

ōze yukarıya, yukarıda, yukarı: MK *ōze*, Yak. *üöhe*

bō örümcek: MK *bōg*, *bōy*, Kırg. *bō*, *böy*, Türkm. *mōy*

bōçek böcek: Türkm. *mōcek* kurt, Trk. *böcek*
bōkir- böğürmek Türkm. *bōgür-*, Trk. *böğür-*, Az. *böyür-*
bōl- bölmek: Türkm. *bōl-*, Trk. (lehçe) *bölme* oda
bōri kurt: Türkm. *bōri*, Alt. *bōri*, *mōri*, Tuv. *pürü*, Hak. *pür*
hōç öc, intikam: MK *ōç*, Uyg. *ööç*, Türkm. *ōç*, Hlç. *hī^{e}cäş-* öc almak, Az. *öc*
hōçe- öc almak: Uyg. *ööçe-*, Hlç. *hī^{e}cäş-*
hōl ıslak, yaş; nem, rutubet: MK *ōl*, Türkm. *ōl*, *hōl*, Az. *höl*, Hlç. *hī^{e}l*
hōli- nemlenmek: Hlç. *hī^{e}lü-* (bkz. *hōl*)
hōr- örmek: MK *ōr-*, Türkm. *ōr-*, Az. *hör-*, Çağ. *yörümçi* örümcek
hōrdek ördek: Terc. *ōrdek*, Türkm. *ōrdek*, D.Trk. (Le Coq) *hördek*
kōk gök, mavi: MK *kōk*, Türkm. *gōk*, Az. *göy*, Yak. *küöḫ*, Çuv. *kĭvak*, Hlç. *kī^{e}k*
kōl göl: MK *kōl*, Türkm. *gōl*, Yak. *küöl*
kōn gön, deri, at derisi, ham deri: MK *kōn*, Türkm. *gōn*
kōpek göbek: Türkm. *gōbek*, Trk. *göbek*, Çuv. *kĭvaBa*
kōrük körük: IM *kōrük*, Türkm. *kōrük*, Yak. *küört*, *küöt*
kōse köse: Terc. *kōse*, Türkm. *kōse*
kōşek deve yavrusu: Terc. *kōşek*, Türkm. *kōşek*
kōşi- örtmek, gizlemek: Hlç. *kū^{o}şü-*, MK *kōşik* örtü, perde
kōz köz, kor, ateş: MK *kōz*, Türkm. *kōz*, Çuv. *kĭvar*
sō geçmiş zaman, uzun zaman: Uyg. *söö*
sōk- sövmek, küfretmek: MK *sōk-*, Türkm. *sōğ-*, Az. *söy-*, Yak. *üöḫ-*
sōn- sönmek: Terc., *söyün-* Tuhf. *sövün-*, Trk. (TS) *söyün-*, Türkm. *sön-*
tōn- dönmek: MK *tōn-*, Türkm. *dōn-*, Kaş. *dūn-*
tōr çadırın baş köşesi: MK *tōr*, Türkm. *tōr*
tōr- kazmak, kurcalamak, alt-üst etmek: Türkm. *dōr-*, Yak. *tüör-*
tōrt 4: MK *tōrt*, Türkm. *dōrt*, Yak. *tüört*
tōş döş, göğüs: MK *tōş*, Türkm. *dōş*, Yak. *tüös*
tōz kök, asıl, esas: Uyg. *tööz*, MK *tōz*, Hlç. *tī^{e}z*
tōz- sabretmek, dayanmak, katlanmak: MK *tōz-*, Mac. *tűr-* (< Es.Bulg.*tōr-*)
yōr- çözmek: MK *yōr-*, Yak. *süör-*

ū

ūki-, *ūkit-* üğütmek, üvütmek: IM *ügüt-*, *yügüt-*, Türkm. *üve-*, *üvet-*, Az. *üyüt-*, Kırg. *ük-*, Kzk. *ügi-*, Alt., Tel. *ökkö-*
ūle-ş - üleşmek, paylaşmak: Tuhf. *yüleş-tir-*, Yak. *ülles-*, Çuv. *valeś-*

ūm şalvar: MK *üm*, *ümlüg*, Hlç. *ī^{e}m*, S.Uyg. *yem*, Çuv. *yĭm*
ūn ün, ses: MK *ūn*, Türkm. *üyn*
ūş vaşak: IM, Osm. *üşek*, Osm. *vaşak*, Yak. *ūs*
ūşen- üşenmek, tembellik etmek, bıkmak: Gag. *üşen-*, Yak. *üöhey-* (< *ūşe-*)
çūri- çürümek: Türkm. *çüyre-*
hūn- çıkmak, (yerden) bitmek, büyümek: MK *ūn-*, Yak. *ūn-*, Hlç. *hī-*, *hīn-*, Türkm. *ōn-*
hūr- ürmek, havlamak: MK *ūr-*, Türkm. *üyr-*, Tuv. *ēr-*, Az. *hür-*
hūr- üflemek, üfürmek: Trk. (TS) *üvür-*, *üfür-*, Şor. *übür-*, *ügür-*, Çağ. *hür-*
hūrüŋ beyaz: Uyg. *ürüŋ*, *yürüŋ*, MK *yürüŋ*, Hlç. *hürün*, *hirin*
hūt delik: MK *ūt*, *ūd*, Yak. *ūt*, Hlç. *hī^{ı}t*
kū ün, şöhret: Uyg. *küü*, MK *kū*
kū- korumak, kollamak, gözetmek: Uyg. *küü-*, MK *kū-d-*, Türkm. *güyt-*, Yak. *kūt-*
kūç güç, kuvvet: MK *kūç*, Türkm. *güyç*, Yak. *kūs*, Az. *güc*
kūl- atın ayağını bağlamak, kösteklemek = Türkm. *güyl-*
kūn gün, güneş: Uyg. *küün*, MK *kūn*, Vol. Blg. *küwen*
kūse- arzu etmek: Türkm. *küyse-*
kūz güz, sonbahar: MK *kūz*, Türkm. *güyz*, Yak. *kühün* (< * *kūzün*)
sū ordu, asker: Uyg. *süü*, MK *sū*
sūçi- tatlılaşmak: Trk. (TS) *süci*, *sücü* şarap (< *sūçig*), Türkm. *süyce-*, Kzk. *tuşşı* tatlı (< *sūçig*)
sūçig tatlı: MK *sūçig*, Türkm. *süyci*, Har. *sūci*, Trk. (TS) *süci*, *sücü*, Kzk. *tuşşı*
sūr- sürmek: Hlç. *sī^{ı}r-*, Yak. *ūr-*
sūt süt: MK *sūt*, Türkm. *süyt*, Hlç. *sī^{ı}t*, Hlç. *ūt*, Az. *süd*
sūz- süzmek: MK *sūz-*, Özb. (Buh.) *syus-*, *şus-*, Mac. *szűr-* (< Es.Bulg. **sūr-*)
tū tüy, kıl; saç; renk, at donu: Uyg. *tüü*, MK *tū*, Türkm. *tüy*, Yak. *tū*
tūn gece: MK *tūn*, Türkm. *düyn* dün, Yak. *tūn*, Tuv. *tūn*
tūp dip: MK *tūp*, Türkm. *düyp*, Hlç. *dīb*, Az. *dib*
tūr- dürmek, katlamak, toplamak, tomar yapmak: MK *tūr-*, Türkm. *düyr-*, Yak. *tūr-*
tūş düş, rüya: MK *tūş*, Türkm. *düyş*, Yak. *tūl*
tūş gün ortası, öğle vakti: MK *tūş*, Mac. *dél* (< **dūl*)
tūt- (*tūt-*, *tīt-*) ditmek: Türkm. *tüyt-* (bk. *tīt-*)

yū öz su, usare: Uyg. *yüü*, Tel. *cū*
yūz yüz, çehre, yüzey: Uyg. *yüüz*, MK *yūz*, Yak. *sūs* alın
yūz 100: MK *yūz*, Yak. *sūs*, Kaş. *ūz*

KAYNAKLAR VE KISALTMALAR

Abdullayev, F.A., "Urgenç şèvesiniŋ ba'zi bir fonetik hususiyetleri", *Ozbek dialektologiyasiden materialler*, I, Taşkent 1957, 299-311.

Abdullayev, F.A., *Fonetika ẖorezmskiŋ govorov*, Taşkent 1967 (= Özb. Har.).

Aliyiv, A.- Böoriyev, K., *Orısça-türkmençe sözlik*. Aşkabat 1929.

Aptullah Battal, *İbnü-Mühennâ Lûgati*, T.D.T.C. yay. İstanbul 1934

Annanurov, A., "Türkmen diliniŋ ērsarı dialektinde uzın ve gısga çekimleriŋ ulanılış ayratınlıkları", *Trudı instituta yazıkoznaniya i literatura*, AN TSSR, 1962, vıp. 4, 207-214.

Arat, Reşit Rahmeti, *Eski Türk Şiiri*, Ankara 1965.

Atalay, Besim (çeviren), *Ettuhfet-üz-zekiyye fil-lûgat-it-türkiyye*, İstanbul 1945 (= Tuhf.).

Azmun, Yusuf, "Türkmen halk edebiyatı hakkında", *Reşid Rahmeti Arat İçin*, Ankara 1966, 32-83.

Bang, W.-Rahmeti, R., *Oğuz Kağan Destanı*, İstanbul 1936 (= OK).

Baskakov, N.A. ve İnkijekova-Grekul, A.İ., *H̱akassko-russkiy slovar'*, Moskva 1953 (= Hak.).

Batmanov, İ.A., *Foneticeskaya Sistema sovremennogo kirgizskogo yazıka*, Frunze 1946.

Behcetü'l-hadā'ik, fī mev'izeti'l-halā'ik (Tıpkıbasım), yay. İ.H. Ertaylan, İ.Ü. Ed Fak. yay. No. 859, İstanbul 1960. (= Bahc.).

Biyişev, A., *Perviçnıye dolgiye glasnıye v tyurkskiŋ yazıkaŋ*, Ufa 1963.

Borovkov, A.K. *Leksika sredneaziatskogo Tefsira* XII-XIII *v.v.*, Moskva 1963. (= Tefs.).

Böhtlingk, Otto, *Über die Sprache der Jakuten* I-II, St. Petersburg 1848-1851 (Yeni baskı: Leiden 1967). (= Böht.).

Budenz, J, "Khivai Tatárság", *Nyelvtud. Közl.* IV, 1865, s. 316.

Buluç, Sadettin, "Kerkük hoyratlarına dair", *Reşid Rahmeti Arat İçin*, Ankara 1966, 142154 (= Kerk.).

Caferoğlu, Ahmet, *Kitâb al-İdrâk li-lisân al-atrâk*, İstanbul 1931 (= AH).

Caferoğlu, A.-Doerfer, G., "Das Aserbaidschanische", *Philologiae Turcicae Fundamenta* I, Wiesbaden 1959, 280-307.

Castrén, A.-Shiefner, *Versuch einer koibalischen und karagassischen Sprachlehre*, St.Petersburg 1857.

Divanü lûgat-it-türk (çev. Besim Atalay), I, II, III ve *Dizin*, Ankara 1939-1943 (= MK).

Djangidze, V.T., *Dmanisskiy govor kazaḫskogo dialekta azerbaydjanskogo yazıka*, Baku 1965. (= Az.Dma.).
Dmitriyev, N.K., "Dolgiye glasnıye v turkmenskom yazıke", *Issl.* I, 182-191.
Dmitriyev, N.K., "Dolgiye glasnıye v yakutskom yazıke", *Issl.* I, 192-197
Doerfer, G., "Das Gagausische", *Philologiae Turcicae Fundamenta* I, Wiesbaden 1959, 260-272.
Doerfer, G., "Das Chaladsch-eine archaische Türk Sprache in Zentralpersien", *Zeitschrift der Deutchen Morgenländischen Gesellschaft*, 118, 79-112
Doerfer, G., W. Hesche, H. Scheinherdt, S. Tezcan, *Khalaj Materials*, Uralic and Altaic Series 115, Bloomington 1971 (= Kh.M.).
Doerfer, G. ve Semih Tezcan, *Wörterbuch des Chaladsch*, Akadémiai Kiadó, Budapest 1980.
Drevnetyurkskiy Slovar', AN SSSR, İnstitut Yazıkoznaniya, Leningrad 1969 (= DTS).
Dırenkova, N.A., "Tofalarskiy yazık", *Tyurkologiçeskiye İssledovaniya*, MoskvaLeningrad 1963, 5-23 (= Dır.).
Eckmann, János, *Chagatay Manual*, Indiana University Publications, Uralic and Altaic Series, No. 60 Bloomington 1966 (= Eck.).
Emre, A.Cevat, "Türkçede uzun vokaller (ünsüller)", *Türk Dili-Belleten*, Seri: III, Sayı: 10-11 (1946), 1-5.
Emre, A.Cevat, *Türk Lehçelerinin Mukayeseli Grameri, Birinci Kitap: Fonetik*, İstanbul 1949, ss. 60-65 ve 370-373.
Ezizbeyov, H. E., *Azerbaycanca-Rusca luğet*, Bakı 1965 (= Az.).
Foy, Karl, "Türkische Vocal-studien", *Mitteilungen des Seminars der Orientalischen Sprachen* III, Abteilung 2, Westasiatische Studien, Berlin 1900, 180-215.
Gabain, A. von, *Türkische Turfan-Texte* VIII, ABAW, Kl. für Spr., Lit., Kunst 1952, 7 (= Uyg. Br.).
Gafarov, B.G., "K voprosu o fonetiçeskiḫ osobennostyaḫ nekotorıḫ glasnıḫ gagauzskogo yazıka", *Trudı İnstituta yazıkoznaniya AN TSSR*, IV, 1962, 5-18.
Gombocz, Zoltán, *Die bulgarisch-türkischen Lehnwörter in der ungarischen Sprache* (= *Mémoirs* e *la Société finno-ougrienne*, XXX), Helsinki 1912 (= Gom.).
Grønbech, Kaare, *Komanisches Wörterbuch*, Kopenhagen 1942 (= Kom).
Grønbech, Vilh., *Forstudier til turkisk lydhistorie*, Kopenhag 1902; "Die langen Vokale der Wurzelsilbe", *Keleti Szemle*, IV, 2, 229-240.

Hartmann, M.- "Ein türkischer Text aus Kāšγar", *Keleti Szemle*, VI, 26-65.
Hazai, G. und P. Zieme, *Fragmente der uigurischen Version des "Jin'gangjing mit den Meister Fu"*, 1971 Berlin. (= BT I)
Houtsma, M.Th., *Ein türkisch-arabischer Glossar*, Leiden 1894 (= Tarc.).
İshakov, F.G., "Dolgiye glasnıye v tyurkskiḫ yazıkaḫ", *Issl.* I, Moskva 1955, 160-174.
Jarring, G., *Studien zu einer Ostturkischen Lautlehre*, Lund 1933.
Jarring, G., *Uzbek Texts from Afghan Turkestan*, Lund 1938
Jarring, G., *Materials to the knowledge of Eastern Turki*: I-IV, Lund 1946-1951
Jarring, G., *An Eastern Turki-English Dialect Dictionary*, Lund 1964. (= D.Türk. Jar.).
Kara, Georg und P.Zieme, *Fragmente tantrischer werke in uigurischer Übersetzung*, 1976 Berlin. (= BT VII)
Kara, Georg und P.Zieme, *Die uigurischen Übersetzungen des Guruyogas "Tiefer Weg" von Sa-skya Paṇḍita und der Mañjusrīnāmasaṃgīti*, 1977 Berlin. (= BT VIII)
Korkmaz, Zeynep, "Batı Anadolu ağızlarında birincil vokal uzunlukları hakkında", *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı-Belleten 1953*, 197-203.
Kowalski, T., *Zapiski Sir A. Steina w dialekcie Äįnallu z poludniowej Persji*, PAU, Kraków 1937.
Kürenov, S., "Demirgazık Kavkaz (Stavropol) türkmenleriniṇ gepleşiginiṇ kēbir fonetik ayratınlıkları", *Trudı instituta yazıkoznaniya i literatura*, AN TSSR, 1959, vıp. 3, 154-177
Le Coq, A. von, "Das Lī Ki-*tābī*," *Körösi Csoma Archivum*, I, 439-480.
Le Coq, A. von, "Osttürkische Gedichte und Erzählungen, *Keleti Szemle*, XVIII, 50-118.
Ligeti, L., "Les voyelles longues en turc", *Journal Asiatique* 1938, 177-204; Türkçesi: "Türkçede uzun vokaller", *Türkiyat Mecmuası*, VII-VIII (1942), 82-94 (Çev. Tayyip Gökbilgin) (= Lig.).
Ligeti, L., "Sur la langue des Afchars d'Afghanistan", *Acta Orintalia Academiae scientiarum Hungaricae*, VII, Fasc. 2-3, 109-156.
Malov, S.Ye., *Yeniseyskaya pis'mennost' tyurkov*, Moskva-Leningrad 1952 (= Yen.).
Malov, S.Ye., *Uygurskiy yazık. Hamiyskoye nareçiye*, Moskva-Leningrad 1954.
Malov, S.Ye., *Yazık joltıḫ uygurov*, Alma-ata 1957 (= S.Uyg.).
Melioranskiy, P.M., *Arab-Filolog o turetskom yazıke*, St. Petersburg 1903 (= IM).

Menges, Karl, "Drei özbekische Texte", *Der Islam*, c. 21, Leipzig 1933.
Menges, Karl, "Einige Bemerkungen zur vergleichenden Grammatik des Türkmenischen", *Archiv Orientální* (Prag 1938), 7-34.
Muhıyev, H., "Türkmen diliniŋ nohur dialektiniŋ kẽbir fonetik ayratınlıkları", *Trudı instituta yazıkoznaniya i literatura*, AN TSSR, vıp. 3, 94-109.
Németh, J., "Die langen Vokale im Jakutischen", *Keleti Szemle*. XV, No. 1-3 (Budapest 1914/15), 150-164.
Paasonen, H. *Çuvaş Sözlüğü*, İstanbul 1950 (= Çuv.).
Pal'mbaḫ, A.A., "Dolgiye i poludolgiye glasnıye tuvinskogo yazıka", *Issl.* I, 175-181.
Pekarskiy, E.K., *Slovar yakutskogo yazıka* I-III, Petrograd 1917-1930 (Yeni baskı: 19581959) (= Yak.).
Philologiae Turcicae Fundamenta I, Wiesbaden 1959 (= Fund. I).
Polivanov, Y.D., "K voprosu ob obşçe-turetskoy dolgote glasnıḫ", *Byulleten 1-go sredne-aziatskogo gosudarstvennogo universiteta*, No. 6 (Nisan 1924, Taşkent), s. 157.
Polivanov, Ye.D., "K voprosu o dolgiḫ glasnıḫ v obşçe-turetskom prayazıke", *Dokladı AN SSSR*, 1927, 151-153.
Polivanov, Ye. D., "Fonetiçeskaya sistema govora kışlaka İkan", *İzvestiya AN SSSR*, Seri: VII, Otdeleniye gumanitarnıḫ nauk, No. 7 (Leningrad 1929), 511-537.
Pokrovskaya, L.A., *Grammatika gagauzskogo yazıka*, Fonetika i Morfologiya, Moskva 1964, s. 29.
Poppe, N., "Çuvaşskiy yazık i yego otnoşeniye k mongol'skomu i turetskim yazıkam", *IRAN* 1925, 405-424.
Poppe, Nikolaus, *Vergleichende Grammatik der altaischen Sprachen, Teil 1: Vergleichende Lautiehre*, Wiesbaden 1961.
Poppe, Nicholas, "On the long vowels in Common Mongolian", *Journal de la Société finno-ougrienne*, 68:4, 1-31.
Pritsak, O., *Die bulgarische Fürstenliste*, Wiesbaden 1955.
Pritsak, Omeljan, "Die ursprüngliche türkischen Vokallängen im Balkarischen", *Jean Deny Armağanı*, Ankara 1958, 203-207.
Radloff, W., *Phonetik der nördlichen Türksprachen*, Leipzig 1882.
Radloff, W., "Zur geschicte der türkischen Vokalsystems", *İzvestiya imperatorskoy AN-Bulletin de L'Academie impériale des Sciences*, XIV, No. 4 (St. -Petersbourg 1901), 425-462.

Radloff, W., "Die jakutische Sprache in ihrem Verhältnisse zu den Türksprachen", *Zapiski imperatorskoy* AN, VIII, No.7 (St.-Petersburg 1908).
Ramstedt, G.J., "Zur Frage nach der Stellung des Tschuwassischen", *Journal de la Société finno-ougrienne*, 38:1 (Helsinki 1922).
Ramstedt, G. J., *Einführung in die altaische Sprachwissenschaft, I-II*, Helsinki 1957, 1952. (= R. I, II)
Räsänen, Martti, "Über die langen Vokale der türkischen Lehnwörter im Ungarischen", *Finnisch-Ugrische Forschungen* XXIV, Heft 1-3 (Helsinki 1937), 246-255.
Räsänen, Martti, *Materialien zur Lautgeschichte der türkischen Sprachen*, (=*Studia Orientalia* XV), Helsinki 1949.
Räsänen, Martti, "Türkische Miszellen, I: Die Vokallängen der ersten Silbe im Türkmenischen", *Studia Orientalia* XXV: 1 (1960) (= Räs.).
Romaskeviç, A.A., "Pesni kaşkaytsev", *Sbornik Muzeya Antropologii i Etnografii*, V: 2 (Leningrad 1925), 573-610.
Röhrborn, Klaus, *Eine uigurische Totenmesse*, 1971 Berlin. (= BT II)
Rüstemov, R.E., *Guba dialekti*, Baku 1948.
Şçerbak, A.M., "O tyurkskom vokalizme", *Tyurkologiçeskiye issledovaniya*, Moskva/Leningrad 1963, 24-40.
Şçerbak, A.M., "Tyurkskiye glasnıye v koliçestvennom otnoşenii", *Tyurkologiçeskiy Sbornik*, Moskva 1966, 146-162.
Şçerbak, A.M., "O proisḫojdeniye perviçniḫ dolgiḫ glasnıḫ v tyurkskiḫ yazıkaḫ", *Voprosı yazıkoznaniya*. 1967, No. 6, 34-47.
Tekin, Şinasi, *Maitrisimit nom Bitig I-II*, 1980 Berlin. (= BT IX)
Tekin, Şinasi, *Buddhistishe uigurica aus der Yüan-zeit*, 1980 Budapest. (BuddhUig I, II)
Tekin, Talât, "Determination of Middle-Turkic Long Vowels through *ʿarūḍ*", *Acta Orintalia Academiae scientiarum Hungaricae*, XX, Fasc. 2 (Budapest 1967), 151-170.
Tekin, Talât, "Long Vowels in *ʿAtabatu'l-Ḥaqā'iq*", *Journal de la Société finno-ougrienne*, 68:5, 1-20.
Tekin, Talât, *A Grammar of Orkhon Turkic*, Indiana University Publications, Uralic and Altaic Series, No. 69, Bloomington 1968.
Tezcan, Semih, *Das uigurishe Insadi-Sūtra*, 1974 Berlin. (= BT III)
Tezcan, Semih, *Eski Uygurca Hsüan Tsang Biyografisi X. Bölüm*, AÜ-DTCF (Yayınlanmamış Doçentlik tezi), 1975 Ankara. (Ht X)

Menges, Karl, "Drei özbekische Texte", *Der Islam*, c. 21, Leipzig 1933.
Menges, Karl, "Einige Bemerkungen zur vergleichenden Grammatik des Türkmenischen", *Archiv Orientální* (Prag 1938), 7-34.
Muhıyev, H., "Türkmen diliniŋ nohur dialektiniŋ kẽbir fonetik ayratınlıkları", *Trudı instituta yazıkoznaniya i literatura*, AN TSSR, vıp. 3, 94-109.
Németh, J., "Die langen Vokale im Jakutischen", *Keleti Szemle*. XV, No. 1-3 (Budapest 1914/15), 150-164.
Paasonen, H. *Çuvaş Sözlüğü*, İstanbul 1950 (= Çuv.).
Pal'mbaḫ, A.A., "Dolgiye i poludolgiye glasnıye tuvinskogo yazıka", *Issl.* I, 175-181.
Pekarskiy, E.K., *Slovar yakutskogo yazıka* I-III, Petrograd 1917-1930 (Yeni baskı: 19581959) (= Yak.).
Philologiae Turcicae Fundamenta I, Wiesbaden 1959 (= Fund. I).
Polivanov, Y.D., "K voprosu ob obşçe-turetskoy dolgote glasnıḫ", *Byulleten 1-go sredne-aziatskogo gosudarstvennogo universiteta*, No. 6 (Nisan 1924, Taşkent), s. 157.
Polivanov, Ye.D., "K voprosu o dolgiḫ glasnıḫ v obşçe-turetskom prayazıke", *Dokladı AN SSSR*, 1927, 151-153.
Polivanov, Ye. D., "Fonetiçeskaya sistema govora kışlaka İkan", *İzvestiya AN SSSR*, Seri: VII, Otdeleniye gumanitarnıḫ nauk, No. 7 (Leningrad 1929), 511-537.
Pokrovskaya, L.A., *Grammatika gagauzskogo yazıka*, Fonetika i Morfologiya, Moskva 1964, s. 29.
Poppe, N., "Çuvaşskiy yazık i yego otnoşeniye k mongol'skomu i turetskim yazıkam", *IRAN* 1925, 405-424.
Poppe, Nikolaus, *Vergleichende Grammatik der altaischen Sprachen, Teil 1: Vergleichende Lautiehre*, Wiesbaden 1961.
Poppe, Nicholas, "On the long vowels in Common Mongolian", *Journal de la Société finno-ougrienne*, 68:4, 1-31.
Pritsak, O., *Die bulgarische Fürstenliste*, Wiesbaden 1955.
Pritsak, Omeljan, "Die ursprüngliche türkischen Vokallängen im Balkarischen", *Jean Deny Armağanı*, Ankara 1958, 203-207.
Radloff, W., *Phonetik der nördlichen Türksprachen*, Leipzig 1882.
Radloff, W., "Zur geschicte der türkischen Vokalsystems", *İzvestiya imperatorskoy AN-Bulletin de L'Academie impériale des Sciences*, XIV, No. 4 (St. -Petersbourg 1901), 425-462.

Radloff, W., "Die jakutische Sprache in ihrem Verhältnisse zu den Türksprachen", *Zapiski imperatorskoy* AN, VIII, No.7 (St.-Petersburg 1908).
Ramstedt, G.J., "Zur Frage nach der Stellung des Tschuwassischen", *Journal de la Société finno-ougrienne*, 38:1 (Helsinki 1922).
Ramstedt, G. J., *Einführung in die altaische Sprachwissenschaft, I-II*, Helsinki 1957, 1952. (= R. I, II)
Räsänen, Martti, "Über die langen Vokale der türkischen Lehnwörter im Ungarischen", *Finnisch-Ugrische Forschungen* XXIV, Heft 1-3 (Helsinki 1937), 246-255.
Räsänen, Martti, *Materialien zur Lautgeschichte der türkischen Sprachen*, (=*Studia Orientalia* XV), Helsinki 1949.
Räsänen, Martti, "Türkische Miszellen, I: Die Vokallängen der ersten Silbe im Türkmenischen", *Studia Orientalia* XXV: 1 (1960) (= Räs.).
Romaskeviç, A.A., "Pesni kaşkaytsev", *Sbornik Muzeya Antropologii i Etnografii*, V: 2 (Leningrad 1925), 573-610.
Röhrborn, Klaus, *Eine uigurische Totenmesse*, 1971 Berlin. (= BT II)
Rüstemov, R.E., *Guba dialekti*, Baku 1948.
Şçerbak, A.M., "O tyurkskom vokalizme", *Tyurkologiçeskiye issledovaniya*, Moskva/Leningrad 1963, 24-40.
Şçerbak, A.M., "Tyurkskiye glasnıye v koliçestvennom otnoşenii", *Tyurkologiçeskiy Sbornik*, Moskva 1966, 146-162.
Şçerbak, A.M., "O proisḫojdeniye perviçniḫ dolgiḫ glasnıḫ v tyurkskiḫ yazıkaḫ", *Voprosı yazıkoznaniya*. 1967, No. 6, 34-47.
Tekin, Şinasi, *Maitrisimit nom Bitig I-II*, 1980 Berlin. (= BT IX)
Tekin, Şinasi, *Buddhistishe uigurica aus der Yüan-zeit*, 1980 Budapest. (BuddhUig I, II)
Tekin, Talât, "Determination of Middle-Turkic Long Vowels through *ʿarūḍ*", *Acta Orintalia Academiae scientiarum Hungaricae*, XX, Fasc. 2 (Budapest 1967), 151-170.
Tekin, Talât, "Long Vowels in *ʿAtabatu'l-Ḥaqā'iq*", *Journal de la Société finno-ougrienne*, 68:5, 1-20.
Tekin, Talât, *A Grammar of Orkhon Turkic*, Indiana University Publications, Uralic and Altaic Series, No. 69, Bloomington 1968.
Tezcan, Semih, *Das uigurishe Insadi-Sūtra*, 1974 Berlin. (= BT III)
Tezcan, Semih, *Eski Uygurca Hsüan Tsang Biyografisi X. Bölüm*, AÜ-DTCF (Yayınlanmamış Doçentlik tezi), 1975 Ankara. (Ht X)

Thomsen, Vilh., "Dr. M.A. Stein's manuscripts in Turkish 'Runic' script from Miran and Tun-Huang", *Samlede Afhandlinger* III, 226-254 (= IB).

Thomsen, V., "Une lettre méconnue des inscriptions de l'Iénisséi", *Journal de la Société finno-ougrienne*, 30: 4 (1913), 1-9.

Tuguşeva, L. Yu. *Uygurskaya versiya biografii syuan'-tszana*. Moskva 1991.

Tuna, Osman Nedim, "Göktürk yazılı belgelerde ve Uygurcada uzun vokaller", *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı-Belleten 1960*: 213-282.

Turkmensko-russkiy slovar', pod obşçey redaktsiey N.A. Baskakova, B.A. Karrıyeva, M.Ya. Hamzayeva, AN TSSR İnst. yaz., Moskva 1968 (= Türkm.).

Tuvinsko-russkiy slovar', pod redaktsiey A.A. Pal'mbaha, Moskva 1955 (= Tuv.).

Türkmen diliniŋ sözlügi, M.A. Hamzayev'iŋ umumı redaktsiyası bilen, AN TSSR İnst. yaz., Aşkabat 1962 (= Türkm.).

Yegorov, V.G., *Etimologiçeskiy slovar' Çuvaşskogo yazıka*, Çeboksarı 1954 (= Çuv.).

Yudaḫin, K.K., "Nekotorıye osobennosti karabulakskogo govora", *Ozbek dialektologiyasiden materiallar*, I, Taşkent 1957, 31-51.

Yudaḫin, K.K., *Kirgizsko-russkiy slovar'*, Moskva 1965 (= Kirg.).

Yusupov, G.B., *Vvedenıye v bulgaro-tatarskuyu epigrafiku*, Moskva-Leningrad 1960.

Zajaczkowski, Ananiasz, *Vocabulaire Arabe-Kiptchak de l'époque'de l'État Mamelouk. Bulġat al-muštāq fī luġat at-Turk wa-l-qifžāq*, I,II, Warszawa 1954-1958 (= Bulg.).

Zieme, Peter, *Manichäisch-türkische Texte*, 1975 Berlin. (= BT V)

Zieme, Peter, *Buddhistische Stabreimdichtungen der Uiguren*, 1985 Berlin. (= BT XIII)

Zieme, Peter, "Zum uigurischen Tārā-Ekaviṃśatistotra", *Acta Orintalia Academiae scientiarum Hungaricae*, c. XXXVI, 1982.

Zieme, Peter, "Zur Verwendung der Brāhmī-Schrift bei den Uiguren", *Altorientalische Forschungen* 11 (1982): 331-346.

Hasan Boy
TABRIZ